VERHANDELINGEN
VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR
DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DEEL VII

DE KRATON VAN MAJAPAHIT

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM

'S-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF - 1948

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

3e Tawun : Matahum

H. Overmeer
24-11-'51

H. van der Meij
Nov. 1961

VERHANDELINGEN
VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR
DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DEEL VII

DE KRATON VAN MAJAPAHIT

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM

'S-GRAVENHAGE · MARTINUS NIJHOFF · 1948

LC Control Number
2008 450023

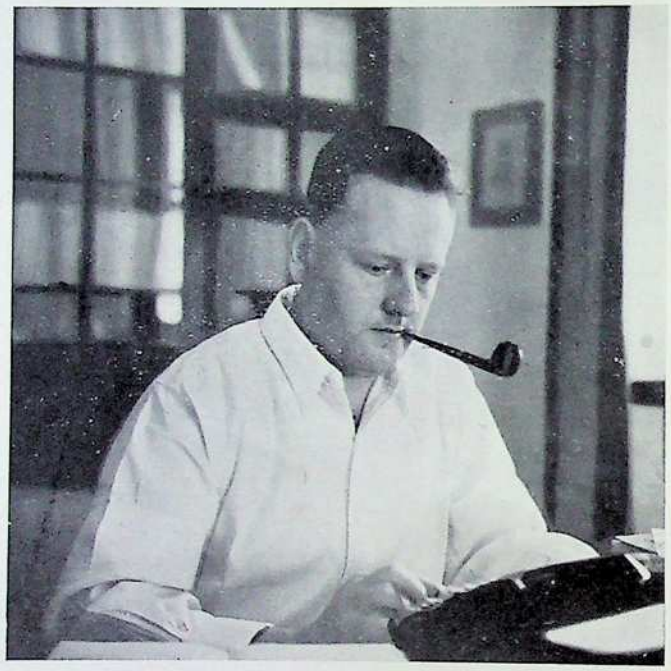

Dr W. F. STUTTERHEIM
27 September 1892—10 September 1942

In Memoriam
Dr W. F. STUTTERHEIM

Onder hen, die als slachtoffer van de jongste wereldoorlog vielen, behoort ook onze collega, Dr Willem Frederik Stutterheim. Wel sneuvelde hij niet op het slagveld of overleed hij aan een kampziekte of algehele uitputting, zoals verschillende zijner en onzer collega's. Maar de kwaal, waaraan hij leed, is naar alle waarschijnlijkheid toch acuut geworden door de ellende, die hij zelf ondervond en die hij om zich heen zag en waarin hij meeleefde. Zij deed ook dit, nog veel belovende leven abrupt eindigen. Nog snel toegepast operatief ingrijpen vermocht niet meer te baten. Na enkele weken overleed Stutterheim te Batavia de 10de September 1942, op vijftigjarige leeftijd.

Instede van verslagen bij dit graf te blijven stilstaan of blijvend bedroefd de overledene na te staren, handelen wij ongetwijfeld veel meer in zijn geest, als wij ons zijn leven in herinnering brengen, zoals hij dit wijdde in dienst der wetenschap en ten volle gaf voor alle, onvermoeid verricht, onderzoek.

Stutterheim had aanvankelijk een andere studierichting gekozen dan de Indische letteren, en toch was in wezen de overgang van de Nederlandse letteren, waarin hij gedurende drie jaren aan de Rijks-Universiteit te Utrecht studeerde, tot de ogenschijnlijk zo geheel andere en zo ver af liggende terreinen en objecten van zijn Indische studierichting en latere wetenschappelijke werkzaamheid de voortzetting van een diepinnerlijke drang. Wij hopen dit zo dadelijk nader duidelijk te maken, omdat voor ons hierin de kern ligt van al Stutterheim's grote élan en zeer talrijke publicaties.

Willem Frederik Stutterheim werd te Rotterdam geboren op 27 September 1892. Zijn vader had een apotheek in deze grote havenstad. Zijn gezin was tamelijk talrijk. Willem was de jongste van een aantal broeders. De oudere broers verschilden aanmerkelijk in leeftijd

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

met hem. Toen hij nog studeerde bewoonde een van de oudere broeders, reeds uit Indië teruggekeerd, een villa ergens in Brabant. Een andere broer was kunstschilder. Ook Willem zelf had een uitgesproken artistieke inslag. Niet alleen receptief in het volop kunnen genieten van vrijwel alle kunstuitingen — niet het minst van schilderkunst en muziek — doch ook actief: hij schetste uitstekend, speelde gaarne Bach — het liefst voor zichzelf, op een klein orgel — en schreef als student een toneelstuk — Anthropos — typerend voor geheel zijn karakter en instelling, waarin steeds het religieuze streed tegen het intellectualistische, de eigen aandrift voor het goede en schone met het critisch verstand.

Uit zijn gymnasiumjaren dateert zijn genegenheid en verering voor Multatuli, die hij steeds als een van onze grootste schrijvers is blijven beschouwen.

Een verzoening tussen verstand en gevoel vond Stutterheim in de Middeleeuwse kunst, in de Gothiek. Hier kwam hij tot een diep aesthetisch genieten, dat hem rust gaf.

Vooral ook het symbolische in deze kunst en haar streven een bepaalde wereldconceptie in voorgeschreven vormen tot uitdrukking te brengen, boeide hem.

Hij hield niet van de Griekse plastische kunst, die de onmiddellijk waargenomen werkelijkheid zo realistisch mogelijk wilde copiëren. Hij zocht in de kunst niet het mooie, dat de zinnen bekoort of streelt, maar het schoon-uitgedrukte, dat naar diepere achtergronden wijst en de ziel tot rust brengt.

Zo kreeg hij ook de antithetische instelling tegen het 'klassieke', tegen de 'volmaakte' vorm, ook in de litteratuur, die slechts de zintuigelijk waargenomen realiteit wil weergeven.

Op die wijze trokken hem ook — in zijn Leidse studiejaren — de opvattingen van Van Stein Callenfels en Rassers. Van Stein Callenfels was tot zijn latere orientalistische studiën gekomen door het contact dat hij op Java (als bestuursambtenaar en als planter) met de mentaliteit der bevolking had gekregen. Weinigen kenden als hij het uitgebreide Javaanse lakon-répertoire. Maar ook was hij een der eersten, die sterk aanvoelde, dat de Hindoeïstische kunst voor de Javaan slechts van elders ontleende vormgeving was om eigen autochthone bewustzijnsinhouden en eigen wereldvisie tot expressie te brengen.

Langs andere weg, door voortgezette bestudering der meer primitieve, niet gehindoeïseerde wereldconceptie van Austronesische volkeren, was Rassers tot een en dezelfde conclusie gekomen, waarvan hij de eerste duidelijke uitspraken deed in zijn proefschrift 'De Pandji-roman'. Hierin maakt hij aannemelijk, dat de Oudjavaanse litteratuur, ook waar zij vorm en zelfs verhaalstof van de Hindoes overnam, toch steeds een oud-indonesische wereldconceptie tot uitdrukking wilde brengen. Dat zij ook feiten en personen uit eigen, langs andere weg historisch te achterhalen verleden, om-modelleerde naar de grondstructuur van haar eigen wereldvisie.

Op deze wijze kon Stutterheim reeds voor het beëindigen zijner Leidse studiën zijn belangrijk opstel over 'Oudjavaanse Kunst' [1]) schrijven, waarin hij voor de beeldende kunst van Java, de Hindoe-Javaanse kunst dus, tot de belangrijke conclusie kwam, dat men niet, zoals vroeger gedaan was, moest spreken van een steeds meer afwijken van de Indische klassieke idealen in degeneratieven zin, maar men hier met een geheel ander proces te doen had.

Dat nl. in de oudste Hindoe-Javaanse kust, zoals wij die voornamelijk uit Midden Java kennen (b.v. de Boroboedoer), inderdaad nog Hindoeïstische vormen uitdrukking gaven aan Hindoe ideologie (hier: Boeddhistisch, elders, b.v. op het Diëng-plateau: Çiwaïtisch), maar dat, reeds bij het Prambanan-complex merkbaar, gewijzigde vormen hun oorzaak vinden in het naar boven komen van een andere, Javaanse (Javanistische) mentaliteit, wereldconceptie, die dan tot volle bloei komt in de Oost-Javaanse periode.

In geheel dezelfde geest wordt dan ook zijn proefschrift 'Rāma-Legenden und Rāma-Reliefs in Indonesien' [2]) geschreven. Hierin toont hij niet alleen opnieuw aan, dat de Oost-Javaanse kunst, met name die der reliefs op de gebouw-muren, uitdrukking is van een andere wereldconceptie, autochthoon Indonesisch, meer specifiek Javaans, maar dat deze eigen visie ook op de uitdrukkingsvormen inwerkte en deze omvormde naar het eigen wereldbeeld: de z.g. 'nog klassieke' stijl van Prambanan (in Midden Java) tegenover de 'wajangstijl' van Panataran (in Oost-Java).

Hij toonde bovendien aan, dat de versie van het Rāma-verhaal, toegepast op de beide tempels, evenals de versies van dit verhaal in de lakons, niet terug ging op het 'klassieke' Sanskrit epos, het Rāmāyaṇa, doch op veel oudere versies van diezelfde stof in Voor-Indische volksverhalen. Hij stelde aldus Voor-Indische volkstraditie

[1]) Bijdragen Kon. Inst. T., L. & V., deel 79, 1923.

[2]) Georg Müller Verlag, München 1925; deel I der door Döhring uitgegeven reeks 'Indische Kulturkreis in Einzeldarstellungen'.

PERPUSTAKAAN NASIONAL

mèt Javaanse lakons én Hindoe-Javaanse tempelreliefs bijeen en tegenover het klassieke epos.

Sindsdien is Stutterheim immer vol belangstelling gebleven voor resultaten van ethnographisch en ethnologisch onderzoek in de Indische Archipel.

Hierdoor is hij ook tot zijn herhaaldelijk uitgesproken visie gekomen, dat de Hindoe-Javaanse candi geen tempel in onze zin of zelfs in Boeddhistische zin was, doch een receptaculum voor de geest van de overleden voorouders, een element dus uit de algemeen Indonesische vooroudervereering. En als 'receptaculum' tevens de contactplaats tussen de overleden voorouders en de thans levende leden ener dynastie [3]). Een opvatting, die door de nog levende Balische tempelbouw en vooroudervereering ten volle bevestigd wordt.

Na zijn promotie vertrok hij in 1924 naar Java, waar hij als taalambtenaar ter beschikking van het Hoofd van de Oudheidkundige Dienst gesteld werd.

Van 1924—'26 was Stutterheim adjunct-oudheidkundige bij die Dienst. Uit die tijd dateren zijn eerste reizen naar Bali, waarvan hij er een maakte in gezelschap van Van Erp. Aan deze gezamenlijke onderzoekingstocht heeft hij steeds met vreugde teruggedacht. Een eerste reis door Bali, onder zulk uitstekend geleide van geschooldheid en enthousiasme als iemand van het geestelijk formaat van Van Erp vermocht te bieden, moet wel een onvergetelijke indruk op een jeugdig en even enthousiast geleerde gemaakt hebben.

In 1926 werd hij benoemd tot Directeur der Oosters-klassieke afdeling der Algemeen Middelbare School, destijds te Soerakarta (Solo). Enige jaren later werd deze school overgeplaatst naar Jogjakarta. Deze functie heeft hij tien jaar lang bekleed. Voor het oprichten en inrichten van deze nieuwe onderwijsinrichting bezat Stutterheim ongetwijfeld de vereiste organisatorische talenten. Ook kon hij uitstekend doceren: in zijn geliefde vak, cultuurgeschiedenis van Java, die tegelijk godsdienst- en kunstgeschiedenis werd. Hij bezat uitgesproken talenten, ook voor de gepopulariseerde wetenschapsoverdracht. Hij boeide zijn leerlingen altijd, evenzeer als hij bij talrijke lezingen zijn gehoor steeds gevangen wist te houden in de greep van mee-voerende welsprekendheid.

In verband met deze functie publiceerde hij in die jaren ook

[3]) Speciaal in: The meaning of the Hindu-Javanese *candi*, in: Journal of the American Oriental Society, vol. 51, 1931.

populair-wetenschappelijke werkjes: een Indische Cultuurgeschiedenis bestaande uit de drie deeltjes: De Hindu's, Het Hinduïsme in den Archipel, en De Islām en zijn komst in den Archipel, en daarnaast een platen-atlas onder de titel 'Cultuurgeschiedenis van Java in Beeld' [4]). Deze uitgaven waren zowel voor een publiek met algemeen culturele belangstelling, als voor de leerlingen der A.M.S. bestemd.

In de eerste jaren van zijn Directeurschap dezer school ontving Stutterheim nog verdere regeringsopdrachten voor oudheidkundige reizen tot voortgezet onderzoek op Bali. Op twee dezer reizen (Sept. 1926 en Juni 1927) heeft ondergetekende hem vergezeld en het was bij die gelegenheden, dat hem Stutterheim's bijzonder flair voor het terrein onderzoek bleek.

Zoals bekend, krijgen ook jongere, zelfs recente Balische beelden door de tropische weersinvloeden al zeer snel een overwoekering van mossen en andere vegetaties, vooral wanneer zij ergens onbedekt buiten staan. Zodoende is het uitgesloten, dat men op enige afstand kan zien of een Balisch beeld wellicht een oudheid is. Maar Stutterheim herkende ('rook') reeds op grotere afstand 'zijn' beelden en hierin heb ik hem zich nooit zien vergissen. In de streek rondom Pèdjèng en Bedoeloe (het Gianjarsche heuvelgebied) zijn vele tientallen tempels. Lang niet alle herbergen oudheden. Maar in vele gevallen zei Stutterheim van te voren, als wij een tempelterrein betraden: 'Hier zullen wij geen oudheden vinden. Je mag gerust gaan zoeken en natuurlijk zal ik par acquit de conscience meegaan, maar vinden zullen wij niets'. En dat bleek steeds juist te zijn.

Was er dus in zijn speurzin iets typisch geniaals, in zijn samenvatting der Balische oudheidkundige vondsten spreekt ongetwijfeld eveneens meesterschap. Hierbij kwamen hem bijzonder te stade de studiereizen, die hij nog in zijn Leidse jaren aan de grote Orientalistische musea van Europa had mogen brengen. Na zijn doctoraal examen toch kreeg hij van het Universiteitsfonds der Leidse Universiteit een beurs voor studiereizen, waardoor hij de musea van Berlijn, Wenen, Parijs en Londen kon bezoeken. Bovendien ontmoette hij op deze wijze talrijke grote buitenlandse geleerden en leerde hen persoonlijk kennen, onder vele anderen ook Grünwedel, die hem zeer fascineerde. Ook de kring der India Society te Londen.

Deze studiereis, waarvan hij destijds een helaas nooit gepubliceerd

[4]) De Indische Cultuurgeschiedenis verscheen bij J. B. Wolters, Groningen-Batavia 1932—1935; de Cultuurgeschiedenis van Java in Beeld werd uitgegeven vanwege het Java-Instituut door G. Kolff & Co., Weltevreden 1926.

rapport uitbracht, verdiepte vooral zijn kennis van het Tibetaans Boeddhisme en de destijds opgedane kennis, met name op iconographisch gebied, wierp voor dit latere Balisch onderzoek goede vrucht af.

Baanbrekend kon aldus Stutterheim's archaeologisch werk op Bali worden. Zijn uitvoerig en grondig onderzoek vooral van de streek tussen de rivieren Pakrisan en Petanoe en ook op de Goenoeng Panoelisan (niet ver van het bekende bergdorp Kintamani) wist hij tot een goed samenhangend en overzichtelijk geheel te verwerken in zijn 'Oudheden van Bali', waarvan deel I: 'Het oude rijk van Pèdjèng' in 1929 verscheen als eerste der Publicaties van de inmiddels door Resident Caron's ijverige bemoeienis tot stand gekomen stichting Kirtya Liefrinck-Van der Tuuk (te Singaradja, Bali).

De voornaamste vondsten en conclusies van dit Bali-onderzoek werden opnieuw gepubliceerd in 'Indian Influence in Old Balinese Art', een publicatie uit 1935 van de India Society, waarmede Stutterheim, sinds zijn studiebezoek aan Londen, steeds nauw contact onderhouden had.

In latere jaren bleef Stutterheim veelvuldig, in zijn vacanties, Bali bezoeken. Niet alleen de oudheden, doch ook de levende cultuur van dit uitzonderlijke eiland hebben hem steeds weer geboeid [5]).

Herhaaldelijk logeerde hij bij de — helaas zo jeugdig en bovendien zo tragisch overleden kunstschilder Walter Spies, die iedere bezoeker zo wist te stimuleren op schier elk gebied van wetenschappelijk en cultureel onderzoek.

Stutterheim's organisatorische en constructieve talenten kwamen opnieuw tot uiting in de jaren 1936—'42, waarin hij Hoofd van de Oudheidkundige Dienst in Nederlands-Indië was. Wat hij in deze jaren van ontzettende bezuiniging, vooral op alle culturele, 'niet productieve' diensten, toch nog wist te bereiken, stemt tot groot respect voor zijn werkkracht en zijn toegewijde ijver. Ik noem hier slechts zijn 'Inscripties van Nederlands-Indië', deel I (1940).

Zijn antithetische instelling spreekt duidelijk uit het in 1929 verschenen: ' Javanese period in Sumatran History', waarin hij trachtte een toen heersende opvatting, dat de Sumatraanse dynastie

[5]) Tijdens een in latere jaren ondernomen reis naar Bali heeft Stutterheim nog de bilinguale zuil van Sanoer (Zuid Bali) bezocht en onderzocht, en publiceerde hij daarover het artikel: A Newly Discovered Pre-Nāgarī Inscription on Bali, in Acta Orientalia XII, 1934, p. 126—132.

ook over Java geregeerd had en daar — in de Kedoe — de Boroboedoer had laten bouwen, geheel onderste-boven te werpen en aannemelijk te maken, dat het in werkelijkheid een Javaanse Çailendra-Matarām dynastie was, die ook over en in het Sumatraanse Çrīwijaya heerste. Vele der door hem aangevoerde argumenten waren echter zwak en bleken tegen latere critiek niet stand te kunnen houden [6]). Zijn behoefte op al de grote problemen der Hindoe-Javaanse kunst een geheel nieuwe, onafhankelijke kijk te hebben en deze antithetisch tegenover vroegere meningen te stellen, blijkt ook uit zijn 'Tjandji Baraboedoer. Naam, Vorm, Beteekenis' [7]).

Leidde deze behoefte meer dan eens tot het opwerpen van een afwijkende mening, die bij later onderzoek evenmin als geheel te handhaven bleek, als de zo heftig bestreden reeds bestaande opvattingen, anderzijds gaf zij aan bijna al zijn publicaties iets zeer levendigs, iets zeer meeslepends en voor de lezer de vreugde van iets nieuws te horen naast loutere herhaling van of voortbouwen op reeds lang aanvaarde meningen. Ook daar, waar hij in zijn conclusies te ver ging, had zijn levendige en boeiende voordracht en nieuwe rangschikking der feiten steeds het voordeel, dat men de betrokken materie weer eens opnieuw en critisch ging bezien. Zij werkte immer stimulerend, ook waar zij leidde tot andere eindconclusies, dan waartoe Stutterheim zelf gekomen was. Behalve voor het vele constructieve, dat hij tot stand heeft gebracht, moeten wij Stutterheim vooral dankbaar zijn voor het steeds weer stimulerende en tot hernieuwd onderzoek animerende van zijn gehele oeuvre.

[6]) Zijn studie verscheen in 1929 ('De Bliksem', Surakarta); Bosch onderwierp haar aan een uitvoerige critiek in T.B.G., 69, 1919, p. 135—157.
[7]) Uitgave G. Kolff & Co., Weltevreden 1929.

Den Haag, Maart 1947. Dr R. Goris.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

DE KRATON VAN MAJAPAHIT

DOOR

Dr W. F. STUTTERHEIM.

Zoals men weet hebben verschillende personen pogingen aangewend om zich, op grond van de gegevens van literatuur en archaeologie, een denkbeeld te vormen van ligging en gedaante van de k r a t o n van Majapahit, door den beschrijver, Prapañca [1]), *pura* [2]) genoemd. Een der allereersten was wel Wardenaar, wiens op 7 October 1815 gedagtekende aantekeningen [3]) in 1889 door Verbeek aan de inmiddels toegenomen archaeologische vondsten in het terrein in en om de desa Trowoelan (Modjokerto) werden getoetst en uitgegeven [4]). Een

[1]) Over de persoon van de dichter zie o.a. Krom, *Hindoe-Javaansche Geschiedenis*[2], blz. 14 vlgg. Prapañca was hoofdintendant van de buddhistische vrijgebieden (volgens Poerbatjaraka, *Oudheidkundig Verslag* (*O.V.*), 1924, blz. 152 vlgg. slechts tijdelijk waarnemend), dichter van verschillende werken (zie *Nāgarakṛtāgama*, zang 94 : 3), waarvan slechts de titels bekend zijn, en van het lofdicht Nāgarakṛtāgama, voltooid in Sept.-Oct. 1365. In dit gedicht beschreef hij in de zangen 8—12 de k r a t o n en onmiddellijke omgeving. Deze beschrijving omvat 21 strofen, waarvan 3 het voorplein (a l o e n - a l o e n), 6 de omgeving en 12 de eigenlijke k r a t o n gelden. Prapañca woonde ten Zuiden van de k r a t o n, ten Westen van zijn çiwaitische collega.

[2]) Prapañca noemt wat wij k r a t o n heten: *pura*. De kern daarvan (k ĕ ḍ a - t o n) noemt hij *purī*. De k r a t o n plus omgeving (hoofdplaats) noemt hij *nāgara*. Dit is echter geen omwalde stad; P. noemt nergens verdedigingswerken en Ma Huan zegt duidelijk: „The country of Java was formerly called Dja-pa; it has four towns, all without walls" (Groeneveldt, *Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources* in *Verhandelingen van het Bat. Gen. van K. & W.* (V.B.G.), deel XXXIX (1876), blz. 45). Overal, waar van wallen gesproken wordt, moeten wij ons tijdelijke verdedigingswerken voorstellen, zo ook de muur, die Van Goens te Plèrèd zag (*Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van N.I.*, deel 4 (1856), blz. 312, 313), welke muur kennelijk aan verval was overgelaten in tijden van binnenlandse rust. Van Goens zegt elders (*Daghregister* 1647—1648): dat „Mattaram een 't eenenmaal open plaets" is.

[3]) Thans in de verzameling „Oud-Archief" van de Oudheidkundige Dienst te Batavia, tekening no. 21. De bijbehorende plattegrond is nimmer teruggevonden.

[4]) *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* (*T.B.G.*), deel XXXIII (1889), blz. 1 vlgg. Wardenaar hield zich meer speciaal met de localisering van de k r a t o n in de omgeving van Trowoelan bezig, welk vraagstuk ons hier niet zal bezighouden.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

grote sprong voorwaarts werd gedaan door de uitgave van de Nāgarakṛtāgama door Brandes in 1902, hoewel deze in Balinese letters gedrukte tekst slechts voor zeer weinigen méér toegankelijk was dan het Lombokse handschrift [5]). Dit werd beter, toen Kern de tekst van 1905 tot 1914 vertaalde en dus ook de zangen 8 tot en met 12, welke betrekking hebben op de k r a t o n van Majapahit, daarvan zelfs een beschrijving trachtten te geven [6]). Toch bleef het resultaat beneden de verwachting; Kern moest herhaaldelijk erkennen niet steeds een duidelijk beeld voor ogen te hebben van de werkelijke toestand en Krom, die Kern's vertaling met vele aantekeningen in 1919 uitgaf, erkende dat ook zijn pogingen slechts een zeer voorlopig karakter konden dragen en dat ook hij er niet in geslaagd was meer dan een zeer schetsmatig beeld van de k r a t o n van 1365 A.D. te ontwerpen [7]). Poerbatjaraka, die in 1924 nog weer nieuwe aantekeningen op de vertaling van Kern en de aantekeningen van Krom daarop uitgaf, heeft zich niet uitvoerig met de beschrijving van de kraton beziggehouden en liet de belangstellenden in een ongewijzigd duister [8]). Bosch zag bij zijn bezoek aan Bali in 1916 weliswaar onmiddellijk de grote betekenis van de aldaar in die tijd ongerepte p o e r i's voor de reconstructie van de k r a t o n van Majapahit in, doch heeft zich nimmer tot de uitwerking van deze gedachte laten verleiden [9]). En tenslotte heeft Maclaine Pont in 1924 uitvoerige

[5]) *V.B.G.*, deel LIV (1902), 1e stuk.

[6]) Verschenen in *Bijdragen enz.*, deel 58—69 (1905—1914), later herdrukt in *Verspreide Geschriften*, deel VII en VIII.

[7]) *Het Oud-Javaansche lofdicht Nāgarakṛtāgama*, 's-Gravenhage 1919. Zie noot 1 op blz. 253: „Men zal opmerken, dat er een aanmerkelijk verschil is met de indeeling der tegenwoordige Vorstenlandsche kratons. Wij zien geen kans de daaraan te ontleenen gegevens met die van Nāgarakṛtāgama in overeenstemming te brengen en geven er dus de voorkeur aan uitsluitend af te gaan op wat wij uit Prapañca's beschrijving meenen te mogen opmaken, in de hoop dat bevoegde kenners der moderne kratons aanleiding mogen vinden tot het aanbrengen der ongetwijfeld noodzakelijke verbeteringen." Hoewel ik mij uitdrukkelijk geen bevoegd kenner van die k r a t o n's noem meen ik toch hier van de gedurende vele bezoeken aan en nog talrijker gesprekken over de k r a t o n's opgedane kennis gebruik te moeten maken, daar de werkelijk bevoegde kenners, nl. de bewoners, onvoldoende van het Oud-Javaans op de hoogte zijn om hun kennis in verband met Prapañca's beschrijving vruchtbaar te doen zijn.

[8]) *Bijdragen*, deel 80 (1924), blz. 219 vlgg.

[9]) *Oudheidkundig Verslag* 1916, blz. 114 vlgg. „Maar ook zal hij den blik naar Bali moeten richten als hij tot de juiste appreciatie van een zijner belangrijkste geschiedkundige bronnen, den Nāgarakṛtāgama, komen wil. Zijne verwachtingen zullen in deze in alle opzichten overtroffen worden; immers, het ongelooflijke is op Bali bewaarheid geworden, dat gedurende vijf en een halve eeuw, ondanks „alle wisselingen des ongevals", de toestanden en

pogingen tot het terugvinden van de oude k r a t o n ondernomen, welke pogingen weliswaar hebben geleid tot het verzamelen van een omvangrijke en hoogst belangrijke hoeveelheid concreet materiaal, voornamelijk van terracotta scherven, doch geen reconstructie van de k r a t o n hebben kunnen geven, welke de archaeologen zodanig kon bevredigen, dat zij haar als werkhypothese wilden aanvaarden [10]). Met name bleek bezwaar te bestaan tegen de totale omvang, waartoe Pont meende te moeten komen, een omvang, welke niet klopt met de luttele gegevens, waarover wij beschikken, aan de juistheid waarvan niettemin niet getwijfeld mag worden [11]).

Het weinig bevredigend karakter van de tot nu toe bereikte resultaten moet naar mijn mening voornamelijk worden toegeschreven aan drie belemmerende factoren.

In de eerste plaats hadden de meesten der genoemde onderzoekers niet de beschikking over een zó diepgaande kennis van de huidige k r a t o n's van de Vorstenlanden, dat zij in staat waren niettegenstaande alle latere toevoegingen, Europese en andere invloeden, wijzigingen in karakter en bestemming van onderdelen, toch de kernpunten te herkennen en met die van Prapañca's beschrijving te vergelijken. Het mangelde aan kennis van de couleur locale, wat hen tenslotte tot de erkenning bracht, dat het onmogelijk was gebleken de k r a t o n van Majapahit met die van de Vorstenlanden in overeenstemming te brengen.

Een goed voorbeeld van dit gebrek aan locale kennis levert Kern in de vertaling van de vijfde strofe van zang 8 bij het laatste vers, dat luidt:

arddhālwā ri těngah natar nikana maṇḍapa pasatan asangkya lot
[mawurahan/

verhoudingen, zooals die in het gedicht geschilderd worden, bijkans onveranderd op het eiland bewaard gebleven zijn; dat de kraton van Hayam Wuruk, zijn omgeving, zijne bezigheden en verpoozingen, de zich om hem groepeerende feestelijkheden en plechtigheden in miniatuur in den Balischen poera" (lees: poeri) „terug te vinden zijn. Deze is een levende commentaar op Prapañca's lofdicht, eene, die meer verklaringen inhoudt dan alle oud-Javaansche bronnen te zamen genomen."

[10]) *O.V.*, 1924, blz. 36 vlgg. 157 vlgg.

[11]) Dr. Adam heeft zich in zijn belangrijke studie van de k r a t o n te Jogjakarta (*Djawa*, deel 20 (1940), blz. 185 vlgg.) bepaald tot het vermelden van enkele met de Jogjakartase overeenkomende namen van delen van de k r a t o n te Majapahit. Hij zegt: „Vergelijkingen met de gegevens op schetsen of teekeningen van de Hindoe-Javaansche kraton van *Madjapahit* durfde ik niet aan. Het komt mij voor, dat er nog veel onzekerheid is omtrent de juiste ligging van de verschillende pleinen en gebouwen van de hoofdstad van het groote Hindoe-Javaansche rijk."

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

Zijn vertaling moge hieronder links van de mijne plaats vinden; de verantwoording van de laatste volgt later:

„Zeer ruim, in 't midden van het voorplein, is een paviljoen waarin ontelbare onophoudelijk luidruchtige vogels zijn".

„Zeer ruim is, midden op het erf, de pĕṇḍåpå; ontelbare hanenkorven geven een onophoudelijk lawaai".

Het verschil is duidelijk. In de eerste vertaling een keurig aangeharkt of geplaveid voorplein van een château, waarop, op een geschoren grasveld, een fraaie volière [12]) staat, vol luidkeels tjilpende, bontgekleurde, exotische vogels, welk gezicht de gepruikte en gepoederde wandelaars tot zich lokt. In de tweede vertaling een van blaren schoongeveegd zwartgrauw zandig erf binnen vier bakstenen erfmuren, in het midden waarvan een pĕṇḍåpå staat van het bekende model, die tot plaats dient voor het opstellen van 's konings talrijke vechthanen (Zijner Majesteits, doch tevens 's Lands trots), elk driftig en solitair rondstappend in zijn bamboekorf en elkaar aanstekend met hun gekraai totdat de lucht onophoudelijk verscheurd wordt door het lawaai, dat elke bezoeker van Bali nog in de oren moet klinken.

De tweede factor, die belemmerend werkt bij het reconstrueren van de gedaante van Majapahit's kraton, was gelegen in de dichterlijke, meer speciaal de Oosters-dichterlijke taal, waarin Prapañca zijn beschrijving heeft gekleed. Het steeds maar weer terugkeren van uitdrukkingen als „zeer fraai", „buitengewoon schoon", „wonderbaarlijk", „wonderfraai", „onovertrefbaar", „onvergelijkelijk", bijkans in elke dichtregel, heeft zijn uitwerking zelfs na 600 jaren nog niet geheel gemist. Men kwam onwillekeurig onder de indruk van al deze superlatieven en het kon nauwelijks anders of men stelde zich voortdurend iets als Versailles en het hof der Lodewijken voor ogen [13]). Had men echter kennis genomen van huidige dichterlijke beschrijvingen van huidige toestanden en gebeurtenissen op Java, speciaal in de Vorstenlanden en nog weer meer in het bijzonder in de kraton's, en was men daardoor in de gelegenheid geweest om zulk een beschrijving met de realiteit te vergelijken, dan zou men onmiddellijk begrepen hebben, dat elke superlatief gezien moet worden in zijn omgeving en niet in die van Frankrijk's zonnekoning. Met andere woorden, wat in vergelijking tot de hoogst bescheiden, uit bamboe en leem opgetrokken, van alle versieringen verstoken desa-huizen „wonderbaarlijk schoon" was, was zulks allerminst in vergelijking tot de marmeren trappen, stenen gevels, met meubilair en wandversieringen opgesmukte huizen in de omgeving van de paleizen der Europese vorsten, ja zelfs niet in vergelijking tot de toch altijd nog tamelijk luxueus ingerichte huizen van de buitenwijken van een Europese stad. Daarenboven had de hoftaal eo ipso de neiging alles mooier, groter en fraaier voor te stellen dan het was en wij mogen gerust aannemen, dat de dichterlijke woorden van Prapañca somwijlen de grofste vleierij bedekten en de werkelijke waarden volstrekt negeerden. Voor velen bleek het onmogelijk door het verguldsel het hout van een eenvoudige boom te zien en zo kwamen sommigen ertoe het uitgesloten te achten dat Majapahit's kraton de bescheiden afmetingen zou hebben gehad, welke ons door een ooggetuige worden opgegeven [14]).

Een derde belemmerende factor, ten slotte, bestond uit de veronderstelling, dat Prapañca's beschrijving van de kraton een soort van bouwkundige opname was, een beschrijving, zoals men die zo

[12]) Een „paviljoen waarin vogels zijn" moet een volière wezen, daar anders de vogels wegvliegen.

[13]) Het is vooral het huiselijk karakter van de Balische poeri-erven, doch evenzeer dat van vele erven van de Javaanse kraton's, dat men in Kern's vertaling mist. Voor een deel is hieraan natuurlijk de dichter schuld, in wiens ogen alles in de kraton, ook het geringste en waardeloze, een bijzondere glans bezat, welke hij zich bijverde in woorden weer te geven. Een treffend voorbeeld van zulk een houding of opvatting werd mij nog niet lang geleden verschaft door een toegewijd abdi dalĕm uit een van de kraton's, die in de verhoogde temperatuur van zijn vorst een teken van diens buitengewone vorstelijke hoogheid zag instede van een symptoom van een naderende ziekte, die hem ten grave zou slepen. Ayam Wuruk, met een van zijn geliefde vechthanen in de liefkozende handen op de rand van de batoer van zijn woning gezeten, Ayam Wuruk in een schommelende, schokkende buffelkar op een stoffige, door sirammen enigermate berijdbaar gemaakte landweg, Ayam Wuruk met de handen in de op pisang-bladen gestapelde spijzen tastende, luid smakkend en met andere geluiden van zijn tevredenheid getuigend, Ayam Wuruk als mens, als Javaan, en niet als koninklijke pop — ziedaar een probleem, dat wij ook in de Europese geschiedenis kennen en gemeenlijk niet weten op te lossen. Alle wetenschappelijkheid ten spijt is de historicus een gemakkelijk tot extase te brengen hoveling!

[14]) Maclaine Pont zegt in *O.V.* 1924, blz. 42, bij zijn poging om in de door de Javaanse traditie bij het gehucht Kedaton als ruïnes van Majapahit's kraton aangewezen oudheidkundige restes iets van die kraton te herkennen: „Ten Oosten van dit terras en resp. ten Noorden en ten Zuiden kan men zich de ligging van den Dalem des Vorsten uit het gedicht, en van zijn beide voornaamste verwanten denken. Hoe ver blijft dit alles echter beneden de door de beschrijving verwekte verwachting! Op de plaats, waar men volgens Krom's schetsje" (zie *Nāgarakṛtāgama*-uitgave blz. 254) „den Dalem denken moet, staat een aantal neuten, waarop men zich een heel aardige pendopokern voor een goede taniwoning voorstellen kan, maar een Vorstelijke Dalem.... ik zie er geen kans toe." Hier toont hij zich een slachtoffer van Prapañca's hoftaal.

gaarne had gezien en die men als het ware met het potlood en de dubbele decimeter in de hand op het papier zou kunnen volgen. Edoch, Prapañca's beschrijving was wat hij er in de aanvang zelf van zegt en niets meer: de beschrijving der *purādbhuta,* der wonderen van de kraton. Met andere woorden, zij was in de eerste plaats selectief en in de tweede plaats subjectief. Zij gaf niet alles wat er was, doch alleen dat, wat Prapañca wilde tonen, en dat dan nog verguld op snee. Wij kunnen er zeker van zijn, dat Prapañca ons op zijn wandeling door een gedeelte van de kraton — men realisere zich vooral goed dat wat de dichter te zien geeft, slechts een gedeelte van het grote complex is — lang niet alles toont en vele zaken stilzwijgend voorbijgaat, die wij zonder twijfel als merkwaardig en interessant zouden hebben opgemerkt en in een beschrijving opgenomen [15]). Als de dichter voorts zegt, dat dit of dat bouwwerk ten Oosten of ten Noorden van een ander staat (waarbij de Javaanse taal het daarenboven nog vaak onmogelijk maakt een scherp onderscheid te maken met „in het Noorden" of „in het Oosten"), dan mogen wij volstrekt niet met een compas aan komen dragen, doch moeten wij dergelijke aanwijzingen in hun kraton-taal verstaan. Windrichtingen worden immers berekend van de dalĕm, van het binnenste van de kraton uit. Als de dichter dus, in algemene zin, van het Oosten spreekt, dan kan dat de gehele Oostzijde van de kraton zijn en bedoelt hij er een algemene richting mede, gerekend vanuit de dalĕm. Een voorbeeld hiervan wordt geleverd door de beschrijving van de eerste kraton-poort, die gesloten kan worden, dus de huidige régol brådjånalan. Van deze poort zegt de dichter, staande op de aloen-aloen, dat hij in het Noorden ligt. De meeste onderzoekers hebben deze poort dan ook ten Noorden van de aloen-aloen gezocht en met de kori gladag [16])

[15]) Zo vertelt ons de dichter bijvoorbeeld niets van alles wat zich ten Oosten en Westen van de erven bevond, welke hij met ons vanaf de hoofdpoort in zuidelijke richting doorschrijdt om ten slotte op het koningserf terecht te komen. Hier moeten wij dan ook een uitvoerige aanvulling aanbrengen op grond van de huidige Javaanse en Balische vorstenverblijven, die ons leren dat er heel wat meer te zien is dan wat de bezoeker op zijn tocht van poort naar vorstenerf ontwaart.

[16]) Dit is de noordelijkste toegang tot de noordelijke aloen-aloen van de huidige kraton's. Het is geen afsluitbare poort, maar niet meer dan een toegang, een verfraaide en verzwaarde opening in de muur, die de aloen-aloen omgeeft. De régol brådjånalan ligt er juist tegenover, in de zuidelijke muur van de noordelijke aloen-aloen. Dit is een werkelijke poort met deuren, die gesloten kunnen worden, en geplaatst in de muur, die de geheele kraton omgeeft (bètèng).

geïdentificeerd. Uit alles blijkt echter dat het de bovengenoemde régol brådjånalan moet geweest zijn, zodat de dichter met „in het Noorden" bedoelde: aan de Noordkant van de eigenlijke kraton. Dergelijke weinig precieze aanduidingen vinden wij herhaaldelijk; zij kunnen ons gemakkelijk op een verkeerd spoor brengen, indien wij ze al te letterlijk nemen en ze op de kaart zouden willen intekenen. Aan de andere kant zal het de lezer opvallen, dat de onderzoekers vaak teveel als een stoplap hebben beschouwd, wat een belangrijke aanwijzing was. Juist kleine woordjes als *nda, ndan, ngkāna* enz., die gemeenlijk in de literatuur worden verwaarloosd, verdienen de aandacht, die ruimschoots wordt beloond door een preciezer en juister inzicht in de bedoelingen van de dichter.

Na het bovenstaande zal het de lezer wel duidelijk geworden zijn, dat het allen zin heeft om, gewapend met de tastbare vorderingen van de archaeologie gedurende de laatste twintig jaren, verrijkt door een betere kennis van en meer inzicht in de huidige kraton's en hun Balische tegenhangers, de poeri's, de betreffende zangen van het lofdicht opnieuw te vertalen. Alvorens daartoe een poging aan te wenden, is het echter goed zich even rekenschap te geven van de weinige gegevens, die wij uit de tijd van de kraton zelf — behalve dan zijn beschrijving door Prapañca — bezitten, gegevens, welke te vinden zijn in de mededelingen, die Ma Huan in zijn Ying-yai Shêng-lan over zijn bezoek aan Java heeft gedaan. Zij omvatten niet meer dan enkele regels, die eerst door Groeneveldt [17]), daarna door Rockhill [18]) zijn vertaald en tenslotte door Duyvendak [19]) geamendeerd. Zij mogen hier volgen in hun geamendeerde vorm:

"Ships from other countries going there first arrive at .... and lastly at a place called Modjopahit, where the king lives. The residence of the king has a brick wall more than thirty feet high and over three or four *li* square, it has a double gate and is clean and well kept. The houses inside stand high from the ground and are thirty to forty feet high; they have a floor of boards, covered with fine rattan-mats or rush-mats with patterns, on which the people sit cross-legged; for

[17]) W. P. Groeneveldt, *Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources. V.B.G.* deel XXXIX (1876).

[18]) Rockhill, *Notes on the relations and trade of China with the Eastern Archipelago and the Coast of the Indian Ocean during the fourteenth century. T'oung Pao,* deel XVI.

[19]) J. J. L. Duyvendak, *Ma-Huan re-examined. Verhandelingen Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.* Afd. Letterk. N.R. deel XXXII, no. 3.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

the roofs they have taken boards of hard wood, which is split and used as tiles" [20]).

De afmetingen, welke Ma Huan opgeeft, komen vrijwel met die van de huidige k r a t o n's overeen. Volgens Groeneveldt was de *li* in de 6e eeuw ongeveer 300 m; later werd zij langer, zodat wij de muur op ongeveer anderhalve kilometer per zijde mogen schatten [21]). De huidige k r a t o n's meten ongeveer 1000 bij 1800 m [22]). De hoogte van de ringmuur van baksteen was volgens Groeneveldt dertig voet, wat op ongeveer 8 m neer zou komen [23]). De hoogte van de ringmuur te Soerakarta is 6 m; de hoogte van de b è t è n g te Jogjakarta kan niet ter vergelijking worden aangevoerd, daar zij een Europees vestingwerk is [24]). De hoogte van de huizen wordt bij Groeneveldt opgegeven op 30 tot 40 voet, dat is van ± 8 - ± 11 m. Dit lijkt zeer hoog, is het echter niet, aangezien het grootste gedeelte in aanspraak zal genomen zijn door het gelede dak, waardoor een

[20]) Groeneveldt, *o.c.* blz. 45, 46. Duyvendak, *o.c.* blz. 30.

[21]) Groeneveldt, *o.c.*, blz. 3, noot 1: „The Chinese *li* has, in the course of time, considerably changed its value; at the time the above passage was written" (= 502—556) „it may be taken at 340 in a degree." Thans schijnt de *li* ongeveer 600 m te meten, althans een van de verschillende soorten van *li*, die men in China kent. Daarbij wordt o.a. rekening gehouden met het terrein, zodat een *li* bergopwaarts verschillend is van een bergafwaarts e.d.m. Morse zegt in zijn *The Trade and Administration of China* op blz. 174: „The Chinese do not much trouble themselves with the accurate measurement of distance, and would sympathise fully with the Dutch measurement of canalboat-runs by the number of pipes smoked. A theoretic unit exists, the li, measuring 1.800 of the land foot; but, as the latter varies throughout the Empire, so would the li vary, if any one cared to measure it." Daar Ma Huan de k r a t o n-muur kennelijk niet met een meetlat heeft opgemeten (anders zou hij niet spreken van „meer dan 3 of 4 *li* in het vierkant"), mogen wij eigenlijk niet meer zeggen dan dat volgens hem de muur tot anderhalve kilometer in het vierkant mat. Minder dan 3 × 300 m = 900 m kan het niet geweest zijn, (dat zou de berekening in de 6e eeuw zijn geweest, doch wij zijn in de 15e!), doch evenmin kan het meer dan 4 × 600 m zijn geweest (de huidige *li*-maat). Het gemiddelde daarvan brengt ons op ongeveer anderhalve kilometer.

[22]) Volgens Van Goens (*Daghregister gehouden int Casteel Batavia, Anno 1647—1648*, 1903, blz. 115) zou de omvang van „des coonincx hoof ofte dalem" te Plèrèd, waar de a l o e n - a l o e n niet bij inbegrepen is (dus de b è t è n g alleen) 600 roeden hebben bedragen, wat op ± 2256 m neerkomt. Dat is nog geen 600 m voor elke zijde.

[23]) De voet was in de Han-periode 23.1 cm en is thans 32.0 cm. Deze „groei" van de voet hing natuurlijk samen met die van de *li*, die naar voeten berekend werd. Zie de opgaven bij G i l e s, *A Chinese-English dictionary*, no. 1992 en 6870, en C o u v r e u r, *Dictionnaire classique de la langue chinoise*, sub vocibus *tch'ĕu* en *li*.

[24]) De b è t è n g te Jogjakarta is 7 à 8 m hoog.

groter hoogte werd verkregen dan met het thans gebruikelijke l i m a s a n-dak mogelijk is [25]). Zoals men ziet, kloppen de maten vrijwel met die der huidige k r a t o n's en kan er in ieder geval geen onoverkomelijk bezwaar in worden gezien.

Wat de verdere gegevens betreft nog het volgende.

Ma Huan spreekt van een „double gate". Wat dit is wordt uit Groeneveldt's vertaling niet duidelijk. Het kan zowel een poort zijn met dubbele deuren als een poort met twee ingangen naast elkaar en ten slotte nog een tweetal poorten vlak achter elkaar. De tweede mogelijkheid kan onmiddellijk worden uitgeschakeld op grond van het feit, dat een even aantal ingangen naast elkaar in strijd is met letterlijk alles, wat wij op Bali kennen en van het oude Java hebben leren kennen. Alle poorten zijn daar òf enkelvoudig van doorgang, òf oneven [26]). De derde mogelijkheid is al evenmin waarschijnlijk; poorten, welke zó dicht achter elkaar staan, dat men ze „double gate" zou kunnen noemen, komen evenmin in de vormenschat van de Balische en oud-Javaanse bouwwerken voor [27]). Blijft de eerste, om vele redenen meest aannemelijke uitleg van een poort met één doorgang, waarin twee deurvleugels. Zó ook ziet de r é g o l b r å d j å n a l a n te Soerakarta en Jogjakarta er uit, de hoofdpoort van de k r a t o n aldaar.

Dat de k r a t o n „clean en well kept" was nemen wij voor kennisgeving aan en klopt met wat wij heden bij een bezoek te zien krijgen.

De huizen, zegt Ma Huan, staan „high from the ground", hebben „a floor of boards", die bedekt is met r o t a n- of rieten matten, waarop men in s i l å-houding gezeten is. De vraag is nu, wat verstaat Ma Huan onder „hoog van de grond". Ik geloof, dat wij hieronder moeten verstaan een bouwwijze, als wij op Bali aantreffen, waarbij men telkens, als men een gebouw binnen wil treden, een

[25]) Dat de huizen van de k r a t o n geleide daken hebben gehad volgt mijns inziens uit het feit, dat het recht op zulk een dak blijkens de oorkonden een door den vorst geschonken privilegie vormde. Zie Cohen Stuart, *Kawi Oorkonden*, no. VIII (plaat 4b, regel 2). Zie ook wat in een noot beneden in de aanteekening bij het woord *witāna* (zang 8, strofe 3) wordt opgemerkt.

[26]) Twee poorten op enige afstand van elkaar komen echter wèl voor; men denke aan de poorten van de a n t j a k s a d j i van de Balische p o e r i's. Zij leiden echter elk tot een ander erf en hebben niets met elkaar uit te staan. Men zie voorts de poorten van het complex op de berg ten Zuiden van Prambanan (Ratoe Båkå), die drie- of vijfvoudig waren (*O.V.* 1938, blz. 12 en 13).

[27]) De mogelijkheid van twee afzonderlijke poorten op enige afstand van elkaar meen ik hier te mogen uitschakelen, daar Groeneveldt in dat geval zeker gesproken zou hebben van „two gates".

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

opstap van minstens 1 m moet maken. Deze opstap wordt veroorzaakt door het uit leem en baksteen gevormde soubasement, het rechthoekige met baksteen bemuurde terras, op het bovenvlak waarvan de stenen neuten worden opgesteld, die de houten stijlen van het huis moeten dragen. Voor een Chinees zal deze bouwwijze inderdaad de indruk hebben gemaakt van te zijn „hoog van de grond". Daarenboven komt zij overeen met wat de tempelreliefs ons aangaande de huizenbouw ten tijde van Majapahit weten te vertellen [28]).

Of nu de „vloer van planken" gedacht moet worden onmiddellijk liggend op het bovenvlak van genoemd soubasement (batoer), meen ik te moeten betwijfelen. Om vele redenen zal dit onmogelijk zijn geweest, o.a. om het optrekken van vocht en het rotten der planken tengevolge daarvan, en verder om de gemakkelijke toegang, die de in de grond levende insecten als rajap's dan tot de planken van de vloer zouden gehad hebben. Ik ben er dan ook van overtuigd, dat wij ook hierin bij de reliefs te rade moeten gaan en aannemen, dat deze houten vloer op enige afstand van het bovenvlak van het soubasement tussen de stijlen van het bouwwerk was opgehangen, juist hetzelfde overigens, als wat wij in elke Balische woning kunnen waarnemen [29]). Op deze, van de lemen bodem door een hoge luchtlaag gescheiden houten vloer van planken (blabag) zit men, ligt men en slaapt men, geheel als Ma Huan zegt, op matten. Dat de mattenindustrie ten tijde van Ma Huan (begin 15e eeuw) met patronen werkte, nemen wij wederom voor kennisgeving aan. Het verwondert ons zeker niet.

De dakbedekking, ten slotte, is de nog op Java gebruikelijke middels sirap's, houten plankjes, welke als de leiën van een kerkdak over elkaar gelegd worden en ook dezelfde vorm hebben. Zij komen zowel met een ronde [30]), als met een rechte [31]) of toegespitste [32]) onderkant op de reliefs voor [33]).

---

[28]) Zie voor de huizen op de reliefs Th. P. Galestin, *Houtbouw op Oost-Javaansche tempelreliefs*, speciaal plaat IX en X.

[29]) Zie Galestin, *o.c.* plaat IV, 9—22, plaat IX, en plaat X. Soms rust de houten vloer op de neuten, soms bevindt hij zich nog iets daarboven.

[30]) *Ibidem*, plaat X, 10.

[31]) *Ibidem*, plaat IV, 1 en 22.

[32]) *Ibidem*, plaat V, 9.

[33]) De mededeling van Ma Huan inzake de dakbedekking bevreemdt enigszins, daar grote hoeveelheden fragmenten van terracotta sirap's bij bouwvallen uit de tijd van Majapahit zijn opgegraven. Denkelijk heeft hij — hier en daar houten sirap's vindende — de terracotta sirap's tengevolge van verwering en begroeiing voor houten exemplaren aangezien.

Ten slotte moge ik nog wijzen op de mededeling van Ma Huan, dat de vier steden van Java (Toeban, Ts'e-ts'oen, Soerabaja en Madjapahit) geen van alle muren hebben. Dit is belangrijk, daar in de recente reconstructiepogingen van Majapahit herhaaldelijk rekening is gehouden met verdedigingswerken en wallen. Uit Ma Huan's bericht blijkt onomstotelijk, dat dit ten onrechte is geschied; alleen de kraton had muren [34]).

Houden wij het bovenstaande in de gedachte en gaan wij thans over tot de critische behandeling van de Nāgarakṛtāgama, voorzover deze zich met de beschrijving van Majapahit's kraton bezig houdt.

ZANG 8 [35]).

Strofe 1.

Tekst:

warṇṇan tingkah ikang purādbhuta [36]) *kuṭanya batabang umiděr* [*mmakandĕl aruhur/*
kulwan dik [37]) *purawaktra mangharĕpakĕn lĕbuh agĕng i tĕngah* [*way cdran adalĕm/*
bhrahmasthāna matunggalan pathani buddhi jajar inapi kapwa sök [*caracara/*
ngkā tonggwan parataṇḍa tanpĕgat aganti kumĕmiti karakṣan ing [*purasabhā//* [38])

Woordelijke vertaling:

„Beschrijven wij het voorkomen van de wonderen van de *pura*. Zijn ringmuur (*kuṭa*) van rode baksteen gaat er geheel om heen, is dik, is hoog. In het Westen heeft de plaats van de *pura*-toegang vóór

---

[34]) Dit gold ook voor de kraton in „de Mattaram", waarvan Van Goens zegt: „Verders is den Mattaram een t'eenenmael open plaets, die sijn sterckte bestaet in 't getal van de dorpen rontsom, mitsgaders die tselve bewoonen". (*Daghregister 1647—1648*, 1903, blz. 115).

[35]) In de ondervolgende tekstcitaten zijn de door Krom in zijn aantekeningen op grond van het handschrift gegeven verbeteringen aangebracht. Zie *Nāg.*-uitgave, blz. 220 vlgg.

[36]) Verbeterd uit *parādbhuta*. Zie beneden.

[37]) Er staat in de uitgave van de tekst *ḍidwurawaktra*, door Kern *dhidwurawaktra* gelezen en verbeterd in *dikpurawaktra*.

[38]) Vertaling-Kern: „Wij zullen 't voorkomen beschrijven van al de wonderen (der hoofdstad): de ringmuur van rooden baksteen, dik en hoog; de ingang van de stad aan den Westkant heeft vóór zich een groot plein, in 't midden loopende om een diep water; Brahmasthāna-boomen, ieder met een Bodhiterras aan den voet, rijen vormende die alle dicht en van verschillende hoogte(?) zijn. Daar zijn geposteerd de beambten die onafgebroken om beurten waken voor 't policie-toezicht op de Paseban." *Nāg.*-uitgave blz. 39.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

zich een groot veld binnen een water, rondomlopend, diep. Brahmasthāna's (staan) elk voor zich op een terras-voor-*bodhi*-bomen, (een) reeks (vormend), versierd, allen dicht opeen, veelsoortig. Dáár (zijn) de wachtplaatsen der vaandrigs; zonder onderbreking wisselen zij elkaar af bij het verzorgen van de wachten op de erven van de *pura*".

Aantekeningen:

purādbhuta. Poerbatjarak's gissing, dat het *parādbhuta* van de tekst in het voorgaande woord dient gewijzigd te worden, houd ik met Krom voor juist. De haakjes, waartussen Kern in zijn vertaling de woorden „der hoofdstad" plaatst, zouden kunnen vervallen, indien het woord hoofdstad juist ware. Dit is echter niet het geval, daar ons begrip hoofdstad door Prapañca wordt weergegeven met *nāgara* (zie zang 12, strofe 1 : 1 en strofe 6 : 3). Het woord *pura* betekent bij Prapañca uitsluitend k r a t o n[39]). De verwarring tussen *pura, purī, dalĕm* en *nāgara* heeft de onderzoekers vaak op een verkeerd spoor gebracht. Het woord *dalĕm* wordt gebruikt waar wij k ĕ ḍ a t o n zouden zeggen, dat wil zeggen dat gedeelte van de k r a t o n, waar de vorst zijn privé woonstede heeft en slechts door vrouwen wordt omgeven; mannen hebben daar alleen in dienst of met toestemming van de vorst toegang. Over *purī* handelen wij straks[40]).

kuṭa. Dit is de muur, welke bij de p o e r i's van Bali rondom het gehele complex loopt, echter op de Zuid-Westhoek met een inspringende hoek een stuk van het terrein afsnijdt, dat, van een afzonderlijke muur met gespleten, dus steeds open poorten voorzien, min of meer publiek terrein is (a n t j a k s a d j i). Binnen de eigenlijke muur kan men echter slechts door afsluitbare poorten komen. In de Vorstenlanden omgeeft deze muur eveneens geheel de eigenlijke k r a t o n, doch hij bezit thans verscheidene poorten op de verschillende windstreken[41]). De hoofdpoort is in het Noorden gelegen. Te

[39]) Zie noot 2.

[40]) Zie zang 10, strofe 2, aanteekening bij *weça purī*.

[41]) Men vertelt mij dat er vroeger geen poorten in het Oosten en Westen waren, doch ik heb dit niet kunnen verifieren. Het is echter wel opmerkelijk, dat men in beschrijvingen van de k r a t o n's zoo goed als nimmer van deze beide poorten gewag gemaakt vindt, terwijl men de noorder- en zuiderpoorten gemeenlijk wel pleegt te noemen. Wellicht beschouwt men ze niet als primair of tot de kern van de zaak behorend. Van Goens spreekt slechts van een noorder- en zuider poort van de *kraton* te Plèrèd (*Daghregister 1647—1648*, blz. 115 vlg.).

Jogjakarta heeft de muur het karakter van een vestingwerk met wallen, weergangen en bastions, hetgeen zal moeten worden toegeschreven aan de onrustige tijden, waarin deze k r a t o n is gesticht en waardoor hij een bijzonder militair karakter heeft verkregen. Het is niet algemeen bekend, dat zelfs de vóór, tegelijk met of kort na de k r a t o n buiten Jogjakarta gebouwde p a s a n g g r a h a n's der eerste Sultans somwijlen ware vestingwerken zijn, wier zeer dikke muurwerken zich in die tijd uitstekend voor een verdediging moeten hebben laten lenen. Er zijn redenen om aan te nemen, dat enkele hunner in de Java-oorlog ook als zodanig hebben dienst gedaan[42]). Te Soerakarta ontbreekt dit vestingachtig karakter geheel en komt de muur met die der Balische p o e r i's overeen, zodat wij de toestand te Soerakarta als de oorspronkelijke zullen moeten beschouwen[43]).

batabang. Rode baksteen, doch niet gemetseld, maar op elkaar geschuurd met enig bindmiddel, dat echter niet de bedoeling heeft gehad uit de bakstenen één massa te maken. Zoals men weet was het formaat der bakstenen van het oude Java groter dan het huidige, dat van Oost-Java in de latere tijd echter weer kleiner dan dat op Midden-Java of Oost-Java in een oudere periode. Over het algemeen kan men zeggen: hoe groter de bakstenen, hoe ouder, doch binnen dezelfde periode vindt men aan verschillende bouwwerken verschillende formaten[44]).

umiděr. Kern drukt de kracht van dit woord waarschijnlijk uit in het eerste lid van het woord „ringmuur", daar hij het onvertaald laat. Dit is in zoverre onjuist, dat het toch wel de bedoeling van de dichter

[42]) Dit zou namelijk kunnen blijken uit het opschrift, dat ik in 1933 nog op een der beide poorten van de p a s a n g g r a h a n in de desa Waroengboto (ten Zuiden van Moedjamoedjoe en ten Oosten van Jogjakarta) aantrof, doch dat sindsdien is verdwenen. Het luidde in reeds verminkte toestand: // a s t å n å d i m o e l j a . . . . t o n d å p å t å / s a (k a) l a n j a g o e n å n ĕ m d a . . . ., wat op een restauratie in 1835 zou kunnen slaan. Dit is kort na de Java-oorlog, welke ook in de omgeving van Jogjakarta heeft gewoed. Juist deze p a s a n g g r a h a n, die vroeger Rĕdjawinangoen heette en thans naar een bron met Oemboel wordt aangeduid, vertoont bastionachtige poorten en zeer dikke muren. Volgens k r a t o n-overlevering zou het bouwwerk oorspronkelijk van de eerste Sultan stammen, dus vóór 1792.

[43]) De ommuring van de k r a t o n's van Karta, Plèrèd en Kartasoera is hier en daar nog in fragmenten over, merendeels echter in de grond verborgen. Ontgravingen zouden omvang en beloop moeten vaststellen.

[44]) De restanten van de muren te Kartasoera zijn nog niet gemetseld, doch wel die van het wachthuis der dragonders, dat ten N.W. van de k ĕ ḍ a t o n stond, achter de s i t i n g g i l, dus zoals te Soerakarta. De muren der k r a t o n's te Soerakarta en Jogjakarta zijn alle gemetseld.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

moet geweest zijn er de aandacht op te vestigen, dat de *kuṭa* inderdaad geheel rondom de *pura* liep [45]).

makandĕl. Kern vertaalt met „dik", wat ongetwijfeld juist kan zijn. Ik wijs er echter op, dat het woord ook zoveel als „stevig" kan betekenen. Dat de muur inderdaad dik moet geweest zijn, volgt reeds uit zijn boven aangegeven hoogte.

kulwan dik purawaktra mangharĕpakĕn. Ik neem Kern's gissing, dat het zinloze *dhidwurawaktra* in *dik purawaktra* moet worden gewijzigd, over, hoewel de constructie niet zeer fraai kan worden genoemd. Als Kern echter *dik* met *kulwan* verbindt en van een Westkant spreekt kan ik hem niet volgen. Ik vertaal liever: „In het Westen heeft men de plaats van de *pura*-ingang vóór zich", wat neerkomt op: „Als men de *pura* van het Westen binnenkomt heeft men vóór zich". Onder *purawaktra* zullen wij daarbij iets anders moeten verstaan dan onder het *gopura* van de volgende strofe, dat een gesloten poort met deuren is. Ik denk dus aan een gespleten poort, zoals wij die in de Vorstenlanden op enkele plaatsen in de ommuring van de a l o e n-a l o e n vinden, doch oorspronkelijk nimmer in de k r a t o n-muur [46]). Op Bali is het aequivalent het tweetal gespleten poorten (t j a n d i b ĕ n t a r), dat tot de bovengenoemde a n t j a k s a d j i (het publiek gedeelte van de p o e r i) toegang geeft. Het woord *waktra* is dan ook meer in het algemeen een opening, waarbij men niet in de eerste plaats aan een afsluitbare toegang denkt. Opmerkelijk is het overigens, dat Prapañca de a l o e n-a l o e n vanuit het Westen betreedt. In de Vorstenlanden zijn wij gewend de noordelijke toegang als de hoofdtoegang van dat plein te beschouwen. Ik vraag mij af of dat misschien zo is omdat de Europese nederzetting (fort en l o d j i) ten Noorden van de a l o e n-a l o e n is geplaatst, waardoor uiteraard ook de Chinese kamp en de kantoren aan het noordelijk gedeelte een belangrijker karakter hebben gegeven dan aan het westelijke. Daar komt nog bij dat speciaal te Jogjakarta de nieuwe Europese woonwijken eveneens in het Noorden zijn aangelegd [47]). Te Soerakarta echter ontvangt men veel meer de indruk, dat

[45]) Dat muren slechts een gedeelte — en wel het voorste gedeelte — van woonerven afsluiten komt zowel op Java als Bali voor en er is geen reden te veronderstellen, dat dit ook op het oude Java niet het geval was. Een dichte p a g ĕ r van planten is in vele gevallen een afdoende afscheiding tussen twee woonerven.

[46]) De openingen in de b ĕ t ĕ ng te Jogjakarta, zoals die ten Westen van de k ĕ m a ṇ ḍ o e n g a n, zijn niet oorspronkelijk.

[47]) Ten tijde van Van Goens moet de noorder toegang tot de a l o e n-a l o e n te Plèrèd reeds de hoofdtoegang geweest zijn (1651). De berichten over Karta

de eigenlijke stad zich ten Westen van de k r a t o n bevindt. Overigens blijkt uit niets, dat er ten tijde van Prapañca geen noordelijke toegang tot de a l o e n-a l o e n bestond. De toegang, die hij op het oog had, komt echter overeen met de huidige toegang ten Zuiden van de m a s j i d a g o e n g [48]) — beneden zullen wij zien, dat er nog andere redenen zijn, die in deze toegang een hoofdtoegang kunnen doen vermoeden.

lĕbuh agĕng. Houden wij ons een ogenblik aan de boven door Prapañca ingenomen positie, dan hebben wij hieronder de a l o e n-a l o e n te verstaan, wat in de eerste plaats inderdaad een „groot veld" is en in de tweede plaats vanuit het Westen betreden kan worden [49]). Ik moet hierbij de aandacht vestigen op het feit, dat op Bali in enkele p o e r i's (Badoeng, Gianjar en Karangasem) de verhoogde zitplaats voor de vorst, bestaande uit een rechthoekig, achter de ringmuur aangebouwd terras van gelijke hoogte, waarop een b a l é is geplaatst, en dat van de binnenzijde langs een trap toegankelijk is, l ĕ m b o e a g o e n g heet(te) [50]). Vanaf deze zitplaats blikte de vorst op het gewoel van de b a n t j i n g a h (het veld naast de p o e r i, met de hanenklopbaan) en de p ĕ k ĕ n. Het lijkt mij wel waarschijnlijk dat deze naam een overblijfsel is van een vroeger *panggung lĕbuh agung*, „uitkijk op het grote veld" (= a l o e n-a l o e n). Toen men de naam l ĕ b o e h a g o e n g later algemeen

geven geen uitsluitsel, evenmin als Van Goens' tekening van die k r a t o n. Voor Majapahit stonden de zaken echter anders. Was de oude Mataramse k r a t o n in een bocht in het Zuidergebergte ingesloten en kon men deze eigenlijk slechts vanuit het Noorden naderen, lag daarenboven een zeer belangrijk stuk gebied ten Noorden daarvan, te Majapahit moet de strekking van het wegenstelsel in de omgeving, waarschijnlijk ten gevolge van de aanwezigheid van de Brantas — een slechts met veerponten oversteekbare en dus voor het grote verkeer hinderlijke barrière — bepaaldelijk Oost-West geweest zijn, instede van Noord-Zuid als in de Mataram.

[48]) Te Soerakarta leidt deze toegang (vanuit de a l o e n-a l o e n gerekend) tot de weg, die recht toe recht aan op de a l o e n-a l o e n van het verlaten Kartasoera aanloopt en de plek van de k r a t o n van Padjang kruist. Dit alles is zeker geen toeval.

[49]) De term *lĕbuh agĕng* kan ook „grote weg" betekenen, doch dat deze betekenis hier niet past blijkt onomstotelijk uit het feit, dat de *lĕbuh agĕng* binnen een rondgaand water gelegen was (zie het vervolg van dit vers).

[50]) Zie Van der Kaaden, *Beschrijving van de Poeri Agoeng te Gianjar*, in *Djawa*, deel 17 (1937), blz. 399: „West ligt een merkwaardig gebouw, de bale lemboe agoeng (groot rund) ook wel bale bengong (= verwonderd kijken, ook wel „open ruimte") wellicht het oudste gebouw van de poeri. Ongeveer een derde van het zeer hoog gefundamenteerde" (? bedoeld is waarschijnlijk: van een zeer hoog soubasement voorziene) „langwerpige gebouw is door een kamertje ingenomen; de rest is een overdekte galerij." Zie voorts nog Van

is gaan vervangen door bantjingah heeft men de behoefte gevoeld de beide overgebleven woorden van een nieuwe zin te voorzien en er met een kleine toevoeging lĕmboe agoeng van gemaakt. Met een lĕmboe, rund, heeft het bouwwerk natuurlijk niets te maken.

i tĕngah way edran adalĕm. Kern vertaalde eerst met: „binnen een diep water eromheen", wat letterlijk juist is [51]). Deze vertaling heeft hij echter te kwader ure gewijzigd in „in 't midden lopende om een diep water" en wel op grond van de in Verbeek's publicatie van 1889 voorkomende sĕgaran (vijver) bij Trowoelan. De werkelijke afstand van de door Wardenaar voor de kraton aangewezen plek niet kennende heeft Kern gemeend, dat deze vijver iets met het water van strofe 1 te maken heeft gehad. Men kan de passage op twee wijzen vertalen. De eerste vertaling luidt: „een groot veld; in het midden een water, dat rondom gaat, dat diep is", de tweede: „een groot veld in het midden van een water, dat rondom gaat, dat diep is". De eerste vertaling geeft geen goede zin [52]). De tweede komt goed overeen met het feit, dat de aloen-aloen te Jogjakarta aan de Oost-, Noord- en Westzijden door een slokan is omgeven, welke het doel heeft om dat veld, indien zulks voor ceremoniële plechtigheden noodzakelijk is, gedurende enige tijd onder water te zetten, opdat de grond minder stoffig wordt [53]). Hoewel ook de mogelijkheid bestaat, dat men zulk een slokan te Majapahit gebruikte voor het tegendeel, nl. het draineren van de aldaar toch wel zeer laag gelegen aloen-aloen, verschaft bovengenoemd feit

der Tuuk, *Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek* (*K. B. N. W.*), III, blz. 784 en Schwartz in *T.B.G.*, deel XLIII (1900), blz. 154: „In de volgende benoorden deze gelegen afdeling" (van de poeri te Pametjoetan) „waarvan het voorste gedeelte *Darmada* en het achterste *Saraswati* genoemd wordt, staat mede op den zuidwestelijken hoek een hoog langwerpig steenen gebouw van Chineeschen bouwtrant — de *Lĕmboe Agoeng* geheeten — met het front naar den weg gekeerd." Zie de afbeelding van het bouwwerk te Gianjar bij Van der Kaaden, *o.c.* fig. 10.

[51]) Zie *Bijdragen*, 7e reeks, IX, (1910), blz. 344.

[52]) Als namelijk het water, dat in het midden van het plein is, tegelijk daar rondom moet lopen, ontstaat een onmogelijkheid.

[53]) Vergis ik mij niet, dan was de kraton te Plèrèd zelfs geheel door zulk een slokan omgeven, welke aansloot op een uit het Zuidergebergte komend riviertje. Althans die indruk verkrijgt men bij het bezichtigen van de kaart van Van Goens, waarvan een photostatistische afdruk op het Landsarchief berust en die bij zijn bekende nota behoort, die is afgedrukt in *Bijdragen*, deel 4 (1856). Hoewel ik over het algemeen zeer sceptisch sta tegenover de betrouwbaarheid van deze kaart, vooral in zijn verhoudingen, heeft de aanwezigheid van zulk een waterleiding natuurlijk minder kans misverstaan te zijn.

ons reeds voldoende redenen om aan een, de *lĕbuh agĕng* omgevende diepe slokan, gracht of goot te denken en verkrijgt de meest voor de hand liggende vertaling tevens een goede zin. Ik neem dan ook aan dat Kern's eerste vertaling juist was en verklaar Prapañca's vermelding van dat water onmiddellijk na het betreden van de aloen-aloen door het feit, dat hij om de *lĕbuh agung* te bereiken, er overheen moest gaan.

pathani buddhi. Uit het vervolg zal blijken, dat wij bij de bomen (*brahmasthāna* — ficus infectiora en ficus religiosa) niet mogen denken aan de beide waringin koeroeng welke thans midden op de aloen-aloen staan. Men denke liever in het geheel niet aan waringin's, doch aan een van beide bovengenoemde boomsoorten, waarvan de eerste de lo-boom is (een ficus-soort), de andere niet meer als inheemse boom voorkomt, doch in India eenmaal overal werd aangetroffen, namelijk de zgn. *bodhi*-boom. Dat wij de laatste boomsoort moeten kiezen blijkt uit het gebruik van *pathani buddhi* overduidelijk. Overigens wijs ik erop, dat ik op een recente kaart van de kraton van Kartasoera bij een waringin vond aangetekend: ringin binatoer, waarin dus het begrip van een terras (batoer) wordt teruggevonden. De plaats was de lodji ngoeproepan. Nog niet zo lang geleden had men ook te Soerakarta een bangsal wringin binatoer vóór de residentswoning, een pĕṇḍåpå, waar de rijksbestuurder op Maandagen en Donderdagen werd ontvangen om over dienstzaken te spreken [54]).

jajar inapi kapwa sök caracara. Dat niet van de waringin koeroeng sprake is, blijkt reeds uit het eerste woord — de bomen stonden op een rij, wat van twee waringin's natuurlijk niet kan gezegd worden. Ik vermoed, dat Kern beide eerste woorden te zamen genomen heeft en met „rijen vormende" vertaald, doch ik begrijp dan niet goed hoe. Men zou een ogenblik *inapi* en wat dan volgt op de bomen kunnen laten slaan, doch dan klopt er het een en ander niet, o.a. het *caracara*, wat men van één soort bomen op een rij toch niet kan zeggen. Ook is de vertaling van *inapi* dan moeilijk genoeg, tenzij men wil denken aan gefatsoeneerde (gesnoeide) bomen, wat echter voor *bodhi-bomen* weer niet vanzelfsprekend is. Ik wil dan ook liever alles na *pathani buddhi* op deze beide woorden en niet op de bomen (*bhrahmasthāna*) laten slaan, waardoor de terrassen blijken te zijn:

[54]) Zie *Javaansch-Nederduitsch Woordenboek*, 1875, s.v. *batoer*.

op een rij gelegen, versierd (= geornamenteerd, van reliefwerk voorzien), alle dichtopeen staand en van verschillend fatsoen. Hiertegen kan dunkt mij geen bezwaar bestaan.

tonggwan parataṇḍa. Letterlijk: wachtplaatsen van alle vaandels. Ik denk niet zozeer, met Kern, aan uitgezette posten, als wel aan wachtlokalen voor de militairen, die wij beneden herhaaldelijk op hun weg naar hun wachtposten zullen tegenkomen [55]). Nu is het een feit, dat zulke wachthuizen te Jogjakarta tussen de waringin's staan, welke in een lange rondgaande reeks langs de ommuring van de aloen-aloen gevonden worden. Juist dus op de plaats, waar Prapañca de *tonggwan*'s wil hebben. Ik aarzel dan ook niet om in laatstgenoemde gebouwtje de pakapalan's van de Jogjakartase en de paséban's van de Soerakartase aloen-aloen te herkennen. Enkele pakapalan's te Jogjakarta doen nog steeds als wachthuizen voor militairen (pradjoerit) dienst [56]).

tanpĕgat aganti. Dit is het beeld, dat men nog heden in de kraton's zien kan, waar men telkens militairen of ambtenaren tegenkomt op weg of terugkomende van hun wachtpost op een der erven.

karakṣan. Kern's vertaling met „policie-toezicht" is niet juist, in zoverre dat zij een bepaald politiecorps doet veronderstellen. Alle wachtdiensten in de kraton's worden door militairen en ambtenaren verricht; er is geen afzonderlijk politiecorps.

purasabhā. Kern vertaalt met „Paseban". Mij lijkt dit slechts juist, als men hieronder een erf en niet een gebouw verstaat. Het feit, dat hij verder op *pasewan* met audientiehal vertaalt, doet echter vermoeden, dat hij onder „Paseban" een gebouw verstond. De juiste betekenis wordt duidelijk als men *sabhā* op de gebruikelijke wijze vertaalt met „hof" = kraton-erf, of complex daarvan [57]).

---

[55]) Ik vertaal *taṇḍa*, niettegenstaande een vertaling met „vendel" (= onder één vaandel (= *taṇḍa*) staande militaire afdeling) correct is, toch liever met „vaandrig" omdat, in de eerste plaats, in strofe 2 van zang 9 wordt gesproken van *taṇḍa mwang gusti wadwā haji*, waarbij het duidelijk is dat zowel *taṇḍa* als *gusti* een rang uitdrukken, en, in de tweede plaats, wij niet mogen veronderstellen, dat gemene soldaten de wachtposten in de kraton zullen betrokken hebben.

[56]) Zie de kaart van de aloen-aloen bij Pigeaud, *De noorder Aloen-aloen te Jogjakarta*, in *Djawa*, deel 20 (1940), blz. 176 vlgg., alwaar bij de meeste van de westelijke huisjes het woord pradjoerit (= kraton-soldaat) geschreven staat. Zie echter *Djawa*, deel 5 (1925), blz. 13 sub I, 1.

[57]) Ik stel mij de toestand zo voor, dat de militairen hun wachthuizen in de pakapalan's van de aloen-aloen (= *tonggwan* op de *lĕbuh agĕng*) hadden en vandaaruit telkens, bij toerbeurten, zich naar de verschillende posten

Paraphrase.

De dichter leidt ons in strofe 1, na op de bakstenen, dikke, hoge kraton-muur te hebben gewezen, langs de westelijke toegang de aloen-aloen binnen en wijst ons onmiddellijk op het diepe water, dat dit grote veld omringt, waarschijnlijk omdat wij het bij het betreden moeten passeren. Dan toont hij de reeks van *bodhi*-bomen, welke langs de rand zijn opgesteld en waartussen zich de wachthuizen bevinden voor de militairen, die wachtdienst hebben op de erven van de kraton, daartoe voortdurend heen en weder gaand. De bomen staan elk op een terras, dat versierd is [58]).

Strofe 2.

Tekst:

lor ttang gopura çobhitābhinawa kontĕn ika wĕsi rinūpakāparimita/
wetan saṇḍing ikārjja panggung aruhur patiga nika binajralepa
[maputih/
kānnah lorkkidul ing pĕkĕn rakĕt ikang yaça wĕkas ing apaṅjang
[adbhuta dahat/
angkĕn caitra pahöman ing balasamūha kidul ika catuṣpathāhyang
[ahalĕp// [59])

Woordelijke vertaling:

„In het Noorden de gesloten poort (hoofdpoort), prachtig, wonderfraai; de deuren van ijzer, van ontelbare voorstellingen voorzien.

---

op de kraton-erven begaven, waar zij wachtdienst hadden. Dit geldt natuurlijk ook voor de ambtenaren, die op vaste dagen op moesten komen en aanwezig zijn voor het geval de vorst hen wenste te spreken. Ook zij hadden bepaalde plaatsen, waar zij moesten wachten, zoals wij beneden gelegenheid zullen hebben te zien, zowel voor Majapahit als voor de oude Mataramse kraton's. Misschien is nog iets van een en ander overgebleven in den naam van de beide links en rechts van de noordertoegang tot de aloen-aloen gelegen bangsal's pangoerakan, welke naam volgens Pigeaud (*Djawa*, deel 20, blz. 179 vlg.) afgeleid zou kunnen zijn van oerak, „een bewijsje, dat moest dienen, om de mannen die de wacht hadden elkaar in geregelde volgorde te doen opvolgen." Vergelijk hiermede vers 4 en de daarin genoemde geregelde aflossing.

[58]) Het valt op, dat de bekende twee waringin's koeroeng der Vorstenlanden niet worden vermeld. Zij komen evenmin in de beschrijving van de oude Hollanders voor.

[59]) Vertaling-Kern: „Ten Noorden de prachtige, wonderfraaie hoofdpoort, welker ijzeren deuren met tallooze figuren versierd zijn. Naast de Oostzijde prijkt een hooge koepel, waarvan de vloer met wit (zgn.) diamant-cement belegd is. Van Noord naar Zuid ligt het marktplein, met dicht aaneenstaande gebouwen, uitermate lang, zeer wonderschoon; iedere maand Caitra komt 't vergaderde heir daar raadhouden; ten Zuiden (is) een mooie viersprong." Nāg.-uitgave, blz. 40.

Ten Oosten aangrenzend prijkt de uitkijk, die hoog is; de vloer ervan, van diamant-pleister voorzien, is wit. Gelegen Noord-Zuid op de markt, dicht opeen, (zijn) de gebouwen het toppunt van lengte, zeer wonderbaarlijk. Elke maand Maart-April (is) de vergaderplaats van het verzamelde leger in het Zuiden, (n.l.) de viersprong, die heilig is, fraai".

Aantekeningen:

gopura. Dit is een afsluitbare poort met deuren, in Bali gemeenlijk padoeraksa genoemd, op Java echter nog immer gopoerå. De ligging is in het Noorden; boven maakte ik er de lezer reeds op attent, dat wij deze aanduidingen van windstreken niet steeds los kunnen maken van de dalĕm of van de kraton, waar het toch eigenlijk om gaat. Dat de poort, die afsluitbaar is, ten Noorden van de plaats zou gelegen hebben, welke Prapañca in de vorige strofe innam (de aloen-aloen), lijkt mij om minstens twee redenen onaannemelijk. De eerste is wel dat de poort dan hare deuren geheel zinloos zou bezitten, daar men een aloen-aloen nu eenmaal als publiek terrein vrij kan betreden[60]); men stelle zich de kori gladag in de Vorstenlanden met afsluitbare deuren getooid voor en men zal ogenblikkelijk de zinloosheid van een dergelijke poort begrijpen[61]). In de tweede plaats zegt de dichter in het volgende

[60]) Ook in de oude Mataramse kraton van Plèrèd blijkt men de aloen-aloen buiten de eigenlijke toegangen te hebben kunnen verlaten. Zie Van Goens (*T.B.G.*, deel LXVII (1927), blz. 164): „Sater daachs heeft ons den Coninck doen seggen, dat wij souden comen sien haer tornoijen, daar ten vier uijren na toe gingen ende waren op dit tornoijpleijn voor 's Conincx hoff ten minsten 20000 mannen in de wapenen, die met piecken 't gehele veldt rondom beset hielden. ... Soo haest als den Coninck op 't pleijn was, werden de poorten van 't selve geslooten ende met gemelte piekeniers bewaert, die expresse last hebben dat niemant daaruijt sal gaen ende dien sulx, 't zij ter zijden der poorten daar 't pleijn open is, mocht bestaan, steecken sij daetelijck doodt, al waer 't een van de aldergrootste des Rijcx." Deze „poorten" waren hekken, zoals uit een andere plaats blijkt.

[61]) De aloen-aloen was bij de oude Mataramse kraton te Karta niet door een muur omgeven, doch door een palisadering. Althans zoo lees ik bij De Haen (zie De Jonge, o.c., deel IV, blz. 312): „... syn hoff..., twelck binnen 't pleyn is, rontomme met houten beseth in forme gelyck ruytwerck, de balcken alsoo met gaten door malkanderen gewrocht, ende aen de poort syn 2 hecken, daer leyt syn wacht...". Op Van Goens' kaart van Plèrèd ziet men ook een palisadering, terwijl tegenwoordig de aloen-aloen's op verschillende plaatsen een uit baksteen gemetselde opengewerkte muur vertonen, welke kennelijk uit bovenomschreven palisadering is ontstaan. Ook vindt men deze opengewerkte muur op de sitinggil te Jogjakarta. Men spreekt dan ook eigenlijk met meer recht van een pagĕr dan van een muur.

vers dat vlak ten Oosten de *panggung* gelegen was en in strofe 5 van zang 8 blijken vlak ten Zuiden van deze *panggung* (uitkijk) gebouwen te staan, waarvan het zeker is, dat zij zich niet op de aloen-aloen, doch op het eerste kraton-erf bevinden. Hier kan dan nog aan worden toegevoegd, dat de plaatsing van een *panggung* (uitkijk) ten Oosten van de noordelijke poort van de aloen-aloen geen zin heeft, aangezien uit alle beschikbare gegevens blijkt, dat zulk een *panggung* steeds door de vorst werd gebruikt om op de aloen-aloen te kunnen zien zonder de eigenlijke kraton te verlaten en de ceremoniële rompslomp te moeten meemaken, die zulk een naar buiten treden betekende. De plaatsing van een *panggung* in de Noordmuur van de aloen-aloen is dan ook volstrekt zinloos en wordt door alle bestaande panggoeng's op Bali (lĕmboe agoeng, balé tĕgĕh enz.) tegengesproken. Hieruit volgt, dat de hoofdpoort, die Prapañca ten Westen van de *panggung* plaatst, dus ook in de Noordmuur van de eigenlijke kraton moet gelegen hebben, zoals zij thans nog doet. Het is namelijk de boven reeds genoemde régol brådjånalan, de vlak achter de sitinggil gelegen, door de weg soepit oerang daarvan gescheiden, van grote en buitengewoon stevige deuren voorziene, imposante hoofdpoort, die 's avonds te 10 uur gesloten wordt om eerst de volgende morgen te 6 uur weder te worden geopend. Te Jogjakarta is het afsluitend karakter van deze poort verloren gegaan doordat het er achter gelegen erf aan de Westzijde verbinding heeft met een straatweg, die zonder afsluitbare deuren te passeren op de aloen-aloen uitkomt. In Soerakarta is dat echter niet het geval en sluit de poort inderdaad de kraton af. Wat de naam van deze poort betreft kan er nog op gewezen worden, dat hij waarschijnlijk wel zal zijn ontstaan uit bådjrånålå = *wajranala* = vurige *wajra*. Dit is een wapen, waaruit vuur tevoorschijn komt, een *brahmāstra*. Waarom de poort echter zo heet kan ik niet verklaren[62]).

kontĕn ika wĕsi. Het is interessant op te merken dat de bovengenoemde hoofdpoort van de kraton te Soerakarta, de régol brådjånalan, in de volksmond lawang gapit heet (ge-

[62]) Zie Van der Tuuk, *K.B.N.W.*, IV, blz. 1015 s.v. badjragĕni, jo. 876 s.v. brāhmāstra (naast bradjanala,: gĕni ginawé warajang). Daar badjra voorts een plant met rode bladeren kan betekenen (ibidem 1015) heeft het misschien zin te denken aan een rode kleur, waarin de poort oorspronkelijk geverfd zou kunnen zijn.

knelde deuren), omdat de deuren aan beide zijden met ijzeren platen zijn beslagen. Hoewel deze ijzeren platen onversierd zijn, wekt een en ander toch de herinnering op aan de ijzeren deuren van Majapahit, die wij ons dus wel niet als uit ijzer gegoten, doch als met ijzer beslagen zullen moeten denken [63]).

rinūpakāparimita. De term *rinūpaka* zullen wij straks nog tegenkomen in strofe 2 van zang 11. Daar wordt hij gebruikt voor de reliefversiering van het soubasement der huizen, aangebracht in de baksteen. Ik gevoel er veel voor om ook hier te denken aan bepaalde voorstellingen met mensen en dieren, hoewel er, in tegenstelling tot bovengeciteerde strofe, geen aanleiding is om te denken aan voorstellingen in houtrelief. Misschien moeten wij denken aan uitgeslagen of uitgebeitelde (*tatah*) voorstellingen, zoals wij die wel op krissen aantreffen. In ieder geval blijkt uit deze krissen, dat de ambachtsman in de tijd van Majapahit het uitbeitelen van voorstellingen uit ijzer voldoende kende om deze ook op groter schaal te kunnen toepassen.

panggung. Om een indruk te verkrijgen van wat wij onder dit bouwwerk moeten verstaan kunnen wij niet bij de p a n g g o e n g van de Soerakartase kraton, genaamd p a n g g o e n g s å n g g å b o e w å n å, terecht. Deze ontleent zijn naam aan zijn s ĕ n g k a l a n, welke luidt: p a n g g o e n g l o e h o e r s i n å n g g å b o e w å n å = 1708 = 1781 A.D. [64]). Het bouwwerk is namelijk geheel van Europese stijl, evenals zijn veel kleinere tegenhanger, slechts één verdieping tellende, die tot voor een tiental jaren ten Noord-Oosten van de residentswoning stond [65]). Eerstgenoemd bouwwerk zou hebben gediend om de resident met diens stoet op zijn tocht naar de k r a t o n de a l o e n-a l o e n te kunnen zien betreden. De ijlbode,

[63]) Ook de deuren van de r é g o l b r å d j å n a l a n te Jogjakarta zijn met ijzer beslagen, evenmin echter als te Soerakarta tot versiering, doch eer tot versteviging.

[64]) In de beschrijving gan de k r a t o n te Soerakarta door Zimmermann (*T.B.G.*, deel LVIII (1917), blz. 314) wordt gezegd, dat het jaartal met 1786 A.D. overeenkomt, wat niet juist is. Waarschijnlijk heeft de schrijver gedacht aan het verschil van 78 jaren in de Oud-Javaanse tijd. Sedert 1555 Çaka waren de zonnejaren echter door maanjaren vervangen.

[65]) Te weten aan de overzijde van de weg en onmiddellijk ten Noorden van de brug. Het gebouwtje was achthoekig, had de ingang van de benedenverdieping naar het Zuiden en was van een rondomlopend balcon voorzien, waarop de deur en ramen van de verdieping uitkwam. Vandaar kon men langs de Residentielaan en over de a l o e n-a l o e n de p a n g g o e n g van de k r a t o n gemakkelijk zien.

die hiervan aan de Soesoehoenan dan bericht gaf, liet deze nog voldoende tijd om alles voor de ontvangst gereed te hebben. Het omgekeerde was met de tweede, kleinere residents-p a n g g o e n g het geval. Dat deze kleiner was had niets met rang of positie te maken, doch werd veroorzaakt, doordat men in de k r a t o n over de muren van de eerste erven heen moest kijken, terwijl men vanaf de residents-p a n g g o e n g de vorstelijke stoet van ver kon zien aankomen. Het is dan ook beter de blik te richten naar Bali, waar wij reeds kennis gemaakt hebben met dergelijke uitkijkposten, vanwaaraf de vorst op zijn gemak en als het ware incognito het gewoel of de feestelijkheden op de a l o e n-a l o e n kon aanschouwen. Te Jogjakarta kent men nog een g ĕ d o n g p a n g g o e n g, gelegen op grote afstand recht ten Zuiden van de zuidelijke uitgang van de zuidelijke a l o e n-a l o e n, in de desa Krapjak [66]). Zoals deze naam reeds aanduidt, diende het bouwwerk de vorst als plaats, vanwaaraf hij de herten kon neerleggen, die in het hertenpark (k r a p j a k) werden opgejaagd [67]). Op deze g ĕ d o n g p a n g g o e n g, die thans nog slechts uit een bakstenen onderbouw bestaat, stond vroeger een langwerpig-rechthoekige p ĕ n d å p å [68]). Wat de plaatsing van de p a n g g o e n g's betreft nog het volgende. Afgezien van de geheel zelfstandig optredende p a n g g o e n g, welke zojuist werd genoemd, vinden wij het Soerakartase exemplaar in de zuidermuur van het tweede erf (k ĕ m a n d o e n g a n) of, als men wil, in de noordermuur van het derde erf (p ĕ l a t a r a n) staan, ten Oosten van de erfpoort [69]). De plaatsing komt dus slechts gedeeltelijk met die van Majapahit overeen, wat eventueel een gevolg kan zijn geweest van een verplaatsing bij de bouw in 1781; daar deze p a n g g o e n g

[66]) Zie voor een afbeelding *O.V.* 1938, fig. 15, 16.

[67]) Zie voor de beschrijving van de vorstelijke jachtpartij bij dit „jagthuys" *T.B.G.*, deel XXVII (1881), blz. 355 vlg. De ligging van de „wildbaan Carapiak" komt geheel overeen met die ten Zuiden van de k r a t o n te Plèrèd (Van Goens in Bijdragen, deel 4 (1856), blz. 313 vlg.). De beschrijving van de jachtpartij van Ayam Wuruk bij gelegenheid van zijn grote reis naar de Oosthoek (*Nāgarakṛtāgama*, zang 50—54) brengt ons ver van de k r a t o n in de buurt van Singosari. Toch lijkt het mij wel zeer waarschijnlijk dat ook te Majapahit ten Zuiden van de k r a t o n in het thans met d j a t i-bossen bedekte Andjåsmårå-gebergte een officieel jachtterrein gelegen heeft. Aanwijzingen daarvoor zijn echter niet te vinden.

[68]) Van deze p ĕ n d å p å is natuurlijk geen spoor teruggevonden, doch de op het plat aanwezige neuten wijzen erop, dat zij bestaan heeft.

[69]) Zie de plattegrond van de k r a t o n van Soerakarta in *T.B.G.*, deel LVIII (1917), aflevering 4 (middenblad).

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

ongelijk veel hoger was dan de gebruikelijke, kon zij ook veel meer naar binnen staan. Op Zuid-Bali vindt men, zoals gezegd, de panggoeng lĕmboe agoeng tengevolge van de oriëntatie der poeri's ten Noorden van de afsluitbare toegangspoort. Zou men de poeri naar die van Majapahit oriënteren, dan kwam hij ten Oosten daarvan te staan. Ik moet hier echter wijzen op het feit, dat de poeri van Kloengkoeng een andere oriëntatie heeft gehad dan die der thans nog bestaande. Hare oriëntatie kwam overeen met die van Majapahit, wat ons niet kan verwonderen, daar wij weten dat zij, via Gelgel en Samplangan, op Majapahit terugging[70]). Zij werd bewoond door van Majapahit afstammende of zich als zodanig beschouwende vorstelijke families. Hier vindt men dan ook de hoofdpoort in het Noorden, terwijl zich ten Oosten daarvan een panggoeng bevindt, welke, evenals genoemde poort, een der weinige bouwwerken is, welke nog zijn blijven staan. Het is de zgn. kĕrtagosa, waar thans recht wordt gedaan. Vanaf deze panggoeng had men het uitzicht op de markt en de aloen-aloen. Gezien echter de omstandigheid, dat de reconstructie van deze poeri slechts zeer gedeeltelijk vast staat en veel op het geheugen af moest geschieden, is het zaak voorzichtigheid te betrachten. Dat Kern's vertaling van *panggung aruhur* met „hoge koepel" een foutief beeld geeft, is na het bovenstaande wel duidelijk geworden. Een koepel is gemeenlijk een rond of veelhoekig van ramen voorzien gebouw, terwijl ons bij een panggoeng iets geheel anders hebben voor te stellen; wat dat was, hebben wij boven trachten duidelijk te maken[71]).

dat in zijn geheel niet afgebeeld kon worden wegens plaatsgebrek op het relief."

[70]) Een gereconstrueerde plattegrond van de poeri te Kloengkoeng, alsmede een schetsplattegrond van haar ligging in de omgeving, dank ik aan de vriendelijkheid van de Controleur B.B. aldaar, de heer H. C. Smith. Wij zullen ook later nog gelegenheid hebben van een en ander een dankbaar gebruik te maken.

[71]) Voor de vorm, welke wij aan de *panggung* van onze strofe, moeten toekennen, zie Galestin, *Houtbouw* enz., plaat IV, 7 en blz. 90: „Wanneer op de Kṛṣṇāyaṇa-serie aan den hoofdtempel te Panataran Kṛṣṇa's komst te Kuṇḍina wordt afgebeeld, zien wij dat hij opgewacht wordt door „schoone vrouwen", die ook in den Kṛṣṇāyaṇa-tekst genoemd worden bij de beschrijving van deze episode. Op ons Panataran-relief" (plaat IV, 7) „kijken twee dezer vrouwen naar den held uit vanaf een gebouw waarvan de onderbouw schijnt over te gaan in de muren van de stad waarin een poort zichtbaar is. Het is natuurlijk ook mogelijk, (doch zeer onwaarschijnlijk; St.) „dat het gebouw met onderbouw los van den muur bedoeld is. Wij zien hier een zeer hoogen, rechthoekigen onderbouw, een houten bewerkte balustrade, vier houten stijlen met daarboven nog een golvende randversiering" (opwapperend, beschilderd, aan de rand van het dak opgehangen doek; St.) „aan het ondereinde van het „voorste" dakschild,

De aanwezigheid van een panggoeng duidt, naar gebruik op Bali, op de nabijheid van een markt *(pĕkĕn)*.

binajralepa. De samenstelling van het diamant-pleister (*bajralepa*) is weliswaar bekend, doch door onbekendheid met de verhoudingen en de juiste betekenis der woorden niet meer nauwkeurig na te gaan. De Bṛhatsaṃhitā van Warāhamihira wijdt een geheel hoofdstuk aan deze stof. Kern's vertaling van het begin daarvan luidt: „Unripe ebony fruits, unripe wood-apples, blossoms of silk-cotton, seeds of Boswellia, bark of Dhanvan, and acorus; combined with these substances, boil a *droṇa* of water, and, when the mass has sunk to an eighth of the volume, take the sediment, which combine with the following substances: terpentine, myrrh, bdellium, marking nut, resin of Boswellia and of Shorea, linseed, and Bilva-fruit. The paste, being mixed with these, is termed Diamond-plaster"[72]). Het hoofdstuk gaat dan verder met de mededeling waar men een en ander kan toepassen en noemt o.a. de platte daken van tempels, wat dus goed met de vloer van een panggoeng overeenkomt, en zelfs, indien de reliefs er niet waren, zou doen veronderstellen, dat er op dit bouwwerk geen pĕṇḍåpå zou hebben gestaan, daar deze beschutting tegen regen en zon het aanbrengen van diamant-pleister wellicht overbodig zou hebben gemaakt. Volgens de bovengeciteerde bron zou het pleister namelijk duizend, ja millioen jaren kunnen duren. Ver-

Galestin spreekt, ook bij een tweetal andere voorbeelden, te Djago en Selomangleng (Toeloengagoeng), van een uitkijktoren. Hoe Maclaine Pont in onze *panggung* een hanenklopbaan heeft kunnen zien (*Djawa*, deel 3 (1923), blz. 126 en *O.V.* 1924, blz. 55) is mij onbegrijpelijk, tenzij de reden moet gezocht worden in onbekendheid met de praktijk op Bali en met de Oud-Javaanse litteratuur op dit gebied. Het is intussen opmerkelijk, dat in geen van de beschrijvingen van oude Mataramse kraton's een panggoeng wordt genoemd. Het „verheven soomerhuijs" (*Bijdragen*, deel 4 (1856), blz. 315) waarvan Van Goens zegt, dat de koning er recht in spreekt, lijkt mij eer een pĕṇḍåpå op een batoer en zou ik willen identifieren met de bangsal pĕngrawit. Van Goens zegt namelijk: „Driemael ter weeck comt de Koninck ordinair buijten zijn hoff, naementlijk eenmael des saeterdaechs ofte des maendaechs, om te tournoijen, eenmaal des donderdaechs, om justitie ende recht te doen, ende eenmael om na zijn believen met de grooten zijns Rijks te pitsiaeren, of raet te houden; behalven dat hij anders wel gewoon zij, d'andere dagen mede, exepto den vrijdagh, dat haer sondagh is, te observeren, om buijten te comen, nae dat hem sulx behaeght." Dit „buijten comen" is kennelijk het verlaten van de kraton en het betreden van de aloen-aloen, waarschijnlijk in de pagĕlaran. Van het gebruiken van de panggoeng (zo deze al in de oude Mataramse kraton's aanwezig was) is dan geen sprake.

[72]) H. Kern, *Verspreide Geschriften*, deel II, blz. 44 (chapter LVII).

volgens wordt de samenstelling van een andere soort gegeven, van een quasi diamant-pleister en van diamant-gietmetaal. Het valt intussen op, dat er van dit millioen jaren durende pleister zo weinig is overgebleven. Of dat aan een slordige en ondeskundige samenstelling lag dan wel of het weinig werd toegepast, blijft voorlopig onbekend. Wel kennen wij fragmenten van een harde pleisterlaag op enkele bouwwerken in Midden-Java (de tjaṇḍi's Kalasan, Sari e.a.) die het wel zeer lang heeft uitgehouden en slechts tot verval is gekomen tengevolge van scheuring in de muren [73]). Overal, waar de pleisterlaag nog aanwezig is, is deze nog in uitstekende conditie. Het woord schijnt op Bali nog voor te komen, waar de stof ongetwijfeld eenmaal op grote schaal moet zijn toegepast om de zeer zachte oppervlakte van de paras, waaruit beelden en rots-tjaṇḍi's zijn gehouwen, te verharden [74]). Ik prefereer de vertaling diamant-pleister boven die van diamant-cement, daar het woord lepa betrekking heeft op pleister en niet op cement in het tegenwoordig daarvan bij constructies uit beton gemaakt gebruik. Het woord diamant slaat natuurlijk op de buitengewone hardheid.

maputih. Het feit, dat de dichter de witte kleur van de vloer vermeldt, zou een aanwijzing kunnen zijn, dat de muren van de kraton niet waren gepleisterd of gekalkt. Een witte vloer zou in het tegenovergestelde geval in het geheel niet zijn opgevallen [75]).

---

[73]) Het opmerkelijke is, dat men deze pleisterlaag zoo dik heeft gemaakt, dat het ornament en het beeldhouwwerk daarin opnieuw moest worden aangebracht, hoewel het daaronder zuiver gehakt in de steen aanwezig is. Zie *O.V.*, 1920, blz. 24. De pleisterlaag van Tjaṇḍi Kalasan werd onderzocht (zie *O.V.* 1927, blz. 151 vlgg.), doch het komt mij voor, dat een onderzoek naar de organische bestanddelen (zo dit mogelijk is) meer effect zou opleveren. Hoewel in November 1927 foto's zijn gemaakt van bovengenoemd in de pleisterhaag aangebracht ornament (zie *O.V.*, 1928, blz. 43 vlg.), kan ik in het desbetreffend rapport over het vierde kwartaal van dit jaar daarover niets vinden.

[74]) Zie *Oudheden van Bali*, I (tekst), blz. 100. Vgl. Van der Tuuk, *K.B.N.W.*, IV, blz. 74 1014: linépa badjra, v.e. tjaṇḍi.

[75]) Het is nog een onbeantwoorde vraag of de bouwwerken van baksteen in de Oud-Javaanse tijd met witkalk of een andere pâte bedekt waren. Op de bakstenen van de bouwvallen van de kraton te Kartasoera kon ik geen kalksporen ontdekken en het ligt eigenlijk voor de hand te veronderstellen, dat het cementeren en witkalken van de muren eerst ingevoerd werd toen men overging tot het voegen van de muren met kalkspecie. De oudste bouwvallen in de omgeving van Jogjakarta (Sultans-pasanggrahan's) zitten nog steeds dik in de kalklaag en het totaal afwezig zijn daarvan te Kartasoera laat zich niet door de halve eeuw verklaren, die sindsdien verlopen was. Omgekeerd zijn er bewijzen van het bepleisteren van de oude tjaṇḍi's van Midden-Java (zie boven), doch dat was een andere substantie, van veel groter hardheid, dan de witkalk van thans. In de berichten van de oude Hollanders wordt, voor zover

kānnah lorkkidul ing pĕkĕn. Kern's vertaling met „Van Noord naar Zuid ligt het marktplein" lijkt mij foutief. Er staat letterlijk: „Gelegen Noord-Zuid op de *pĕkĕn*". Wat men onder *pĕkĕn* moet verstaan behoeft ook al niet overeen te komen met wat Kern marktplein noemt. Een *pĕkĕn* (*pasar*) is elke verzameling van koopvrouwen met hun krandjang's vol waren c.q. stalletjes. Dat zulk een groep koopvrouwen steeds de voor de verkoop gunstigste plekken uitkiezen weet een ieder. Deze plekken worden dan schielijk tot openbare marktplaatsen verklaard en ompaggerd, waarna belasting kan worden geheven. Van een bepaald marktplein is niet steeds sprake en zeker nooit in de zin, zoals men dat in Europese steden kent. Waar intussen uit het bovenstaande blijkt, dat Prapañca zich niet over de ligging van de *pĕkĕn* uitlaat, doch wel over die van de gebouwen daarop, moet hij de eerste bekend verondersteld hebben. Met andere woorden, hij moet hebben gemeend, dat deze uit het voorafgaande voldoende duidelijk was gebleken. In dat voorafgaande nu heeft hij het gehad over de hoofdpoort in het Noorden en de daaraan grenzende, in het Oosten gelegen panggoeng. Daar de hoofdpoort blijkens onze redenering geen andere kan geweest zijn dan de régol brådjånalan, zouden wij ons de markt ten Oosten daarvan, doch verder dan de *panggung*, moeten denken. Dat de dichter, onmiddellijk hierop volgend, over een heilige viersprong spreekt, klopt wel met de ligging van een markt. Op Zuid-Bali ligt de pĕkĕn eveneens vlak naast een heilige viersprong, namelijk die op de Zuid-Westhoek der poeri's — te Kloengkoeng lag deze op de Noord-Oosthoek, wat met de situatie klopt, waartoe wij zo even zijn gekomen en wat, met het oog op het Majapahits karakter van de Kloengkoengse poeri, onze bijzondere aandacht verdient. Wij moeten ons dan de *pĕkĕn* denken op de viersprong, welke op de Noord-Oosthoek van de kraton was gelegen en daar dan ook een rijweg plaatsen.

Wij dienen echter ook rekening te houden met de vermelding van een *pĕkĕn agöng* in strofe 3 van zang 12, dus in de beschrijving van wat om de eigenlijke kraton heen lag. De dichter noemt deze

---

ik kan nagaan, nergens van gekalkte muren gesproken en ook is het de vraag of men in het oudste Batavia de muren wel kalkte. De muren van oud-Bantĕn waren in ieder geval niet wit gekalkt of gepleisterd, althans niet in 1596. Alles bijeen genomen ben ik van mening, dat het toepassen van pleister en witkalk eerst na het gebruik van kalkspecie voor de voegen algemeen toepassing ging vinden. Dat men de muren echter met een rode, doch dunne, specie kalkte lijkt mij zeer waarschijnlijk. Enkele klei-stūpa's van Bali waren zo gekalkt.

„Grote Markt" om een bepaald vorstelijk verblijf te localiseren, dat ten Noorden ervan lag. Maar tevens blijkt de markt zelf noordelijk te liggen (*ngākeng uttara* = dáár in het Noorden), en daar hij het in de vorige strofe had over verblijven, welke ten Oosten van de kraton lagen, zou deze markt dus ten Noord-Oosten daarvan hebben gelegen. Wat slecht uitkomt met de plaatsing ten Oosten van de hoofdpoort. Ik vermoed dan ook, dat deze *pĕkĕn agöng*, deze Grote Markt, een andere was dan de *pĕkĕn*, welke Prapañca in strofe 2 van zang 8 noemt.

wĕkas ing apañjang. Dit „toppunt van lang-zijn" moet natuurlijk de indruk wekken van een overweldigend marktverkeer, dat slechts door buitenmatig lange marktloodsen verwerkt kon worden. De ligging van deze lange loodsen in Noord-Zuidelijke richting komt overeen met wat men gemeenlijk aantreft.

angkĕn caitra pahöman ing balasamūha. Hoewel de vervanging van het Hindoeistische zonnejaar door het Mohammedaanse maanjaar in 1555 Çaka = 1663 A.D. het onmogelijk heeft gemaakt in de tijdstippen, waarop thans de Vorstenlandse feesten plaats hebben, een punt van vergelijking met die van de Nāgarakṛtāgama te zoeken, kunnen wij ons met behulp daarvan en van die op Bali zeer goed een denkbeeld vormen van de aard der feestelijkheden en ceremoniën, waarvan ons lofdicht enkele data opgeeft. Met het oog op het grotendeels godsdienstig karakter van deze ceremoniën en feestelijkheden zal ik de behandeling uitstellen tot strofe 3. De bijeenkomst van de legerscharen in Caitra (10e maand) is namelijk een onderdeel van een doorlopende serie feestelijkheden, waarover in bedoelde strofe nader gesproken wordt en die ook nog in strofe 4 ter sprake zal komen. De in onze strofe bedoelde bijeenkomst viel op de eerste dag van Caitra, op nieuwe maan. Intussen breng ik onder de aandacht, dat mijn correctie op Kern's vertaling van *kānnah lorkkidul ing pĕkĕn* een wijziging in de vertaling van het laatste vers tot natuurlijk gevolg heeft. Kern splitst dit vers in tweeën, het eerste deel waarvan hij op vers 3 betrekt, waarna hij het laatste geheel zelfstandig doet staan. Daar — aangenomen, dat deze splitsing juist is — in dat geval niet langer de *pĕkĕn* doch de *yaça* (gebouwen) op die *pĕkĕn* de *pahöman* (verzamelplaats) van het leger zouden vormen, en dit in strijd is met de doelstelling van een dergelijke vergadering, waarbij (naar wij straks zullen zien) de krijgsartikelen worden voorgelezen, spreekt het vanzelf, dat het eerste en tweede gedeelte van vers 4 bij elkaar behoren en de *pahöman* wordt gevormd door de *catuṣpatha*, de viersprong. Kern's

voorstelling van een *pĕkĕn* moet die van een Europees marktplein geweest zijn, geheel onbezet en open op niet-marktdagen. Op Java zijn de marktloodsen echter een beletsel voor het gebruik van de pĕkĕn als vergaderplaats — de pĕkĕn is daar niet — als het marktplein in Europa — zelf een verbrede straat, doch ligt gemeenlijk aan een straat en is enigszins te vergelijken met een Europese vismarkt met permanente, overdekte stallen.

ahyang ahalĕp. Kern vertaalt het eerste woord niet afzonderlijk en vat beide woorden samen onder „mooi". Dit is natuurlijk niet juist, daar viersprongen bij uitstek plaatsen zijn, waar de aardgeesten hun slag slaan en door middel van offers geregeld moeten worden bedwongen, zoals thans nog op alle dergelijke plaatsen in de Vorstenlanden, ongeacht het verkeer, geschiedt. En daar dus de viersprong een bij uitstek magisch-belangrijke plaats is, ligt het voor de hand, dat de dichter daar ook op wijst en aan „de geesten geeft wat der geesten is".

Paraphrase.

In strofe 2 heeft de dichter ons dus, staande op de westelijke helft van de aloen-aloen, gewezen op de in de Noordmuur van de kraton gelegen régol brådjånalan met zijn versierde ijzeren deuren en op de aangrenzende, ten Oosten gelegen uitkijk (panggoeng). Vervolgens gaat hij, zonder nadere plaatsbepaling, over tot het vermelden van de markt (pĕkĕn), waarvan hij de van Noord naar Zuid, dicht opeen gelegen loodsen om hun buitengewone lengte roemt. Hij vertelt tenslotte, dat het leger in de maand Caitra op een heilige viersprong in het Zuiden[76]) vergadert.

[76]) Men zou natuurlijk ook de windstreekbepalingen in deze strofe meer in het algemeen kunnen nemen en wel ten opzichte van de kraton. Dan zou de markt aan de Oostzijde van de kraton grenzen, en de viersprong ten Zuiden van de kraton gelegen hebben. Nu valt er voor het laatste al zeer weinig te zeggen, daar wij beneden zullen zien, dat er ten Zuiden van de kraton waarschijnlijk geen toegang daartoe gevonden werd en dus van een viersprong ook geen sprake kon zijn, hoogstens van een driesprong. Voorts komt men bij de plaatsing van de markt aan de Oostzijde van de kraton in conflict met wat daar in zang 12 aan vorstelijke verblijven blijkt te liggen. Niettemin moet hier worden geconstateerd, dat de ligging van viersprong en markt onzeker blijft en ook in het vervolg van het gedicht niet nader wordt bepaald. Wij zouden dus uitsluitend af moeten gaan op wat Kloengkoeng ons te zien geeft.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

Strofe 3.

Tekst:

alwāgimbar ikang wanguntur i caturdiçi[77]) *watangan ikā witāna*
[*ri tĕngah/*
lor ttang weçma panangkilan parabhujangga kimuta paramantry
[*alinggih apupul/*
wetan nggwan paraçaiwaboddha mawiwāda mucap aji sahopakāra
[*wĕki sök/*
prāyaçcitta ri kāla ning grahaṇa phalguṇa makaphala haywa ning
[*sabhuwana//*[78]).

Woordelijke vertaling:

„Breed, ruim is de *wanguntur,* naar vier windstreken wachthuizen, de *witāna* in het midden. Ten Noorden het gebouw voor de wachtdienst van alle geleerden (*bhujangga*) en alle ambtenaren (*mantri*), die (daar) zitten, zich verenigen. Ten Oosten de plaats van alle Çiwaieten (en) Buddhisten[79]), disputerend, sprekend over de voorschriften en de offerbenodigdheden in overvloed, in menigten, reinigingsoffers ten tijde van de afnemende maan in de maanden Februari-Maart, tot vrucht hebbend het welzijn van heel de wereld".

Aantekeningen:

agimbar. Kern kon dit woord niet terecht brengen en verwees naar Soendanees *gimbar,* doch dan in gewijzigde betekenis. Het lijkt mij echter hetzelfde als Javaans *djĕmbar* = ruim.

wanguntur. Het staat vast, dat met dit woord de plaats bedoeld werd, waar de koning naar buiten kwam om in staatsie gehuldigd te

[77]) In de tekst staat, instede van *i caturdiçi,* te lezen: *anhaturddiçi,* wat door Kern in het bovenstaande werd gewijzigd.

[78]) Vertaling-Kern: „Ruim is de Manguntur met aan de vier windstreken het toernooiveld en een overdekte koepel in 't midden. Ten Noorden de audientiezaal, waar de geleerden en koninklijke raadslieden (ministers) te gader zitten. Ten Oosten is de plaats waar de Çiwaietische en Buddhistische geestelijken bij 't disputeeren spreken over de leer, mitsgaders overvloedige benoodigdheden, voor zoenoffers ten tijde van een eklips (terwijl de Maan) in 't sterrebeeld Phalguna (staat), welke 't heil van 't gansche land ten gevolge moeten hebben." *Näg.*-uitgave, blz. 40 vlg.

[79]) Wij moeten hieronder, zoals bekend, niet twee verschillende godsdiensten verstaan, doch, in overeenstemming met wat wij van elders inzake de godsdienst van Majapahit weten, twee afdelingen van de Oud-Javaanse staatsgodsdienst. Geheel dus als op Bali met de p ĕ d a n d a s i w a en p ĕ d a n d a b o e d a het geval is.

worden[80]). Strofe 7 van zang 84 zegt namelijk: *tan warṇṇan ulah ikeñjing nṛpati kinastryan mijil i wanguntur,* d.i. „Beschrijven wij niet hun gedrag de volgende dag toen de vorst gehuldigd naar buiten kwam op de *wanguntur*". De plek nu, in de Vorstenlanden, waar zulks geschiedt, is de s i t i n g g i l; daar in de voorafgaande verzen bepaaldelijk van het publiek sprake is, is het tevens uitgesloten dat de plechtigheid, waarover de geciteerde strofe handelt, ergens binnen de k r a t o n-muren zou hebben plaats gehad. De s i t i n g g i l is, zoals men weet, een op de a l o e n-a l o e n, vlak tegenover de hoofdpoort in de Noordmuur speciaal aangelegde plaats, waar de vorst bij bepaalde gelegenheden naar buiten komt en thans zowel een soort van troepenschouw houdt als de door hem geschonken offers de revue laat passeren op hun weg naar de m a s d j i d. Dit geschiedt tijdens de zgn. g a r ĕ b ĕ g's, welke op de drie Mohammedaanse feesten vallen (einde van de vastenmaand, feest van de Mekkagangers, geboortedag (sterfdag) van de Profeet). Bedoelde plaats voor de vorst is een opgehoogd stuk grond, waarvan de kanten geheel bemuurd zijn en dat met trappen toegankelijk is van de Noord-, zowel als van de Zuidzijde. Vandaar de naam s i t i n g g i l = s i t i i n g g i l = hoge grond[81]). Dat deze plaats ook in de Majapahitse tijd hoog zou geweest zijn wordt wel waarschijnlijk door de recente ontdekking, dat Tjaṇḍi Djawi (de tijdens Majapahit in 1331/32 gerestaureerde *tjaṇḍi* van Singhasāri's laatste koning Kṛtanagara) op een dergelijke bemuurde s i t i n g g i l stond[82]). Deze s i t i n g g i l had echter geen trappen aan Noord- en Zuidzijde, doch was toegankelijk van de Oostzijde. Vergelijking met de s i t i n g g i l

[80]) Echter niet voor rechtspraak, raad of toernooi, waartoe althans de vorst in de Mataramse k r a t o n's op de p a g ĕ l a r a n placht te zitten. Dit zal in Majapahit ook wel zo geweest zijn.

[81]) De beschrijvers van de oude Mataramse k r a t o n's noemen geen van allen de s i t i n g g i l, wat niet verwonderlijk is, daar zij daar niets te maken hadden; zij zeggen ook nimmer iets over de m a s d j i d. Op hun weg naar binnen gingen zij natuurlijk ook niet over de s i t i n g g i l (zoals thans met de Gouverneurs en hun stoet geschiedt), doch eromheen. Dat er echter een verhoogde s i t i n g g i l was wordt duidelijk uit de woorden bij De Haen (bij De Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag over Java,* deel V, blz. 32): „... passeerden alsoo door het groot pleijn, daer hij" (= de Coninck) „gewoonelyck placht uyt te comen, als se pitjaerden" (= de a l o e n-a l o e n) „ende wierden heel achter aen de andere syde van syn hoff door een naeuwe lange doorgang geleyt, alwaer de Tommagon ons verwachtende...". Deze nauwe lange doorgang is natuurlijk de s o e p i t o e r a n g van Soerakarta of de p a m ĕ n g k a n g van Jogjakarta, de tusschen s i t i n g g i l en b ĕ t è n g gelegen smalle weg van a l o e n-a l o e n naar de r é g o l b r å d j å n a l a n.

[82]) Zie *O.V.* 1938, blz. 14 en *T.B.G.,* deel LXXXI (1941), blz. 1 vlgg.

(*wanguntur*) van de kraton is mogelijk, doordat deze tjaṇḍi een vorstelijk heiligdom is, waarin wij mogen veronderstellen, dat 's konings ziel vanaf de godenberg (Penanggoengan) neerdaalde om zich in staatsie te laten huldigen, dezelfde bewerking dus als waarvan wij zoeven spraken. Als wij echter deze vergelijking tussen de *wanguntur* enerzijds en Tjandi Djawi's sitinggil anderzijds trekken, dan behoeft het overweging of de plaatsing van de koning op de sitinggil ook niet in beide gevallen gelijksoortig was en, met andere woorden, de koning te Majahapit op de *wanguntur* niet met het gelaat naar het Westen was gezeten zoals Kṛtanagara's beeld in Djawi naar het Oosten gekeerd was. De vorst zal namelijk, als incarnatie van de op de godenberg Penanggoengan verblijvende Çiwa, met de rug naar die berg hebben gezeten, wat hem te Majapahit dus met het gelaat naar de kraton-ingang in het Westen plaatste, waar Prapañca onze rondgang heeft laten beginnen[83])! Hierdoor krijgt het accent op deze ingang dan ook meer zin. Intussen zouden wij willen veronderstellen, dat de *wanguntur* van Majapahit minstens twee trappen heeft gehad, één in bovenstaand geval naar het Westen en één naar het Zuiden, de eerste voor het opklimmen van diegenen, die de vorst kwamen huldigen, de laatste voor de vorst zelf. Dat laatstgenoemde trap te Djawi ontbreekt, behoeft ons niet te verbazen aangezien Kṛtanagara's ziel uiteraard geacht werd zich door de lucht vanaf de Penanggoengan naar zijn tjaṇḍi te begeven. Een verdere bevestiging van bovenstaande identificatie van de *wanguntur* vinden wij in de naam van de bangsal, waarin tegenwoordig de vorsten in de Vorstenlanden op de sitinggil plaats nemen. Deze bangsal heet te Soerakarta bangsal mangoentoer, te Jogjakarta bangsal mangoentoer tangkil. Nu doet zich hierbij onmiddellijk een schijnbaar onverklaarbare moeilijkheid voor. De Nāgarakṛtāgama spreekt namelijk van een *witāna*, welk woord wij in het huidige bangsal witånå van de *sitinggil* terug kunnen vinden. Het vreemde nu is dat, terwijl Majapahit's koning op de *wanguntur* in de *witāna* plaats nam, de bangsal witånå te Jogjakarta bij plechtigheden ledig blijft, met uitzondering van één geval, namelijk bij de garĕbĕg mauloed dal, de ceremonie bij gelegenheid van de geboortedag van de profeet eenmaal in de acht jaren. Ik geloof dat verklaring van dit vreemde verschijnsel juist in deze uitzondering te hebben gevonden. Dan toch verschijnen in deze bangsal witånå de zeer heilige pieken, behorende tot de kraton-poesåkå en waaronder weder de van een doorluchtige afstamming voorziene Kjahi Agĕng Plèrèd de voornaamste is[84]). Volgens de babad-overlevering zou deze piek (dat wil natuurlijk zeggen niet het volstrekt onbelangrijke stuk hout, dat de schacht is, doch het ijzeren gedeelte) gemaakt zijn uit een even heilige kĕris, de brådjå soengkoeh[85]), welke weder het

[83]) Hierbij verdient strofe 1 en 2 van zang 64 nadere aandacht. Daar wordt gesproken van de *çrāddha*-plechtigheid voor de ziel van de *rājapatnī*, 's konings grootmoeder. Deze plechtigheid had op de *wanguntur plaats*. In het midden van deze sitinggil prijkte een hoge troon, waarop, als ik mij niet te zeer vergis, de koning plaats nam. Kern (en Poerbatjaraka) plaatsen den koning echter in een *pĕṇḍåpå*, die ten Westen van die troon stond, doch mijns inziens laat de tekst geen andere vertaling toe, dan dat daar „de vorsten bijeen zaten", wat toch wel niets anders kan zijn dan de vorsten van Singhasāri, Wĕngkĕr, Paguhan enz., kortom de vorstelijke familie. Er staat: *kulwan maṇḍapa sapralamba winangun sthāna narendrāpupul* (strofe 2 vers 1), wat letterlijk is: „In het Westen een pĕṇḍåpå met draperieën, opgericht als plaats der vorsten tegader." Het komt mij voor, dat Prapañca hieronder onmogelijk ook de koning kan verstaan. Waar nu voorts nog zitplaatsen langs de Noordkant tot aan het Oosten waren aangebracht voor de vrouwen van de *mantri's*, geleerden en priesters, en in het Zuiden voor de dienaren zelve, is er geen plaats meer voor de koning behalve de troon in het midden. Hierbij mogen wij wel aannemen, dat de koning met het gelaat naar zijn familieleden en niet naar de dienaren of hun vrouwen gezeten geweest zal zijn, dat wil dus zeggen naar het Westen gekeerd. Het laatste vers van strofe 1 zegt dan ook, dat allen met het gelaat naar de wonderschone *singhāsana* gekeerd zaten en dat kan toch wel niets anders zijn dan de troon des konings (zie zang 63, strofe 4, vers 2 en zang 86, strofe 1, vers 3, met de verbetering van *swāna* in *sthāna*).

[84]) Zie Groneman, *De Garĕbĕg's te Ngajogyåkartå*, bl. 50b.

[85]) Deze brådjå soengkoeh verdient bijzondere aandacht. In brådjå zullen wij toch wel het Oud-Javaanse *wajra* mogen herkennen, terwijl soengkoeh de naam is van de bekende Tjaṇḍi Soekoeh op de Westhelling van de Lawoe (Mangkoenagaran). Wat het eerste betreft zo wordt in de overlevering uitdrukkelijk gesproken van een „bronzen" kĕris, wat toch reeds iets verwonderlijks is, terwijl een bronzen *wajra* iets heel gewoons is. Een herkomst van Soekoeh is wellicht niet onmogelijk, aangezien wij weten, dat aldaar bepaaldelijk de *wajra* een bekend symbool was. Wij vinden namelijk aan een van de bouwwerkjes van dat heiligdom een reliefvoorstelling van een spiegel (van het bekende Oost-Javaanse model met omgekeerd T-vormig handvat), en binnen de spiegelschijf een figuur, die sterk doet denken aan de Tjintija-figuur van Bali. Deze laatste vertoont eveneens doorgaans op bepaalde magisch-betekenisvolle plaatsen van het lichaam (o.a. aan de ellebogen) *wajra's*. Dat de phallus van bedoelde figuur gemeenlijk ook van een *wajra* voorzien is, kan ons het verband tussen de brådjå soengkoeh en het afgesneden mannelijk lid van de wong tåpå uit Majapahit verduidelijken. De bovengenoemde Tjintija (van *acintya* = ondenkbaar, onvoorstelbaar) vertegenwoordigt het hoogste goddelijke principe en wordt somwijlen aangetroffen, en-relief afgebeeld tegen de rugleuning van een soerja-zetel. De rol, welke Tjaṇḍi Soekoeh heeft gespeeld, is nog steeds niet zeer duidelijk — zoals men weet dateren de daar thans staande beeldwerken merendeels uit 1437—1475, dus uit de tijd, waarin het centraal gezag van Majapahit reeds bedenkelijke scheuren

tot metaal geworden, afgesneden mannelijk lid van Sèh Maoelånå Maribi zou zijn [86]). En daar deze heilige persoon een wong tåpå uit de tijd van Majapahit was, doch tevens bij het ontstaan van de Mataramse vorstelijke familie een rol zou hebben gespeeld (zij het dan ook een louter magische), moeten wij aannemen dat de piek Kjahi Agĕng Plèrèd als het ware het symbool is van de band, die Mataram met Majapahit verbindt, en dus ook een symbool van de grotere macht van het vergane Javaanse eenheidsrijk. De hoge eerbied, welke door de vorst te Jogjakarta aan deze piek wordt betuigd — in diens tegenwoordigheid mag de piek door een open songsong gilap (gouden pajoeng) worden beschaduwd, welk voorrecht alleen aan gelijk- of hogergeplaatste vorsten is toegekend [87]) — getuigt eveneens voor diens positie van symbool voor een machtiger verleden, waaraan glans en glorie wordt ontleend. Het plaatsen van deze Majapahitse Kjahi Agĕng Plèrèd op de bangsal witånå — de plaats, waar de koning van Majapahit bij zijn garĕbĕg's gezeten was — en het plaatsnemen van de huidige vorst vóór die bangsal in de bangsal mangoentoer zou ik willen zien als een door een der Jogjakartase (of wellicht reeds door de Mataramse) vorsten als gepast gevoelde hulde aan de kraton van Majapahit, bij wiens majesteit vergeleken het nageslacht zich slechts als plaatsvervanger beschouwen wil [88]). Iets dergelijks schijnt namelijk ook te Soerakarta het geval geweest te zijn. Daar is de vorst bij garĕbĕg's eveneens in een, bangsal mangoentoer geheten, kleine pĕnḍåpå gezeten en niet in een bangsal witånå. Wat men wel als zodanig aanwijst is een bangsal, waarin de voor

---

ging vertonen. Hoewel de betekenis van verlossingsheiligdom voldoende vast is komen te staan en de verlossing van de ziel weder nauw met de bijzetting van de asresten samenhing, is het nog niet zeker of Tjaṇḍi Soekoeh ooit als dynastiek bijzettingsheiligdom heeft dienst gedaan. Het daar aangetroffen groot aantal typische bijzettingsbeelden van vorsten en vorstinnen maakt dit echter wel zeer aannnemelijk.

[86]) Zie Groneman, o.c., blz. 55 vlg.

[87]) Zie B. P. H. Poeroebojo, in *Djawa*, deel 21 (1941), blz. 99.

[88]) Legt men bij het verhaal van Sèh Maoelånå Maribi, zijn bovennatuurlijke zoon Djåkå Taroeb en diens lijfelijke moeder Dèwi Råså Woelan (dochter van de adipati van Toeban) de nadruk op de Majapahitsche herkomst der ouders, dan geldt in de eerste plaats bovenstaande overweging; ziet men echter vóór alles in de jonge Taroeb de op bovennatuurlijke wijze geboren stamvader van de Mataramse vorstenfamilie, dan behoeft men Majapahit natuurlijk niet rechtstreeks bij het vraagstuk van de plaatsing van de Kjahi Agĕng Plèrèd te betrekken, daar het voorwerp, waaraan die dynastie haar ontstaan dankt, uiteraard reeds verheven genoeg is om aldus geëerd te worden.

Soerakarta's kraton hoogheilige Njahi Sĕtomi, een bronzen kanon, wordt bewaard [89]). Ook hier dus de voornaamste plaats voor een poesåkå uit het verleden.

i caturddiçi watangan. Bij de uitdrukking *caturddiçi* zullen wij ons wel niet letterlijk moeten voorstellen: recht naar het Oosten en, recht naar het Zuiden, resp. Westen of Noorden, maar zoveel als „naar alle kanten", dus: „omringd door". De vraag is echter, wat wij onder *watangan* zullen moeten verstaan. Kern vertaalt met „tournooiveld", maar enige strofen verder vertaalt hij het met paséban [90]). Indien hij nu onder laatstgenoemd woord een veld zou verstaan (wat in het oud-Hollandse „passeerbaan" opgesloten lag en wat de paséban dan ook in werkelijkheid is geweest), dan zou er geen verschil bestaan, doch uit andere plaatsen weten wij, dat Kern onder *pasewan* een gebouw verstond. Hier schuilt dus een tegenstrijdigheid — *watangan* kan niet tegelijk tournooiveld en audiëntiehal zijn. De bovenbedoelde tweede plaats, waar *watangan* voorkomt, luidt: *nāhan tādhinya munggw ing watangan alunalun*, wat wil zeggen: „Aldus de voornaamsten van hen, die in de *watangan's* van de aloen-aloen verblijven", hetgeen doelt op lieden, welke allen in de voorafgaande strofen militairen bleken te zijn [91]). Daar wij nu in de eerste strofe van zang 8 gelezen hebben, dat de militairen (*taṇḍa*, vaandrig) hun wachtplaatsen (*tonggwan*) op het „grote veld" (= aloen-aloen) hadden, ligt het voor de hand de *tonggwan*'s van strofe 1 van zang 8 voor hetzelfde te houden als de *watangan*'s van de boven geciteerde strofe 2 van zang 9. En daar wij genoemde *tonggwan*'s vroeger reeds met de huidige pakapalan's van de aloen-aloen hebben geïdentificeerd (waartegen zang 9 geen bezwaren doet gevoelen [92]), ligt het eveneens voor de hand in de *watangan*'s van de strofe, welke ons thans bezig houdt (3 van zang 8) dezelfde gebouwtjes te zien. Dat *watangan* zulk een gebouwtje, zulk een wachthuis voor militairen

---

[89]) Zie Zimmermann, in *T.B.G.*, deel LVIII (1917), blz. 311.

[90]) Zang 9, strofe 2.

[91]) Ibidem.

[92]) Het is mij niet recht duidelijk waarom Krom in zijn aantekening op zang 9 strofe 2 in het schetsje de *alun-alun* met een binnen de kraton-muur gelegen erf identificeert. Weliswaar bevindt Prapañca zich in zang 9 reeds binnen de kraton-poort, doch dat behoeft toch niet uit te sluiten, dat hij het over iets daarbuiten kan hebben. Als wij *watangan* met „wachthuizen" vertalen, waar dus de op het erf van zang 9 strofe 2 ter sprake komende en hun wachtdienst verrichtende militairen uitrusten, dan is er geen enkel bezwaar tegen mijn opvatting. De groote massa van die militairen vertoefde dan immers op de aloen-aloen en niet op dat binnenerf.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

kan betekenen, valt gemakkelijk uit het grondwoord af te leiden. Dit (*watang*) betekent namelijk „lans"; *watangan* is dus iets, dat met lansen te maken heeft en kan zowel op een tournooi als op een militair wachthuis slaan, dat door de grote hoeveelheid in een rek geplaatste lansen der wachtslieden evenzeer gekenmerkt wordt als de huidige militaire wachtlokalen door de geweren in het geweerrek. Ik geloof dus, dat Prapañca hier bedoelt de naar alle kanten vanaf de sitinggil zichtbare pakapalan's, militaire wachtlokalen.

witāna. Voor dit woord kan ik thans verwijzen naar hetgeen enige regels tevoren inzake *wanguntur* werd opgemerkt. Ik moge er hier echter nog de aandacht op vestigen, dat, hoewel witånå thans een eigennaam is, zulks tijdens ons gedicht zeker niet het geval was. Prapañca geeft geen eigennamen van gebouwen. Wat wij voorts, bouwkundig gesproken, onder een witāna zullen moeten verstaan, is niet geheel zeker. In het Sanskrit betekent het, evenals trouwens *maṇḍapa* (= pĕṇḍåpå), een bouwwerk van tijdelijke aard. Dat betekent het nog in de oudere Javaanse perioden, zoals blijken kan uit het voorkomen van een *witāna* op het feestterrein ten tijde van de inwijding van een oorkondesteen, onder (sic) welk bouwwerk de plaats van de verschillende deelnemers nader wordt bepaald [93]). Zeker is dit natuurlijk niet, daar men een permanent bouwwerk zou hebben kunnen optrekken, dat in de toekomst de steen tegen regen zou moeten beschermen, doch dan zou dit gebouw toch wel erg groot moeten zijn geweest om alle getuigen te kunnen bevatten. In ieder geval levert het voorkomen van het woord in de oorkonden voor een afwijking van de Sanskrit-betekenis geen bewijs. De Nāgarakṛtāgama geeft echter wel een bewijs, dat men in de 14e eeuw onder *witāna* een permanent bouwwerk moet verstaan, hoogstwaarschijnlijk in de trant der pĕṇḍåpå's. Bij de beschrijving van de feestelijkheden te Bubat buiten de stad, waar bepaaldelijk tijdelijke bouwwerken

[93]) Zie o.a. *O.V.* 1925, blz. 43, plaat IIIa, regel 12 vlg. en de opmerkingen van Bosch daarbij (blz. 47 vlg.), die van een „tent" spreekt. Zie ook Cohen Stuart, *Kawi-Oorkonden*, no. I (plaat 3, regel 13) en VIII (plaat 4b, regel 2). De eerstgenoemde plaats komt met die van *O.V.* 1925 overeen (opstelling van de oorkondesteen onder een *witāna*), donh laatstgenoemde noemt als privilegie van een begiftigde, dat deze voortaan: *wmangangululana witāna mwang makoryyā*, d.w.z. „dat hij zijn *witāna* van een *ululan* mag voorzien en er een poort (*kori*) op na mag houden." Wat een *ululan* is wordt niet geheel duidelijk, doch wij kunnen het niet ver mis hebben als wij aan een geleed dak denken. *Ulul* schijnt een kap of nok, dan wel top te zijn (*sa-ululului* wordt weergegeven met *sa-tumpangtumpang*). Men krijgt van deze plaats dus wel de indruk, dat een *witāna* iets permanents was.

werden opgericht en na afloop weder afgebroken en waar dus het woord *witāna* bijzonder op zijn plaats zou zijn indien het een dergelijk tijdelijk gebouw aanduidde, ontbreekt het geheel [94]). Daarentegen treedt het op als van de feestmaaltijd op het koningserf wordt gesproken [95]), dus op de *pĕlataran* [96]), waar wij het ook tegenkomen in de hier behandelde zangen. Het blijkt daar te dienen om het gebouw aan te duiden, waar de koning geregeld met zijn „ministers" raad houdt en dit zal toch zeker geen gebouw van tijdelijke aard geweest zijn doch niets anders dan de huidige bangsal op de pĕlataran. Ik neem dus aan, dat de Sanskrit-betekenis van *witāna* (troonhemel, zonnetent, tent) in ieder geval in de 14e eeuw, doch waarschijnlijk reeds eerder, is overgegaan op die van de huidige pĕṇḍåpå (= een op een stenen batoer, op een houten stijlconstructie opgericht dak) [97]).

weçma panangkilan. Dit bouwwerk lag ten Noorden van de *wanguntur* (sitinggil). Zoals de naam aanduidt, diende het tot het wachtend neerzitten (*tangkil*) bij gelegenheid van het naar buiten komen van de vorst. Wat wij onder een *weçma* moeten verstaan wordt in het vervolg van de beschrijving van de kraton wel enigszins

[94]) Zang 86 en 87.

[95]) Dergelijke feesttenten worden ook door Van Goens vermeld in zijn beschrijving van de kraton te Plèrèd. Hij zegt: „Den Koninck haer (= de groten en andere deelnemers aan de tournooien) „ten eeten houdende, retireert hem op zijn eerste binnenhoff, alwaer eenige fraeije ende aerdige soomerhuijskens connen gestelt worden, die se daertoe seer abondant gereet hebben; onder dese huijskens weet ijder zijn qualiteit ende waer hij bescheijden is". Kennelijk bedoelt Van Goens hier tratag's, al dan niet door gordijnen afsluitbaar gemaakt — anders zou hij niet zeggen: onder dese huijskens. Hij gaat dan voort: „'s Koninghs heel namaechschap ende de oude Pangerans eeten met den Koninck onder zijn eijgen huijs, dat seer groot is, ende hout den Koninck oock fraeije ordre tot dempingh van jalousije, om uijt de andere heeren, die soo hoogh niet van qualiteit, ofte met hem bemaechschapt zijn, bij beurten 18 à 20 persoonen te roepen, die dan neffens d'andere bij hem onder 't selve huijsken nedersitten. D'andere soomerhuijskens staen 2 à 3 voeten naest malcanderen, halve maenswijze, terzijden en voor 't verheeven van 's Koninghs eetplaets, op dat een ijder 't gesicht op den Koninck can wenden; zijnde dese huijskens vóór heel open, ende achter met gordijnen behangen. Den Koninck sit aen 't verheven eijnd, 5 à 6 voeten van d'naeste affgescheijden, die alle dese heeren gemackelijck besien can." (Volgt de beschrijving van maaltijd en spijzen) „Middelerwijl wert op 't pleijn, tusschen des Koninghs ende de mindere huijskens, een open huijsken geset, daer eerst des Koninghs jonge dansmaechden comen dansen, . . .". (*Bijdragen*, deel 4 (1856), blz. 325 vlgg.).

[96]) Zang 89, strofe 4.

[97]) Mocht *witāna* hier echter toch de oorspronkelijke betekenis hebben gehad, dan zou men wellicht beter kunnen vertalen met tratag, een uit bamboe's gevlochten zonnedak. Zie het verhaal van Van Goens hierboven.

duidelijk. Strofe 5 van zang 8 geeft geen nieuw licht, evenmin als strofe 6 van dezelfde zang, waar slechts de constructie van de onderdelen wordt geprezen, die echter voornamelijk van hout blijkt te zijn, terwijl een stevige batoer het gebouw draagt. In strofe 4 van zang 9 echter wordt uitdrukkelijk gezegd, dat de *weçma*'s en *witāna*'s (precies dezelfde combinatie van termen als wij bij de beschrijving van de *wanguntur* gebruikt vonden!) tot wachtplaatsen dienden voor diegenen, die binnen bij de koning dienst hadden of elk ogenblik naar binnen geroepen konden worden. Dergelijke plaatsen kunnen, zowel naar Balise als naar Javaanse gebruiken geoordeeld, lastig iets anders zijn dan open hallen, wat goed overeen komt met het feit, dat Prapañca de daksparren en stijlen van de *weçma's* van strofe 6 zang 8 prijst, onderdelen, welke hij bij een gesloten bouw niet te zien had gekregen. Nu doet zich het geval voor, dat zich ten Noorden van de sitinggil in beide kraton's van Java een overdekte ruimte bevindt, tratag pagĕlaran geheten. Deze kende vroeger slechts een uit bamboe gevlochten zonnedak op houten palen, doch tegenwoordig is een en ander door een permanent bouwwerk vervangen, dat niettemin nog steeds het karakter van volkomen open loods heeft behouden. Deze ruimte dient tot wachtplaats voor de ambtenaren van de kĕpatihan, de mantri djawi (buiten-mantri's), die daar, achter hun chef (de rijksbestuurder) gezeten, het buitenkomen van de vorst afwachten. De functie van dit gebouw, zijn ligging ten Noorden van de sitinggil (= *wanguntur*) zowel als de identiteit van hen, die het gebruiken, kloppen met die van de *weçma panangkilan* in Prapañca's beschrijving[98]). Intussen moet ik er wel de aandacht op vestigen, dat een *weçma* geen tratag geweest is, hetgeen reeds uit de boven aangegeven beschrijving van Prapañca in strofe 6 duidelijk kan worden. Ik zou eerder willen denken aan de „grote balleye" (= langwerpige balé), waarvan De Haen bij zijn bezoek aan Karta in 1622 spreekt en die aan de Zuid-

[98]) Alsook met die van de oude Mataramse kraton's. Dit is althans de indruk, dien men ontvangt bij lezing van De Haen's relaas van zijn ontmoeting met de Panĕmbahan te Karta in 1622 bij De Jonge, *o.i.*, deel IV, blz. 312 vlg. Blijkens deze beschrijving, welke kennelijk op een plaats aan de Zuidkant van de aloen-aloen slaat, moeten er toenmaals wat minder gebouwen gestaan hebben, dan thans. De „cleyne boomkens" zullen de bomen van de pagĕlaran geweest zijn, waarover Pigeaud interessante mededelingen doet in *Djawa*, deel 20 (1940), blz. 182 vlg. De vorst zat „niet seer hooch dan op een schabbelle van sandaelen hout" en „de plaetse daer hy sit is omtrent 8 voeten in 't vierkandt met roode steenen gelyck d'aerde geëffent". Hier komen alle ambtenaren rondom hem zitten om raad te houden.

kant van de aloen-aloen stond[99]). Misschien moeten wij ons dus iets voorstellen in de trant der Balische balé agoeng, de zeer lange en gerekte balé, welke men daar op vele tempelerven aantreft en die onder meer als vergaderhal dienst doet.

paramantri. Kern vertaalt met: „koninklijke raadslieden", wat niet juist behoeft te zijn. Waarschijnlijk dacht hij aan de *rakryān mantri,* de hoogste chef der *mantri*'s, die inderdaad als 's konings minister kan worden beschouwd en die wij straks op het binnenste voorerf van de koning zullen aantreffen. Deze hoge titel voerden onze *mantri*'s echter niet, zodat wij eerder zullen moeten denken aan de huidige pårâmantri en wel, in verband met hun zitplaatsen op de pagĕlaran, aan de pårâmantri djawi, welke onder de rijksbestuurder staande buiten-mantri's wij boven reeds zijn tegengekomen. Weliswaar is het niet bekend of de scherpe scheidingslijn, welke thans tussen de ambtenaren van de kraton en die van de kĕpatihan bestaat, ook voor Majapahit gold, doch daar deze vraag eerst na minutieus onderzoek van de oorkonden kan beantwoord worden zullen wij goed doen voorlopig met de mogelijkheid rekening te houden. De waarschijnlijkheid wijst ongetwijfeld in die richting[100]). Dat men onder of naast deze pårâmantri thans

[99]) Hoewel wij met dergelijke plaatsbepalingen steeds zeer voorzichtig moeten zijn en daaraan vooral geen absolute betekenis mogen hechten — de beschrijving had plaats op grond van een kort bezoek, gedurende hetwelk de beschrijver heel wat op te merken kreeg en zeker niet in staat was een behoorlijk overzicht te verkrijgen van het geheel — mogen wij de beide door De Haen genoemde „lange baeleyen" misschien vereenzelvigen met de beide bangsal's pĕngapit te Jogjakarta, welke zich ter linker- en rechterzijde van de eigenlijke tratag pagĕlaran bevinden en door hun bouwstijl een veel oudere indruk maken dan laatstgenoemde plaats. De bovengenoemde bangsal's zouden naar de vorm inderdaad lange balé's genoemd kunnen worden. Ook klopt De Haen's opmerking, dat zij zijn: „niet hooch, benevens d'aerde". Hij merkt op, dat er de „oranquiais" in zitten, wat wel zoveel als met *kjahi* betitelde ambtenaren geweest zullen zijn. Daarna spreekt De Haen van de „groote balleye", waar de vorst na het buitenkomen komt te zitten en waar de rijksgroten zich in kringen om hem heen scharen. Misschien is dus deze „groote balleye" de tratag pagĕlaran en de „plaetse daer hy sit is ontrent 8 voeten in 't vierkandt met roode steenen gelyck d'aerde geëffent" zou dan de watoe gilang kunnen zijn, welke zich in de pagĕlaran bevindt, waar thans de bangsal pĕngrawit op staat. Zie bij De Jonge, *Opkomst enz.*, deel IV, blz. 311 vlgg.

[100]) Uit de Nāgarakṛtāgama blijkt deze scheidingslijn zeker niet, doch dit behoeft niet heel veel te zeggen, daar dit gedicht zich uitsluitend met 's konings hof bezig houdt en het staatsbestuur slechts in verband met de koning en zijn naaste verwanten vluchtig ter sprake brengt. De tegenstelling binnen-buiten (djawi-lĕbĕt) is zo typisch Javaans, dat ik hem toch ook wel in Majapahit's tijd denkbaar acht.

geen p å r å p o e d j å n g g å meer aantreft is vanzelfsprekend, aangezien deze geleerdenstand sinds lang niet meer als zodanig officieel bestaat. De vraag of men met het oog op het kennelijk geestelijk karakter van sommige van de werkzaamheden der *bhujangga*'s in de huidige godsdienstambtenaren onder de p ĕ n g h o e l o e hun opvolgers mag zien, durf ik niet te beantwoorden [101]). Nader onderzoek van de werkzaamheden van de p å n å k a w a n's k a d j i, der s o e r å n å t å's en p ĕ n g h o e l o e's zou daaraan vooraf moeten gaan, welk onderzoek buiten het bestek van dit opstel valt.

wetan nggwan paraçaiwaboddha. Vatten wij *wetan* op dezelfde wijze op als boven *caturddiçi* en *lor*, dan dienen wij deze plaats ten Oosten van de s i t i n g g i l te zoeken. Natuurlijk vinden wij daar thans niets daar de *çaiwaboddha*'s met de komst van de Islām verdwenen zijn [102]). Toch kan, naar ik meen, een flauw spoor van hun plaats gevonden worden. Pigeaud heeft namelijk in zijn beschrijving van de a l o e n-a l o e n gewezen op de opvattingen, welke bestaan ten aanzien van de p a m o n g g a n g a n, het huisje voor de g a m ĕ l a n m o n g g a n g in de Zuid-Oosthoek van de a l o e n-a l o e n [103]). Daarbij bleek, dat men in deze plek een soort heidense tegenhanger zag van de s o e r a m b i van de m a s d j i d a g ĕ n g aan de overzijde van het plein, zoals de g a m ĕ l a n m o n g g a n g ook op vele Javanen de indruk maakt een heidense tegenhanger te zijn van de meer Moslimse g a m ĕ l a n s ĕ k a t i, die op het voorerf van de moskee wordt bespeeld. De p a m o n g g a n g a n nu ligt juist dáár, waar Prapañca ons heen heeft gevoerd! Naar het mij voorkomt heeft zich het volgende voorgedaan. Bij de overgang naar

[101]) Het is overigens wel waarschijnlijk als wij lezen wat in de zangen 15 en 16 van de *bhujangga*'s gezegd wordt. Zij blijken daar namelijk kennelijk een geestelijke functie uit te oefenen, o.a. het bereizen van het land om het Çiwaisme te bevestigen (waarbij het hen verboden is en-passant zaken te doen), doch ook om belastingen te innen. Ook Buddhistische propaganda viel hen toe, voorzover zij tenminste die godsdienst toegedaan waren, doch hier gold een geographische beperking, nl. West-Java viel buiten hun bemoeienis. Onder de *bhujangga*'s worden dan nog genoemd de bekende *mpu's* Bharaḍa en Kuturan, de eerste vanwege de rijksdeling, de tweede vanwege zijn werkzaamheid op Bali genoegzaam bekend. Kern stelt een vertaling met het Middeleeuwse „clerck" voor, hoewel ik het Nieuw-Javaanse k j a h i zou prefereren. Kortom, geestelijke ambtenaren. Zij zijn tevens een symbool voor de op religeuze grondslagen rustende maatschappelijke ordening van het oude Java.

[102]) De *çaiwaboddha* zijn de çiwaitische en buddhistische priesters zonder meer, de verzorgers van de rijksoffers en rijksceremoniën, wier taak tot de eredienst beperkt bleef (p ĕ d a n d a s i w a en b o d a).

[103]) Zie *Djawa,* deel 20 (1940), blz. 182.

de Islām bleek de moskee onmogelijk op de plek van het godsdienst-erf aan de Oostkant van de a l o e n-a l o e n te kunnen liggen, aangezien zij in dat geval noodzakelijkerwijze met de achterzijde naar de a l o e n-a l o e n gekeerd zou zijn, wat, vooral bij de aanwezigheid van de vorst op dat plein, ontoelaatbaar was. Men plaatste dus de moskee aan de tegenovergestelde, westelijke zijde, waar zij thans nog staat. Men heeft daarbij echter op echt-Javaanse wijze niet alleen de oude toegangsweg uit het Westen, die recht op de *nggwan paraçaiwaboddha* moet hebben aangelopen, behouden en daarvoor de moskee iets meer naar het Noorden geplaatst dan wel de weg naar het Zuiden verlegd, doch men heeft tevens een gedeelte van het bovengenoemde erf van de openbare eredienst gespaard en als plaats voor de van oudsher heilige g a m ĕ l a n m o n g g a n g in ere gehouden. Daarbij zal men, eveneens op goed Javaanse wijze, niet de eigenlijke plaats voor de verering van de goden hebben gespaard (deze waren onttroond en tot de w a j a n g teruggedrongen), maar in het bijzonder de plek voor de verering van de daemonen. En dat is nu juist de genoemde plek van de p a m o n g g a n g a n, zoals wij straks zullen zien. Mij komt het bovenstaande zo vanzelfsprekend en in overeenstemming met feiten zowel als toestanden en opvattingen voor, dat ik niet aarzel het als werkhypothese te gebruiken.

mucap aji. Ik geloof, dat wij hier niet zozeer moeten denken aan disputen van dogmatische of philosophische aard, als wel aan het onderling vergelijken en tot eenvormige redacties komen van de voorschriften, welke betrekking hebben op de in het laatste vers te noemen ceremoniële handelingen. Uiteraard zullen de priesters wel niet een openbare plek voor het houden van philosophische bespiegelingen hebben uitgekozen, doch daartoe meer in de afzondering van hun eigen woonsteden gelegenheid hebben gezocht [104]).

[104]) De plaats der priesters, waarover Prapañca het heeft en in de volgende strofe nog uitvoeriger mededelingen zal doen, is immers met de p o e r a p a n a t a r a n, de rijkstempel van Bali te vergelijken. Zulk een p o e r a ligt gedurende de perioden tussen de ceremoniele plechtigheden gemeenlijk verlaten en mag volstrekt niet worden vergeleken met een kerk of kathedraal; slechts gedurende enkele dagen in het jaar komt er leven in en wordt hij gebruikt. Van een geregeld bijeenkomen der priesters in zulk een p o e r a is geen sprake, nog minder van disputen en philosophische beschouwingen. Veelal draagt de p o e r a gedurende de langdurige perioden, dat hij niet gebruikt wordt, bepaaldelijk een vervallen karakter, hoewel zulks natuurlijk eigenlijk niet behoort voor te komen. Het toont echter duidelijk aan hoe wij ons het godsdiensterf voor de k r a t o n te Majapahit moet denken. Intussen moet ik er de aandacht op vestigen, dat deze p o e r a p a n a t a r a n, deze rijkstempel, niet dezelfde was als

sahopakāra. Wat wij onder deze „benodigdheden" voor de in vers 4 te noemen reinigingsoffers moeten verstaan is niet duidelijk. Waarschijnlijk in de eerste plaats veel wijwater, doch ook wierook, bloemen en andere nog op Bali een voorname rol spelende ingrediënten van de offertafel [105]).

prāyaçcitta ri kāla ning grahaṇa phalguṇa. Ik ben het geheel met Krom eens, dat wij niet moeten denken aan een eklips, doch aan een in de maand *phalguṇa* in de donkere maandhelft (bij het afnemen (*grahaṇa*) van de maan) te houden offerplechtigheid [106]). Wij zijn in staat om nadere gegevens inzake dit feest te verzamelen, welke wij voornamelijk in de zangen 83 tot 91 kunnen vinden en die ons tot de slotsom zullen brengen, dat de bedoelde plechtigheid onder meer hetzelfde moet geweest zijn als wat men thans op Bali njĕpi [107]) en op Java bĕrĕsih doesoen noemt, kortom het jaarlijks terugkerend reinigingsfeest. Het heeft er echter alle schijn van dat een ander ceremonieel feest zich daarmede heeft samengeweven, namelijk het feest, dat vroeger op Bali gevierd werd op de odalan van de vorst, de jaardag van zijn regering, van zijn koningswijding. Om een en ander nader te kunnen beredeneren moge ik eerst een overzicht verschaffen van de in de Nāgarakṛtāgama opgegeven plechtigheden, waaronder ook het in onze strofe genoemde *prayaçcitta* moet gevallen zijn. Men vindt deze data in de zangen 83 : 5 tot en met 91 : 9.

---

de tempel van de vorst en zijn familie, de poera pamaradjan van Bali. Zulk een privé-tempel zal de kraton van Majapahit natuurlijk ook gehad hebben en waarschijnlijk zelfs meerdere; misschien behoort de *purī jro* er toe, waar Kṛtarājasa werd bijgezet (thans bezit de kraton ook een privé-moskee). Waar die lag staat nergens in het gedicht te lezen, doch kan enigszins bepaald worden aan de hand van de Balische gebruiken. De tempelerven dienen namelijk aan de hoge, reine kant van het verblijf te liggen, gericht naar de streek, waar de goden verblijven. In het geval van Majapahit zal dit de kant van de rijksberg Pāwitra (= Penanggoengan) geweest zijn, dus het Oosten. Dit zou ons dus brengen achter het eigenlijke koningserf, waarvan in zang 9 strofe 4 enz. sprake is. Zie aldaar.

[105]) Op grond van enkele der door Van der Tuuk, *K.B.N.W.*, I, blz. 315 vlg. opgegeven loci zou men *upakāra* ook kunnen vertalen met „offer", zodat het *prāyaçcitta* van het volgende vers een nadere specificatie zou bevatten.

[106]) *Nāg.*-uitgave, blz. 253 vlg.

[107]) Zie de beschrijving van een *njĕpi*-viering bij Covarrubias, *Island of Bali* (New York, 1937), blz. 277—282. Zie ook o.c. blz. 313 „*Nyepi*, the most important yearly feast, the purification of the entire island, marks the spring equinox and is the only national festival of the *saka* calendar. It falls on the first day, the „dark moon" of the ninth month (*tilem-kasanga*), despite which it is regarded as the beginning of the year."

Phalguṇa:

... Aankomst te Majapahit van alle *mantri's, juru's, kuwu's, dhyakṣa*'s en *upapatti*'s van Java tot huldiging van de koning, brengende geschenken.
... Feestelijke ommegang van een *bhrisadi* [108]) met trommelmuziek.
... Brengen van offers op de *wanguntur* (= sitinggil).
23 Offers en reciet voor het welzijn van de koning, voortgezet op volgende dagen.
29 Rondgang van de koning door de stad.
30 Gehuldigd uitkomen van de koning op de *wanguntur*.

Caitra:

1 Vergadering van de troepen en voorlezing van de krijgsartikelen.
3 Feestelijkheden op een veld ten Noorden van de stad (Bubat) in tegenwoordigheid des konings.
5 of 6 Terugkeer van de koning naar de kraton.
na 15 Onthaal der kampioenen(?).
... Toespraken van de vorst van Wĕngkĕr, van de vader des konings en van de koning zelf, tot de bestuursambtenaren.
... Gezamenlijke maaltijd van 3 tot 6 uur n.m.

In de eerste plaats de vraag: wanneer precies hadden de *prāyaçcitta*-ceremoniën van onze strofe plaats en hoe passen deze in bovenstaand schema? Strofe 3 van zang 8 spreekt slechts van *grahaṇa phalguṇa*, d.w.z. de donkere maandhelft van Phalguṇa. Daar op Bali de maand met de nieuwe maan aanvangt en er geen enkele reden is om te veronderstellen, dat zulks op het oude Java anders was, vielen deze offers dus in de tweede helft van de maand, dus in Maart, na afloop van de regentijd. Wij weten namelijk, dat in de inscripties van Pūrṇawarman uit de 4e—5e eeuw van West-Java, in Zuid-India zowel als in alle landen, die — evenals Java — de Çaka-jaartelling hadden, de maand loopt van nieuwe maan tot nieuwe maan (*amānta-*

---

[108]) Wat hieronder verstaan moet worden wordt uit het gedicht niet duidelijk. Poerbatjaraka stelt het gelijk aan *pusadhi*, dat volgens een plaats in de Calon-arang zoveel als een opzettelijk, doch voor tijdelijk gebruik vervaardigde troon zou betekenen (*Bijdragen*, deel 80 (1924) blz. 249 vlg.). Deze verklaring lijkt mij zeer plausibel en bruikbaar, zodat wij ons moeten voorstellen, dat de koning in een troon wordt rondgedragen.

systeem). De donkere maandhelft is daar dus de tweede maandhelft. Wij hebben nu wel alle reden de bedoelde offers te laten samenvallen met de offers en het reciet, die volgens ons schema op de 23ste Phalguṇa aanvingen en enkele dagen schijnen te hebben geduurd. Dat brengt ons dus precies een week vóór het begin van Caitra (de volgende maand), op de eerste dag waarvan volgens strofe 2 van zang 8 in combinatie met strofen 1 en 2 van zang 85 de militaire vergadering en het voorlezen van de krijgsartikelen plaats hadden. Nu valt het Balische n j ĕ p i op de eerste van de negende maand en Caitra is de negende maand van het oude jaar. En daar het n j ĕ p i voorafgegaan wordt door het brengen van vele offers, is er alle reden om in de plechtigheden van ons schema een Oud-Javaanse n j ĕ p i-viering aan het hof te zien. Maar de zaak is, zoals gezegd, niet zo eenvoudig.

Wij weten, dat het vroeger op Bali gebruik was om op 's vorsten o d a l a n, de jaardag van zijn koningswijding, een feestelijke ommegang te houden, die g (ĕ) r ĕ b ĕ g heette, gevolgd door een plechtigheid, waarbij de koning zijn onderdanen ondervroeg of zij hem getrouw waren [109]). Deze ommegang, alsmede deze toespraak van de koning tot zijn onderdanen (dat wil natuurlijk zeggen tot hun vertegenwoordigers, daar de vorst onmogelijk al zijn onderdanen zelf kon ondervragen), vinden wij nu eveneens in ons schema terug en wel op de ongenoemde datum van Phalguṇa, waarop gesproken wordt van een feestelijke ommegang, alsmede op de eveneens ongenoemde datum nà de 15de Caitra d.a.v., waarop de toespraken tot de bestuursambtenaren gehouden worden. Daar het begrip g (ĕ) r ĕ b ĕ g ongetwijfeld ook in het thans op Java driemaal 's jaars herhaalde, doch onderling niet aanmerkelijk verschillende feest g a r ĕ b ĕ g schuilt, welke drievoudig herhaalde plechtigheid geheel en al het kenmerk van een vorstenhuldiging draagt [110]), en aangezien daarbij tevens sprake is van het brengen van rijksoffers (de zgn. g o e n o e n g a n's), alsmede van een wapenschouw (het twee dagen tevoren op de a l o e n-a l o e n k i d o e l gehouden g l a ḍ i r ĕ s i k),[111]), valt een inwendig

[109]) Zie Van der Tuuk, *K.B.N.W.*, IV, blz. 698, s.v. g r ĕ b ĕ g II.

[110]) Zie voor de g a r ĕ b ĕ g's de zeer uitvoerige en correcte beschrijving van Groneman, *De Garĕbĕgs te Ngajogyâkartâ.*

[111]) De beschrijving van deze g l a ḍ i r ĕ s i k is enigszins verscholen bij Groneman, *o.c.*, blz. 11, in de eerste alinea van het hoofdstuk over de t ĕ b i r a n m o e l o e d. De plechtigheid verdient echter een volledige beschrijving, welke achterwege bleef, daar men er gemeenlijk een soort van generale repetitie van de optocht tijdens de eigenlijke g a r ĕ b ĕ g in ziet, wat zij ongetwijfeld niet is. Het is een regelrechte troepenschouw.

verband tussen de drie vieringen (Balisch n j ĕ p i, Balisch g ĕ r ĕ b ĕ g en Javaans g a r ĕ b ĕ g) niet te ontkennen. Dit zou ons dan tot de conclusie voeren, dat tijdens de regering van Ayam Wuruk het jaarlijks reinigingsfeest voor het rijk tegelijk gevierd werd met de verjaardag van de wijding van de koning. Ik wil echter wel wijzen op het eigenaardige feit, dat in ons schema in het geheel niet gesproken wordt van de op Bali in hoge ere gehouden „stille dag" van het n j ĕ p i, de eerste van Caitra [112]). Tenzij men in de vergadering van de troepen zulk een viering zou willen zien, wat weliswaar mogelijk doch niet zeer voor de hand liggend is. Nemen wij eenmaal aan, dat zowel het n j ĕ p i als het g (ĕ) r ĕ b ĕ g in de feesten van Phalguṇa-Caitra steken en er verband is tussen deze en de huidige Javaanse g a r ĕ b ĕ g's (uiteraard vooropgesteld, dat deze g a r ĕ b ĕ g's zijn aangepast aan de Islām, zodat zij thans op oneigenlijke en enigszins gewrongen wijze in verband worden gebracht met de drie Moslimse feesten: einde van de vasten, feest van de Mekka-gangers en geboorte c.q. sterfdag van de Profeet) [113]), dan moeten wij in die g a r ĕ b ĕ g's ook verschillende elementen uit de feesten van Ayam Wuruk's tijd terug kunnen vinden. Ik geloof, dat zulks wel mogelijk is en zou willen wijzen op de volgende parallellen: het optrekken van de bestuursambtenaren naar Soerakarta of Jogjakarta tijdens de g a r ĕ b ĕ g's, op het brengen der rijksoffers (g o e n o e n g a n's) naar de moskee, op het uitkomen van de vorsten op de s i t i n g g i l [114]), op de bovengenoemde troepenschouw (g l a ḍ i r ĕ s i k), op de kermisachtige s ĕ k a t è n-week en de vermakelijkheden gedurende die tijd op de a l o e n-a l o e n's e.d.m. Uiteraard zijn deze oude elementen thans over de drie g a r ĕ b ĕ g's verdeeld en hebben zij daarbij veel van hun oorspronkelijk karakter verloren, doch nader gedetailleerd onderzoek, vooral van wat vóór, tijdens en na de g a r ĕ b ĕ g's binnen de k ĕ ḍ a t o n's geschiedt, zou misschien nog menig oorspronkelijk element kunnen doen terugvinden. In ieder geval, mocht

[112]) Covarrubias, *o.c.*, blz. 282: „The following day, *nyepi*, was supposed to be one of absolute stillness, a day when no fires, no sexual intercourse, and no work of any sort were permitted. There was no traffic on the roads and only by special permit and the payment of a heavy fine could the cars of foreigners drive through a town. In most Balinese villages the people were not even allowed out of their houses, especially in North Bali, where the *nyepi* regulations are strict. In Den Pasar it was forbidden even to light a cigarette...".

[113]) Zie voor dergelijke gewrongen verklaringen het werk van Soedjono over de Garĕbĕg's te Jogjakarta.

[114]) In het Javaans geheten w i j o s d a l ĕ m g a r ĕ b ĕ g.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

in het bovenstaande waarheid schuilen, dan is er een kans, dat wij de maand van de koningswijding van Ayam Wuruk hebben leren kennen, te weten Phalguṇa. Tevens ziet het er naar uit, dat enkele, thans nog slechts zelden plaatsgrijpende plechtigheden zich vroeger elk jaar op de dag van die troonsbestijging herhaalden. Ik denk hierbij speciaal aan de kirab van de nieuw geïnstalleerde Zelfbestuurders van de Vorstenlanden, welke zij na hun installatie doen plaats vinden en waarbij zij in volle statie de stad doorrijden, voorafgegaan door een eindeloze stoet van ambtenaren, groten en verwanten, elk met hun eigen staatsie en gevolg. Uit ons schema blijkt, dat deze kirab (*miděr ing nāgara*) vroeger elk jaar plaats had en wel op de 29ste van Phalguṇa. De beschrijving daarvan in de Nāgarakṛtāgama (strofen 1 tot en met 6 van zang 84) klopt, als men de koetsen door draagstoelen vervangt, tot in finesses met die van een hedendaagse kirab. Wij zouden zelfs op grond van deze beschrijving en van de opgegeven datum de dag van Ayam Wuruk's troonsbestijging enigszins nader kunnen bepalen. Deze kan namelijk onmogelijk ver vóór de dag van de ommegang hebben gelegen, daar het zich voor het eerst aan den volke vertonen tegenwoordig gemeenlijk op de dag, volgende op de installatie plaats heeft. Wat ons dus in de laatste week van Phalguṇa brengt. Doch keren wij thans, na deze weliswaar interessante, niettemin op zijwegen brengende excursie tot onze strofe terug.

makaphala haywa ning sabhuwana. Deze woorden versterken mij in de overtuiging, dat het samenvallen van de ceremonie van de donkere maandhelft van Phalguṇa met het koningsfeest van de zangen 83 tot 91 slechts toevallig was. Zij slaan, naar ik meen, uitdrukkelijk op de bedoeling van een běrěsih doesoen (in dit geval: běrěsih nĕgari) of njĕpi, daar van het welzijn van heel de wereld wordt gesproken en niet van dat van de koning [115]). De dichter dacht, mijns inziens, in deze strofe nog in het geheel niet aan 's konings odalan.

Paraphrase.

Prapañca heeft ons in strofe 3 op de sitinggil gebracht, waarvan hij de breedte en ruimheid loofde. Daar staande wees hij ons op de pakapalan's, die aan alle kanten te zien waren en

[115]) Men lette op de door Covarrubias gebruikte woorden (*o.c.*, blz. 313): „the purification of the entire island".

vervolgens op de bangsal witånå op de sitinggil zelf. Dan daalt hij deze aan de Noordzijde af en brengt ons onder de tratag pagĕlaran[116]), waar de plaats der ambtenaren en geleerden blijkt te zijn, om tenslotte in oostwaartse richting ons naar de plaats der priesters te geleiden, waarvan wij een spoor in de huidige pamonggangan hebben menen te kunnen herkennen en die dan aan de Oostzijde van de aloen-aloen zou hebben moeten liggen. Wij maken er kennis met de benodigdheden voor het jaarlijkse reinigingsoffer (bĕrĕsih nĕgari) in de tweede helft van de maand Phalguna (eerste helft van Maart).

Strofe 4.

Tekst:

kānnah wetan ikang pahoman ajajar ttigatiga ri tĕngah kaçaiwan
[aruhur/
nggwan sang wipra kidul paḍottamasusun barat i natar ikābatur
[patawuran/
nggwan sang sogata lor susun tiga tikang wangunan i pucak ārjja
[mokirukiran/ [117])
kapwāñjrah racananya puṣpa pinaran nṛpati satata yan hinoma
[mapupul// [118])

Woordelijke vertaling:

„Gelegen in het Oosten de godenofferplaatsen, met z'n drieën op een rij; in het midden de çiwaitische, (die) hoog is. De plaatsen van de heren (brahmaanse) priesters in het Zuiden, gelijkelijk zeer hoog van verdiepingen. Ten Zuid-Westen van het erf het terras voor de offers aan de daemonen. De plaatsen der heren buddhistische (pries-

[116]) Of in de bangsal's pĕngapit. Of deze beide bangsal's eenmaal tezamen behoord hebben en mèt het tussengelegen gedeelte (de eigenlijke tratag pagĕlaran) iets als de Balische balé pĕgat (een „gespleten" balé, met een doorgang in het midden) hebben gevormd, vermag ik niet te gissen.

[117]) Tekst: *hanoma*.

[118]) Vertaling-Kern: „In 't Oosten bevinden zich de vuurofferplaatsen in rijen van drie aan drie; in 't midden een hooge Çiwaietische tempel. Ten Zuiden de verblijven der Brahmanen, alle zeer hoog van verdiepingen; ten Zuidwesten hun voorplein met de verhevenheid waar de offeranden verricht worden. De verblijven der Buddhistische geestelijken ten Noorden, met drie verdiepingen van bouw; de spitsen fraai met veel beeldhouwwerk. Dat alles is met bloemen in menigte bestrooid wanneer de Koning daar komt, telkens bij een gezamenlijke offerplechtigheid." *Nāg.*-uitgave, blz. 41.

ters) in het Noorden, drie verdiepingen. Op de toppen van de gebouwen prijkt snijwerk. Alle gebouwen ervan (= van het erf) zijn bestrooid met bloemen als de koning er heen gaat, telkens wanneer gezamenlijk geofferd wordt".

Aantekeningen:

kānnah wetan. Ik versta dit zo, dat de dichter hier niet nog weer eens herhaalt, wat hij reeds in de vorige strofe ten opzichte van de ligging van de plaats der çiwaitische buddhistische priesters heeft gezegd, daarbij uitgaande van de s i t i n g g i l, doch dat hij thans een nadere indeling van dit ten Oosten van de s i t i n g g i l gelegen erf voor de openbare eredienst gaat geven. Genoemd erf lag aan de Oostzijde van de a l o e n-a l o e n; ging men de poort ervan door en trad men binnen, dan zag men dus vóór zich, tegen de oostelijke muur, de godenofferplaatsen.

pahoman. Ik gevoel weinig voor Kern's vertaling met vuuroffer-plaatsen, daar het eigenlijke klassieke vuuroffer (of liever, het wedische), waar Kern aan dacht, niet op Bali bestaat en, voorzover wij weten, ook niet tijdens Majapahit bestaan heeft. De typisch-Indonesische ontwikkeling van Brahmā tot vuurgod zou bezwaarlijk geweest zijn indien Agni zijn oorspronkelijke rol van vuuroffergod of god van het offervuur had blijven vervullen. Wanneer dit vuuroffer is verdwenen is onbekend; het komt echter nog in de 10e eeuw voor, daar wij het op de reliefs van de Çiwa-tempel te Prambanan en op die van Djolotoeṇdo duidelijk kunnen zien[119]). Ik stel mij dus bij *pahoman* een offerplaats voor, die speciaal voor de offers aan de goden bestemd is en zie een duidelijke tegenstelling tot de *batur patawuran* van vers 2. Deze tegenstelling kennen wij ook op Bali, waar wij tegenover de b a n t ĕ n r o e h o e r (offers voor boven = de goden) de b a n t ĕ n i s o r vinden. Straks meer hierover.

ajajar ttigatiga. Kern vertaalt met „in rijen drie aan drie", wat wel juist, doch niet waarschijnlijk is. Indien namelijk de vergelijking met Bali zin heeft, moeten wij denken aan een offerstellage, voorzien van drie zetels voor de goden van de triniteit, Brahmā (Zuid), Çiwa (midden) en Wiṣṇu (Noord). Zulk een offerstellage wordt, naar Dr Goris mij deed opmerken, op Bali overal bij het jaarlijkse n j ĕ p i

[119]) Zie *Rāmalegenden und Rāmareliefs in Indonesien*, I, blz. 146, II, plaat 10; indien tenminste de vlam boven het offeraltaar op een vuuroffer doelt. De afbeelding te Djolotoeṇdo (977) valt in dezelfde eeuw.

opgericht, welk feest wij boven in verband hebben leren brengen met de offers, waarvan de vorige strofe sprak en die wij ons thans op het erf van strofe 4 gebracht moeten denken[120]). Ik vertaal dus liever: „op een rij"[121]).

ri tĕngah kaçaiwan. Kern denkt aan een çiwaitische tempel, wat mij, zoals men uit het bovenstaande kan opmaken, onmogelijk voorkomt. Ik denk eerder aan de middelste der drie offerplaatsen, die voor Çiwa bestemd en dus de hoogste was.

kidul. Dat de çiwaitische priesters in het Zuiden zitten komt overeen met het gebruik op Bali. Het bevreemdt dan echter hen straks in strofe 1 van zang 12 ten Noorden van de Buddhisten te zien wonen.

uttamasusun. Een vertaling met „zeer hoog van dakverdiepingen" is evengoed mogelijk als „met het grootst mogelijke aantal dakverdiepingen". Wat dit aantal was moet ons onbekend blijven. In ieder geval was het oneven en hoogstwaarschijnlijk negen of meer. Het getal negen geldt in de Oud-Javaanse mystiek en godsdienst als een volmaakt getal: de Boroboeḍoer telt negen verdiepingen, de t j a ṇ ḍ i-depôtkistjes hebben negen vakken, er zijn negen buddhistische hemelen, het lichaam had negen openingen, het plan van de m a ṇ ḍ a p a (p ĕ ṇ ḍ å p å) telt negen kwadraten, enz., enz. Maar er zijn vele afbeeldingen van gebouwen op de reliefs te zien, waar men meer dan negen dakverdiepingen kan tellen. Naast de rang van de god telde namelijk ook die van de vorst mede, die het gebouw had gesticht, zodat wij niet te zeer mogen vertrouwen op het Balische gebruik om aan Çiwa een gebouw (m è r o e) met elf dakverdiepingen te geven. Gezien de positie van de koning van Majapahit lijkt een reeks van dertien of meer t o e m p a n g's of s o e s o e n's allerminst een onmogelijkheid. Intussen mogen wij niet vergeten, dat het hier niet om een tempel of m è r o e gaat, doch om plaatsen (n g g w a n) voor de priesters. Of deze voor een dergelijk hoog aantal dakverdiepingen

[120]) Zie Covarrubias, *o.c.*, blz. 280. De situatie van de offerplaats, die op de geciteerde plaats naar het Noorden (k a d j a) gericht is, moeten wij in Majapahit dus naar het Oosten gericht denken, daar de godenberg (Pāwitra = Pĕnanggoengan) ten Oosten van de k r a t o n lag. Zoals men weet is op Bali de richting gemeenlijk die naar het gebergte, dat zich voor Zuid-Bali dus ten Noorden van de vlakte bevindt.

[121]) Men denke ook aan de drie godenzetels, waarvóór bij plechtigheden offertafels worden opgericht, die men te Besakih op Bali vindt en een permanent karakter dragen. Zie de afbeelding bij Goris, *Bijdrage tot de kennis der Oud-Javaansche en Balineesche theologie*. Diss. Leiden, 1926, titelblad (gezien van de achterzijde).

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

in aanmerking kwamen is geheel onzeker; waarschijnlijk moeten wij ons iets als balé's met mèroe-daken voorstellen [122]).

barat i natar. Kern's vertaling met „ten Zuidwesten van hun voorplein" lijkt mij niet juist en zou ik willen vervangen met „ten Zuid-Westen van het erf". De uitdrukking slaat op het gehele godsdiensterf.

batur patawuran. Boven sprak ik reeds over deze verhoging voor de offers aan de daemonen. Het woord *tawur* betekent namelijk hetzelfde als het meer bekende *caru*, daemonenoffer, bantĕn isor. Deze offers bestaan uit allerlei etenswaren en zijn donker van kleur, in tegenstelling tot de kleurrijke, uit bloemen en vruchten vervaardigde offers voor de goden (bantĕn roehoer = *yajña*). Ik Ik herinner mij tijdens het op 2 October 1933 voor de poera Besakih op Bali gehouden pantjabalikrama (vijfvoudige reinigingsofferplechtigheid) ten Zuid-Westen van de naar het Oosten gerichte godenzetels met offertafels voor de drie goden en ten Zuid-Westen van het rechthoekige, voor de offerplechtigheid gewijde terrein de bantĕn isor te hebben gezien, opgesteld in de nabijheid van de sĕnggoehoe, de priester voor de daemonen. Dit komt dus zeer goed overeen met de plaatsing van de *batur patawuran* ten Zuid-Westen van het erf voor de openbare eredienst te Majapahit. Ik wijs er in dit verband uitdrukkelijk op, dat de *patawuran* in onze strofe in één adem genoemd wordt met de plaats der *wipra*'s, der brahmaanse priesters, en niet met die der Buddhisten. Dit is in zoverre interessant, dat men wel eens meent, dat de daemonische riten van de Oud-Javaanse godsdienst meer tot het Buddhisme behoren dan tot het Çiwaisme en de Balische sĕnggoehoe wel eens voor een Buddhist versleten is. Integendeel, niet alleen bovengenoemde plaatsing doet deze functionaris tot de niet-Buddhisten rekenen, doch ook de versieringen zijner attributen, welk kennelijk op een wiṣnuitisch karakter wijzen doen zulks; men denke slechts aan zijn soengoe (= *çangkha*, Wiṣṇu's schelptrompet) en aan de Garuḍa op de gĕntarang, schelleboom of schellerad [123]). Daar aan het daemonisch

[122]) Indien gedacht is aan zetels als die der Balische priesters tijdens de offerplechtigheden, waar dezen dus het mawéda verrichten, dan moeten wij ons de uitdrukkingen *kidul* en *lor* denken ten opzichte van de Westkant van het erf, daar de priesters uiteraard met het gelaat naar de altaren gekeerd zaten, de çiwaitische dan aan de rechterhand van de buddhistische. Dit zou overeenkomen met de plattegrond bij Covarrubias (*o.c.*, blz. 280), met dit verschil echter dat, bij een orientatie als te Majapahit, de buddhistische priesters dan aan de rechterhand van hun çiwaitische collega's zouden komen te zitten.

[123]) Zie P. De Kat Angelino, *Mudra's op Bali* (1922), plaat op blz. 58—60.

karakter, liever gezegd het chthonisch karakter van de *batur patawuran* wel nauwelijks getwijfeld kan worden, wil ik onmiddellijk wijzen op de boven ter sprake gekomen gissing, dat van het erf van de hindoeistische openbare eeredienst aan de Oostzijde van de aloen-aloen niet alles zou zijn verdwenen, doch wat wij in de pamonggangan daarvan een overblijfsel zouden kunnen zien. Deze pamonggan ligt namelijk vrijwel in de Zuid-Oosthoek van de aloen-aloen en dus, indien wij ons het in strofe 4 behandelde godsdiensterf ten Oosten van dat plein denken, buiten de Zuid-Westhoek van dat erf, juist dáár, waar de *batur patawuran* moet gelegen hebben. Het lijkt mij allerminst uitgesloten dat de Javanen, op de gebruikelijke wijze in zaken, de onberekenbare geesten betreffend, het zekere voor het onzekere nemend, deze plek, door haar aan de oeroude en zeer heilige gamĕlan monggang te wijden, voor algehele profanatie (en de desastreuze gevolgen daarvan) hebben willen behoeden. De gamĕlan monggang is namelijk zo heilig, dat haar aanwezigheid op die plek (welke vroeger herhaaldelijk plaatsgreep, nl. in ieder geval elke Zaterdag bij het tournooien), tevens het brengen van offers ten gevolge had [124]). Indien dit alles juist is, dan moeten wij ons dus het godsdiensterf, waarover strofe 4 geheel handelt, iets meer noordelijk denken en komen dan juist tegenover de masdjid agĕng terecht, waarvan wij hogerop reeds hadden aangenomen, dat zij feitelijk niet anders dan het naar de overkant van de aloen-aloen verplaatste godsdiensterf voorstelt [125]). Wij zul-

[124]) Men bedenke tevens, dat de tjanṭang baloeng van de Soerakartasche kraton (zie *Bijdragen*, deel 92 (1934), blz. 186 vlgg.) zich tijdens de garĕbĕg's vóór de gamĕlan monggang opstellen en daar hun merkwaardige zittende dansen met jeneverglas en jeneverfles uitvoeren. Zoals men weet, zijn dit sterk tantrisch getinte kraton-functionarissen, waarvan de samenhang met de genoemde gamĕlan en dus ook met de pamonggangan tot een begrijpelijk contact met de *batur patawuran* en het daemonisch gedeelte van het godsdiensterf (de poera panataran van de kraton) doet concluderen.

[125]) Het is in dit verband interessant ons de mededeling van Pigeaud in de herinnering terug te roepen, dat de pamonggangan wel wordt beschouwd als een heidense tegenhanger van de soerambi van de masdjid agĕeng. Waarom, zo vraagt men zich af, juist van de soerambi, die slechts een onderdeel (voorgalerij) van de moskee uitmaakt, en niet van de ganse moskee? Het antwoord zou kunnen luiden: omdat de pamonggangan ook slechts het restant is van een gedeelte van het oude godsdiensterf (poera panataran) en niet het geheel. Hierdoor zou men in de verleiding kunnen komen in de soerambi van de Javaanse moskee (op Sumatra kent men dit deel niet) ook een onderdeel te willen zien met een chthonisch karakter, in tegenstelling tot de eigenlijke moskee, die dan een uranisch element zou vertegen-

len ons dan het oude godsdiensterf moeten denken in de trant van het erf van die masdjid, dus vanaf de aloen-aloen toegankelijk door een groot, in de Oostzijde van de ommuring van dat plein gelegen poortgebouw of régol en zich tamelijk diep naar het Oosten uitstrekkende, beplant met bomen en door hoge muren omringd. De oostelijke muur van dat erf werd dan gedeeltelijk bedekt door de godenaltaren, de noordelijke en zuidelijke [126]) respectievelijk door de zetels (balé's) der Buddhisten en Çiwaieten, terwijl ten Zuid-Westen van het erf het terras voor de offers aan de daemonen stond.

mokirukiran. Kern vertaalt met „veel beeldhouwwerk". Ik vermoed, dat hij het begrip „veel" uit de reduplicatie van het woord haalde, doch dan vergiste hij zich. Zoals men weet is oekiroekiran zoveel als snijwerk, doch oekiran zoveel als een krishelft. Er is geen reden om hier aan iets anders dan snijwerk zonder meer te denken, waarin het begrip veelvuldigheid reeds besloten ligt.

kapwāñjrah racananya puṣpa. Kern vertaalt *racananya* niet afzonderlijk en *kapwa* met „dat alles". Ik geef er de voorkeur aan om *racanan* in de vertaling te doen uitkomen en dus te vertalen als boven is aangegeven [127]).

Paraphrase.

De dichter treedt in strofe 4 met ons de toegangspoort van het godsdiensterf binnen, dat achter de Oostkant van de aloen-aloen gelegen is en toont ons de verschillende onderdelen daarvan. Tegen de Oostmuur staan de drie godenofferaltaren, tevens godenzetels, waarvan die in het midden — voor Çiwa — de hoogste is. Het zuidelijke gedeelte van het erf [128]) wordt ingenomen door de balé's der çiwaitische priesters, voorzien van zeer hoge mèroe-daken; ten Zuid-Westen van het erf, onmiddellijk aangrenzend, staat het lage

woordigen — juist zoals de *batur pataxwuran* het chthonisch element van het godsdiensterf vertegenwoordigde tegenover de uranische *pahoman's*. Voor hinduistische reminiscensen met betrekking tot de masdjid agĕng zie men nog de interessante opmerkingen van Poerbatjaraka in *Bijdragen*, deel 80 (1924), blz. 256 vlg. Een nader onderzoek van een en ander heeft ongetwijfeld alle zin.

[126]) Of: „het noordelijke en zuidelijke gedeelte van de westelijke muur". Zie boven de noot bij *uttamasusun*.

[127]) Het is interessant te vernemen, dat thans bij het bezoek van den vorst aan de *masdjid agĕng* de soerambi (de „tegenhanger" dus van het godsdiensterf) met bloemen bestrooid wordt, te weten de zgn. tjampoer bawoer, bestaande uit mĕlati mawar enz. (Mededeling van Z. H. den Sultan van Jogjakarta).

[128]) Of: „van de Westkant van het erf".

terras voor de offers aan de daemonen (bantĕn i sor). Het noordelijk gedeelte [129]) wordt ingenomen door de balé's der buddhistische priesters, die slechts drie dakverdiepingen (soesoen, toempang) hebben. De topstukken van de gebouwen hebben snijwerk en telkens als de koning er bij een gezamenlijke offerplechtigheid komt, zijn de gebouwen met bloemen bestrooid.

Strofe 5.

Tekst:

ngkāneng jro kidul ing wanguntur ahĕlĕt palawangan ikanang
[*pasewan atatā/*
weçmārjjājajar anghapit hawan angulwan i tĕngah ika tañjung
[*angjrah asĕkar/*
ndah kulwan mahĕlĕt muwah kidul i panggung ika balay aneka [130])
[*medran i tĕpi/*
arddhālwā ri tĕngah natar nikana maṇḍapa pasatan asangkya lot
[*mawurahan//* [131])

Woordelijke vertaling:

„Dáár binnen, ten Zuiden van *wanguntur*, met poorten ertussen, zijn de voorerven (nl. van de vorstelijke woning) gerangschikt. Gebouwen prijken op rijen aan weerszijden van de rijweg, die naar het Westen voert tussen menigten van bloeiende *tañjung*-bomen. En in het Westen, met tussenruimten, en voorts ten Zuiden van de uitkijk (*panggung*), vele *balè*'s rondgaande langs de rand. Zeer ruim is, midden op het erf, de *maṇḍapa* (waar) talloze hanenkorven onophoudelijk lawaai geven".

Aantekeningen:

ngkāneng jro. Men mag „daar" en „binnen" niet zonder meer bij

[129]) Of: „gedeelte van de Westkant".

[130]) Dit staat in de tekst; door een verkeerde woordscheiding (*bala yaneka*) wist Kern hiermede geen raad, waarna hij het in *bala maneka* wijzigde.

[131]) Vertaling-Kern: „Daar binnen, Zuid van de Manguntur, op eenigen afstand (i.) de galerij, de gewone plaats der audienties. Fraaie gebouwen op een rij aan beide kanten van den weg, die aar 't Westen loopt; te midden daarvan overal bloeiende Mimusops. En ten Westen, wederom op enigen afstand zuidelijk, de hooge koepel waar veel volk (of: krijgers) aan den kant om heen zich beweegt. Zeer ruim, in 't midden van 't voorplein, is een paviljoen waarin ontelbare onophoudelijk luidruchtige vogels zijn." *Nāg.*-uitgave, blz. 42.

PERPUSTAKAAN NASIONAL

elkaar nemen, zoals Kern doet, aangezien hierdoor de indruk wordt gewekt, dat de dichter zich nog met het voorafgaande bezig houdt en wij vanuit het godsdiensterf verder naar binnen zouden gaan. Het woord *ngkāna* slaat hier mijns inziens zowel op het volgende *jro* als op *kidul*, zodat wij integendeel moeten veronderstellen dat Prapañca onze aandacht bepaaldelijk van het godsdiensterf wil overbrengen naar wat hij nu gaat beschrijven: de hoofdtoegang tot de kěḍaton.

kidul ing wanguntur. Ten Zuiden van de sitinggil bevindt zich in de Vorstenlanden de hoofdpoort, régol brâdjânalan, die men vanaf de sitinggil langs trappen en na het oversteken van het tussen sitinggil en hoofdpoort gelegen gedeelte van de aloen-aloen (niet: rijweg) bereikt. Ik leg op dit laatste de nadruk, daar men gemeenlijk van een rijweg spreekt (in Soerakarta heet dit gedeelte soepit oerang vanwege de vorm, die als twee garnalen-klauwen de sitinggil omvat[132]). Ik stel mij voor, dat vroeger van zulk een nauwe doorgang geen sprake was en dat deze eerst is ontstaan door het volbouwen van het links en rechts van de sitinggil gelegen uiterst-zuidelijke gedeelte van de aloen-aloen[133]). Zoals men weet is de doorgang in Jogjakarta geen rijweg en loopt hij in het Westen dood. Wij mogen deze doorgang dus zeker niet in verband brengen met het in vers 2 volgende *hawan* = rijweg.

ahĕlĕt palawangan. Kern had kennelijk moeilijkheden met deze constructie en kon met name geen goed aequivalent voor *palawangan* vinden. Maken wij ons los van alle locale mogelijkheden, dan is *palawangan* letterlijk niet anders dan „plaats van deuren", wat hier niet veel anders kan zijn dan „poort" (*kori*) of „poortgebouw" (*régol*). Er staat dus: „de (een) *palawangan* tussenruimte zijnde" of met andere woorden „met een poort ertussen". En daar in het onmiddellijk volgende van „gerangschikte" erven wordt gesproken, moeten wij denken aan de poorten, die zich telkens in de muren bevinden, welke de verschillende erven van de kraton scheiden. Het is goed hier meteen te trachten helder inzicht te verkrijgen in de opzet van een kraton, welke inzicht Kern kennelijk niet had verkregen. Een kraton dan is geen paleis, bestaande uit rondom binnenhoven

132) Te Jogjakarta heet deze gang paměngkang, wat op een smalle opening wijst.

133) Toch heeft deze smalle doorgang reeds te Karta bestaan, zoals uit de beschrijving van De Haen kan blijken, welke boven in de noot bij het woord *wanguntur* van strofe 3 van zang 8 is geciteerd.

gerangschikte woningen, al dan niet tot één gebouw verenigd, doch een rechthoekig terrein, omgeven door een ringmuur en middels muren in een bepaald aantal rechthoekige vakken (erven) verdeeld. Om van het ene in het andere vak te komen gaat men door poorten, die zich in het midden van de vakmuren bevinden, edoch nimmer recht tegenover elkaar. Sommige vakken zijn wat groter, andere kleiner, sommige vierkant, andere langwerpig. Op de door de vakmuren omsloten ruimten staan de gebouwen, waarachter de muren doorlopen. Prapañca noemt deze vakken *pasewan* of *natar* (zie voor het onderscheid beneden); voor de gebouwen gebruikt hij vele namen zoals *weçma*(?), *maṇḍapa* (= pĕṇḍåpå), *witāna* (= tratag ?), *bale* (= kleine pĕṇḍåpå ?), *gṛha* (= grijå), of, met een meer algemene term, *yaças* (= jåšå = bouwwerk) en *racanan* (= aanleg, gebouw). Houden wij ons dus voortaan aan dit schema van de kraton dat, voornamelijk door zijn toepasselijkheid op zowel de Javaanse kraton's als de Balische poeri's, voor de reconstructie van de kraton van Majapahit van betekenis moet zijn[134]).

ikanang pasewan atatā. Kern vertaalt met „de gewone plaats der audienties". In de eerste plaats is *atatā* niet in de zin van „gewoon" op te vatten (Kern dacht waarschijnlijk aan de uitdrukking tåtåkråmå) en lijkt het mij wenselijk aan de in dat woord besloten kracht van „volgens rangorde" uitdrukking te geven. Vandaar mijn vertaling met „gerangschikt", d.w.z. geschikt naar rangorde. In de tweede plaats heb ik ernstige bezwaren tegen de vertaling van *pasewan* met audientiehal of iets dergelijks, kortom met een gebouw. Het feit, dat men thans de gebouwtjes op de noordelijke aloen-aloen te Soerakarta pasébban's noemt, mag dat andere feit niet uit het oog doen verliezen, dat pasébban oorspronkelijk niets anders betekent dan „plaats, waar men sébå verricht" d.w.z. wachtend en in dienst gezeten is. Dit kan overal zijn, op elke plek tussen aloen-aloen en koningserf. Bovendien weten wij, dat de oude Hollanders het woord pasébban met „passeerbaan" weergaven, wat zij zeker

134) Men zie vooral de zeer oude plattegrond van de kraton te Jogjakarata bij Groneman, *De Gamĕlĕgs van Ngajogyåkartå*, laatste plaat. Deze plattegrond heeft op die van Zimmermann (*T.B.G.*, deel LVIII (1917)) en van Adam (*Djawa*, deel 20 1940)) dit voor, dat hij de gehele kraton toont en dus een juist beeld kan geven van de bovengenoemde erfindeling. Voor de identificatie van de verschillende door den vorst gebruikte erven en gebouwen verdienen echter de beide laatstgenoemde vanwege hun grotere duidelijkheid de voorkeur. Vergelijk ook de plattegronden van Balische poeri's bij Moojen, *Kunst op Bali* (1926, blz. 72, 73 en Van der Kaaden, in *Djawa*, deel 17 (1937), blz. 400.

niet zouden hebben gedaan, indien het een gebouw was [135]). Doch belangrijker is het feit, dat in oud-Bantĕn het voorerf van de woningen van de groten p a s é b a n heette [136]). Ik houd dan ook voornamelijk op grond hiervan het *pasewan* van Prapañca voor een erf en niet voor een gebouw, en wel speciaal een voorerf [137]). Zijn *natar* schijnt mij toe een aanduiding voor een erf in het algemeen te zijn. De dichter zegt ons dus dat wij, de r é g o l b r å d j å n a l a n binnentredende, een reeks van achter elkaar gelegen voorerven van de koninklijke woning vóór ons hebben. Deze mededeling heeft alle zin, daar bij gewone woningen waarschijnlijk slechts één voorerf zal gevonden zijn.

hawan angulwan. Het woord *hawan* duidt bepaaldelijk op een grote weg, een rijweg. Nu valt het op, dat men te Soerakarta, de r é g o l b r å d j å n a l a n doorgegaan zijnde, zich op een rijweg bevindt, die de gehele eigenlijke k ĕ ḍ a t o n omgeeft en zich zowel in westelijke als in oostelijke richting vanaf bovengenoemde poort uitstrekt. Te Jogjakarta draagt deze weg niet zulk een uitgesproken karakter van rondom de k ĕ ḍ a t o n voerende, doch binnen de b è t è n g gelegen rijweg, daar hij op enkele plaatsen in open verbinding staat met de buitenwereld. Laatstgenoemde k r a t o n zal ons echter in verband met het thans volgende leren, dat wij ons op het rechte spoor bevinden.

i tĕngah ika tañjung. Te Jogjakarta bevinden zich op het voorerf, dat vlak achter de r é g o l b r å d j å n a l a n gelegen is en in de volksmond k ĕ b ĕ n heet (naar enkele daarop staande k ĕ b ĕ n-bomen) enige t a n d j o e n g-bomen. Deze blijken zozeer op te vallen, dat men het bij de publicatie van een kaart van de k r a t o n nodig heeft geoordeeld ze afzonderlijk in te tekenen, zoals men b.v. met de w r i n g i n k o e r o e n g doet [138]). Dit wekt de indruk, dat zij daar bepaaldelijk behoren te staan, zodat wij er een overblijfsel

[135]) Men denke aan uitdrukkingen als kaatsbaan, maliebaan enz.

[136]) Zie de desbetreffende mededeling in het journaal van Lodewijcksz (*Uitgaven der Linschoten-Vereeniging*, deel VII, *De eerste Schipvaart*, deel I, blz. 107): „In hare huysen comende, vint men voor eerst een viercante plaetse, die zy Pacebam noemen, daer zy audientie verleenen."

[137]) Zie voor het gebruik van p a s é b a n in den zin van voorerf het „Verslag over de residentie Jogjakarta" uit 1834, gedeeltelijk afgedrukt bij Rouffaer in *Bijdragen*, deel 54 (1902), blz. 154: „Deze regtbank vergaderd op bepaalde dagen op de pasében des kratons, in de Pendopo Pradatan genaamd;". Dit is dus de rechtbank welke bekend is onder de naam Pradåtå en gezeteld moet hebben in een b a n g s a l p r a d a t a n.

[138]) Zie *Djawa*, deel 5 (1925), blz. 12 en 14 sub IIIa.

in kunnen zien van de *tañjung*'s van Prapañca's beschrijving. Men zou nog een ogenblik kunnen menen, dat deze t a n d j o e n g's zich midden op de weg bevonden, zoals men wel in d e s a's kan aantreffen, doch vergelijking met andere loci, waar de constructie met *i tĕngah* voorkomt, doet besluiten, dat inderdaad de weg met t a n d j o e n g's was omzoomd.

kidul i panggung. Deze mededeling bevestigd onze identificatie van het hier behandelde erf met het erf k ĕ m a ṇ ḍ o e n g a n. Wij hebben namelijk boven reeds gezien, dat de *panggung* zich vlak ten Oosten van de *gopura*, de hoofdpoort, bevond. Het vermelden van dat bouwwerk in het Noorden van het erf bewijst dus dat wij ons ten Zuiden van die hoofdpoort bevinden.

balay aneka. Ik heb Poerbatjaraka's gissing overgenomen en haar als tekstverbetering aangebracht. Het *bala maneka* van het handschrift slaat nergens op en klopt in het geheel niet met het gebruik, dat Prapañca van het woord *bala* maakt. Van soldaten is op dit erf geen sprake; deze komen eerst op het volgende erf aan de beurt.

natar. Kern's vertaling met „voorplein" lijkt mij om boven vermelde reden onjuist. Hoogstens zou men *pasewan* aldus kunnen vertalen (het past eigenlijk slechts voor de a l o e n-a l o e n), doch *natar* is een door vier muren omsloten erf, onverschillig welke bestemming het heeft.

maṇḍapa. Boven werd reeds opgemerkt, dat het verschil tussen *maṇḍapa* en *witāna* onduidelijk is; beide schijnen wij met p ĕ ṇ ḍ å p å te kunnen vertalen, hoewel de Jogjakartase naam b a n g s a l w i t å n å voor het bouwwerk, dat te Majapahit met *witāna* werd aangeduid, mij ertoe zou kunnen brengen een onderscheid te maken tussen *witāna* = b a n g s a l en *maṇḍapa* = p ĕ ṇ ḍ å p å. Het feit, dat de *maṇḍapa* hier voor het plaatsen van hanen dienst doet en wij later dat woord nergens zullen tegenkomen, waar van de aanwezigheid van de koning sprake is of zou kunnen zijn (daar wordt steeds van *witāna* gesproken), doet in de *witāna* iets fraaiers, voornamers en belangrijkers vermoeden. Ik gevoel dan ook veel voor een oplopende trits *bale, maṇḍapa, witāna,* doch ben hiervan niet zó zeker, dat ik haar in de vertaling tot haar recht zou willen laten komen [139]).

pasatan. Letterlijk: plaats voor *sata*'s, „hanen". Dit kan de p ĕ ṇ ḍ å p å zelf echter niet zijn, aangezien wij onder deze hanen zeker vechthanen moeten verstaan. En vechthanen dienen hun leven in

[139]) Zie nog boven bij zang 8, strofe 3, de aantekening bij *witāna*.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

cellulaire gevangenschap te slijten, daar zij anders elkaar in enkele ogenblikken dood zouden pikken en steken. Ik vertaal dus *pasatan* met „hanenkorf", de voor bezoekers van Bali zo welbekende bijenkorfvormige, doch uit bamboe gevlochten en geheel opengewerkte, van een losse vloer voorziene en een handvat voor het dragen bezittende kooi voor de vechthaan. Deze korven plaatst men met goed weer liefst vóór het huis, waar een ieder ze kan zien en waar hun bewoners aanleiding kunnen geven tot bewonderende gesprekken. Hoeveel temeer de hanen van de koning van Majahapit, uiteraard louter kampioenen van het zuiverste water! Vandaar hun plaatsing op het eerste erf. Wij mogen de betekenis dier hanen in en buiten de kraton niet onderschatten; een verwijzing naar de Pararaton, waar het vechten van hanen een vorstelijk vermaak blijkt te zijn, heeft hier alle zin [140]).

lot mawurahan. Voor de kenner van Bali is het duidelijk, dat het lawaai van deze korven inderdaad onophoudelijk was; de ene haan steekt gedurig de andere met zijn gekraai aan.

Paraphrase.

Prapañca heeft ons in strofe 5, van de pamonggangan naar de sitinggil terugkerende, door de régol brådjånalan het buitenste voorerf van de vorstelijke woning binnengeleid en vertelt ons nu dat zich de voorerven verder in een reeks uitstrekken, onderling gescheiden (of verbonden) door poorten. Vervolgens wijst hij op de aan de binnenzijde van de bètèng in westelijke richting lopende rijweg, met aan weerszijden gebouwen en tandjoengbomen. Daarna hebben de van het Westen uit langs de rand van dit buitenste voorerf geschaarde balé's onze aandacht, die tot ten Zuiden van de uitkijk (panggoeng) te vinden zijn, telkens door een tussenruimte van elkaar gescheiden. Tenslotte vertoeft hij met begrijpelijke trots bij de pĕnḍåpå midden op het voorerf, waarin de hanenkorven van de koning staan met diens vechthanen, die de lucht met hun onophoudelijk gekraai verscheuren.

140) Het valt op, dat vroeger in de kraton te Jogjakarta de hanenkorven werden opgesteld in de gang tussen ngindråkilå en tamanan en de hanenklopbaan in de tamanan was gelegen, alles dus in de onmiddellijke nabijheid van de eigenlijke woning van den vorst. Doch het ngoembar (het los laten lopen van de hanen) geschiedde op de noorder sitinggil, dus in de nabijheid van de plaats, waar Prapañca de korven opstelt. (Mededeling van Z. H. den Sultan van Jogjakarta).

Strofe 6.

Tekst:

ri jronyeki muwah pasewan i kidul [141]) *dudug angusi wijil kaping* [*rwa ri dalĕm/*
tingkahnyeki tinumpatumpa mahĕlĕt palawangan ikanang sapaṇṭa [*tinika/* [142])
kapwāng weçma [143]) *subaddha watwan ika len saka balabag usuknya* [*tanpa cacadan/*
sĕkdening bala hajy anangkil agilir makĕmit anumapekṣa wāra [*matutur//* [144])

Woordelijke vertaling:

„Binnen (van dit voorerf) wederom een voorerf, in het Zuiden stotend vervolgens op de tweede uitgang van de vorstelijke woning. Het voorkomen (van al deze erven) is opgestapeld, met de poorten ertussen, groepsgewijs gerangschikt. Alle gebouwen met goed gelegde stenen vloeren, hun stijlen, planken (en) daksparren zonder gebreken. Vol van 's konings soldaten, die wachtdienst hebben bij toerbeurten, bewakend, hun beurt kennend, gehoorzaam".

Aantekening:

ri jronyeki. Het *iki* slaat op het *natar* van het laatste vers der voorgaande strofe, zodat bedoeld wordt: „Binnen, gerekend van het buitenste voorerf".

pasewan. Boven had ik reeds gelegenheid te wijzen op het onzuivere van Kern's vertaling met audientiehal. Het is wel opmerkelijk dat Prapañca van de twee eerste erven met dit woord gewag maakt; zij toch zijn in zekere zin bij uitstek de voorerven van de eigenlijke kĕḍaton, hoewel ook het derde, het binnenste erf, dat vlak vóór

141) Tekst: *akidul*. Indien dit de kracht van *angidul* kan hebben zou ik het boven *i kidul* prefereren, zoals uit mijn vertaling kan blijken.

142) Emendatie van Kern voor het *tiningkah* van de tekst, dat metrisch onmogelijk zou zijn.

143) Tekst: *kapwawweçma*.

144) Vertaling-Kern: „Hier binnen wederom een audientiehal in 't Zuiden, die doorloopt tot den tweeden uitgang ten paleize. Deze zijn zoo geordend, dat ze opeengehoopt (staan); al de zoo geordende groepen hebben een galerij in de tusschenruimte. De gebouwen hebben stevige omlijstingen en pilaren; de planken en ribben ervan zijn zonder gebreken. In menigte maken de dienaren des konings in geregelde afwisseling hun opwachting, de wacht houdende, in afwachting van de volgende beurt." *Nāg.*-uitgave, blz. 42.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

de eigenlijke vorstelijke woning lag, een voorerf genoemd zou kunnen worden. Wij zullen het in het ondervolgende dan ook als binnenste voorerf betitelen, in tegenstelling tot het middelste — de beschrijving waarvan de dichter zojuist is aangevangen — en het buitenste, dat wij reeds hebben verlaten. Deze drie voorerven komen, van binnenuit geteld, overeen met de pĕlataran, sriměnganti en kěmaṇḍoengan der hedendaagse kraton's; wat daarvóór ligt is „buiten" (aloen-aloen) en zou men met enig recht met Kern voorplein kunnen noemen. De sitinggil (*wanguntur*) is natuurlijk geen plein, noch een erf, doch slechts een afgeschoten gedeelte van de aloen-aloen.

wijil kaping rwa ri dalĕm. Dit is de tweede uitgang, van de koning uit gerekend, dat wil dus zeggen, indien hij die poort doorschrijdt, een tweede stap zet op zijn weg naar „buiten". De eerste stap is natuurlijk daar, waar hij zijn eigenlijke woning verlaat en het eerste voorĕrf betreedt (pĕlataran); de tweede uitgang ligt dan tussen pĕlataran en sriměnganti. Tegenwoordig noemt men deze ook wel régol kĕḍaton[145]). Krom is van mening, dat deze tweede uitgang in de oostelijke muur van het middelste voorerf lag en voert daar enkele bewijzen voor aan, die wij straks zullen behandelen[146]). Zijn opvatting is echter, geheel afgezien van bedoelde bewijzen, onhoudbaar indien men met mij in het eerste vers van deze strofe de mededeling leest, dat het middelste voorerf in het Zuiden op de tweede uitgang stoot. Krom betrekt dan ook *i kidul* op de ligging van de *pasewan* en niet op *dudug*, „stoten op". Waar mijn vertaling sterk van die van Kern afwijkt (er is thans geen sprake meer van audiëntiehal, die in het Zuiden van het erf zou liggen, doch van het erf zelf), is het goed een en ander geheel opnieuw in beschouwing te nemen. Ik moet daarbij opmerken, dat mij de plaats van *i kidul* in het vers oneigenlijk voor Prapañca voorkomt, indien wij de woorden op het voorafgaande zouden moeten betrekken.

tingkahnyki. Kern vestigt er de aandacht op, dat de aansluiting van vers 1 op vers 2 niet zeer fraai is. Krom doet de even eenvoudige als geniale oplossing aan de hand de verzen 2 en 3 van plaats te doen

[145]) Te Jogjakarta régol dånåpĕrtåpå. Te Soerakarta spreekt men van régol sriměnganti lor.

[146]) Te weten: het niet voorkomen van gebouwen aan de Noordkant en Oostkant van het middelste voorerf alsmede de aanwezigheid in het Zuiden van dienaren van de vorst van Paguhan. Zie *Nāg.*-uitgave, blz. 255.

verwisselen, waardoor de aansluiting in orde komt[147]). Ik acht dit echter, gezien de nieuwe vertaling, onnodig. Zolang men in de veronderstelling verkeerde, dat *pasewan* met audiëntiehal diende vertaald te worden, was het inderdaad vreemd daarvan gezegd te zien, dat deze als het ware opgestapeld was en nog wel groepsgewijs gerangschikt. Nu wij *pasewan* echter met voorerf vertalen en door de nieuwe vertaling van *mahĕlĕt palawangan* ook andere erven ter sprake komen, die door deze poorten van elkaar zijn gescheiden, geloof ik dat de dichter het oog heeft op de menigte van opeengepakte erven, waarvan de poorten nu achtereenvolgens zichtbaar worden. De tegenstelling tot een *kuwu*[148]), waar men zovele voorerven niet zal hebben aangetroffen, was aanleiding genoeg om op een en ander de aandacht te vestigen. Ik laat de volgorde dus zoals deze in de tekst is.

tinumpatumpa. Men zou eerder een uitdrukking verwacht hebben, die niet zozeer het boven-op-elkaar-stapelen betekent, zoals *tumpa* doet, als wel het opeen-gepakt-zijn, wat toch wel datgene is, wat de dichter bedoelt, onverschillig of hij van erven dan wel van gebouwen spreekt. Ik kan hiervoor geen verklaring aan de hand doen[149]).

mahĕlĕt palawangan. Deze uitdrukking, waarvan wij de ware betekenis reeds hebben leren kennen, is typisch voor Prapañca's beschrijving, hetgeen geen verwondering wekt als wij ons een juist beeld van de in vakken verdeelde kraton maken, waarvan elk vak zijn eigen poorten bezit.

subaddha watwan. Kern spreekt van „stevige omlijstingen", doch ik kan mij niet goed voorstellen, wat hij daarmede bedoelt. Omlijstingen vormen namelijk geenszins een kenmerkend onderdeel der Oud-Javaanse bouwkunst. Ik denk dan ook liever aan een gewone afleiding van *watu* = steen, dus: stenen vloer (en niet: stenen soubasement, daar dit van baksteen (*bata*) en niet van natuursteen (*watu*) was gemaakt!). Met andere woorden: „goed gelegde stenen plavuizen"[150]).

[147]) *Nāg.*-uitgave, blz. 220 sub str. 6, r. 2 en 3.

[148]) De woning van minder aanzienlijke groten, zoals deze in zang 12 genoemd worden.

[149]) De uitdrukking komt o.a. ook voor in zang 37, strofe 1, vers 2 (beschrijving van het tempelerf te Kagĕnĕngan): *ri jro natar nika tinumpatumpa tinatāng yaçārjja ri tĕpi.* Dit is: „Binnen zijn de erven opgestapeld, zijn de gebouwen gerangschikt, prijkend langs de rand".

[150]) Ik moet er echter op wijzen, dat plavuizen in de zin als ik hier bedoel nimmer zijn opgegraven; wellicht moeten wij dan ook eer denken aan gewone tjaṇḍi-stenen, waarmede de batoer zou zijn bevloerd, zoals wij van vele

saka balabag usuk. Het verdient de aandacht dat deze technische termen na 600 jaren nog dezelfde zijn (s å k å, b l a b a g, o e s o e k). Boven wees ik er reeds op, dat de beschreven *weçma*'s open gebouwen moeten geweest zijn, daar men anders de stijlen (*saka*) en daksparren (*usuk*) niet te zien zou hebben gekregen.

bala haji. Een ogenblik aarzelde ik om deze woorden met „'s konings soldaten" te vertalen en dacht ik dat wellicht de uitdrukking „'s konings lijfwacht" beter passen zou. Het is namelijk een feit, dat de troepen, welke in een volgende strofe zullen blijken ten Noorden van de tweede uitgang geposteerd te zijn, de uit de Pararaton bekende lijfwacht des konings uitmaakten, de zgn. *bhayangkāri's*. De overweging echter, dat in de volgende strofen talrijke andere troepen worden genoemd, waarvan allerminst vaststaat dat zij tot de lijfwacht van de koning behoord hebben, deed mij tenslotte het meer algemene woord „'s konings soldaten" kiezen.

anangkil agilir. Kern's vertaling met „die in geregelde afwisseling hun opwachting maken" moet ik beslist afwijzen. In de eerste plaats maken militaire troepen (*bala*) niet hun opwachting bij de koning, hoogstens hun opperste chefs. In de tweede plaats is het in geregelde afwisseling zijn opwachting maken iets onbestaanbaars, tenzij men zich de koning voorstelt als een soort van werkbaas, bij wie de werklieden zich komen melden. Geheel ten overvloede herinner ik hier dan ook aan de boven opgegeven betekenis van *tangkil* (s é b å) van „in dienst opkomen en wachtend zitten", „wachtdienst hebben", „aanwezig zijn" enz. [151]).

mapekṣa wāra matutur. Zoals men gezien heeft wijkt mijn vertaling van die van Kern af. Ik betrek *matutur* niet op *wāra*, doch op *bala haji*. Hierdoor komen andere betekenissen vrij, dan die, welke Kern koos.

Paraphrase.

De dichter heeft ons de zuidelijke poort van het buitenste voorerf

bouwvallen kennen. Ik wijs echter nog op de rode stenen, waarvan De Haen spreekt bij zijn beschrijving van de p a g ĕ l a r a n. Zie De Jonge, *o.c.*, deel IV, blz. 313.

[151]) Zie boven zang 8, strofe 3, aantekening bij *weçma panangkilan*, en strofe 5, aantekening bij *ikaṅaṅg pasewan atata*. De oorspronkelijke betekenis vindt men nog terug in de benaming van de bedienden in de k r a t o n te Soerakarta: s é w å k å, wat geheel overeenstemt met de uitdrukking *maluy i kasewakan* (terugkeren in dienst), door Prapañca in zang 35, strofe 4 gebruikt, als hij na zijn uitstapje te Singhasāri zich weder bij de koninklijke stoet voegt. Het beste kan men eigenlijk nog spreken van „dienst doen", „dienst hebben".

(r é g o l k ĕ m a ṇ ḍ o e n g a n) doorgevoerd en doet ons opmerken dat zich daar alweer een voorerf aan onze bewonderende blikken voordoet. Recht voor ons uit zien wij dan de tweede uitgang, doch rondom wordt het erf door andere erven omstapeld, waarvan poorten op dit middelste voorerf uitkomen. Al de gebouwen, die op dit erf staan, blijken voortreffelijk van constructie te zijn; Prapañca vertelt ons, dat zij vol zitten met militairen, die wachtdienst hebben, in de k r a t o n moeten „opkomen". Het erf, waarop wij ons thans bevinden, is de s r i m ĕ n g a n t i.

ZANG 9.

Strofe 1.

Tekst:

nāhan kwirnyang manangkil pangalasan i ngaran kweḥnya
[*tanpapramāṇa/*
tanpalwir nyūgaḍing janggala kaḍiri sĕḍaḥ panglarang
[*rājadewī/*
waiçangkā wwang panewwan kṛtapura sinĕlir mwang jayengprang
[*jayāgöng/*
angreyok kaywapu wwang jaladhi masuruhan sāmajādhi
[*prakīrṇṇa//* [152])

Woordelijke vertaling:

„Het (zijn) allerlei lieden, die wachtdienst hebben: *pangalasan*'s naar de naam, hun aantal zonder tal; onvergelijkelijk de *nyūgading*'s van Janggala, Kaḍiri, Sĕḍah, Panglarang, Rājadewī; *waiçangkā*'s, manschappen der Panèwon's [153]), *kṛtapura*'s, *sinĕlir*'s *en jayengprang*'s, *jayāgöng*'s; vele *kaywapu*'s, zeelieden, ordonnansen(?), olifanten, enz., in menigten".

Aantekeningen:

nāhan kwirnyang manangkil. Letterlijk: „Aldus de soorten van hen, die wachtdienst hebben". Kern wees er reeds op, dat men hier eerder

[152]) Vertaling-Kern: „Op die wijze maken zij hun opwachting. De zoogenaamde Pangalasan's, wier menigte ontelbaar is, (bieden aan) onvergelijkelijke ivoorkokosnoten van Janggala en Kaḍiri, en betel tot privaatgebruik der koningsvrouw (of: vrouwen); Panewu's, die wegens vroegere verdiensten in gunst staan en overwinnaars in den oorlog, groote helden, çangkha-schelpen(?); zeelieden, kroos in de handen wringende(?), bieden als hun bijdrage voortreffelijke bronstige olifanten." *Nāg.*-uitgave, blz. 43.

nihan zou verwachten, aangezien de opsomming nog moet volgen en niet voorafgaat. Ik zie deze moeilijkheid niet, daar *nāhan* op het laatste vers der vorige strofe slaat en de twee zangen met elkaar verbindt.

pangalasan. Krom herkende, terecht, in deze naam en in enkele der volgende woorden namen van militaire korpsen. Van dergelijke namen zijn uit de litteratuur (Pararaton) de *pangalasan*'s [154]) en *sinĕlir's* [155]) (vers 3) bekend genoeg. Of het zin heeft bij *rājadewī* aan de *rājasa*'s [156]) van bovengenoemd geschrift te denken is onzeker; als benaming van een militair korps komt het dan wat vreemd na de plaatsnamen van vers 2, indien wij althans in *sĕḍah* en *panglarang* inderdaad met Kern plaatsnamen mogen zien [157]). In de *nyūgaḍing*'s vermoed ik weer een korps, dat dan uit lieden van verschillende streken zou bestaan; het woord zelf verklaar ik als een aanduiding van de kleur, welke het korps of zijn vaandel kenmerkte, nl. een ivoorkleur. Men kent in de kraton van Soerakarta een poort g a ḍ o e n g m ĕ l a ṭ i, die naar het schijnt is genoemd naar haar kleuren: lichtgroen en wit [158]). Het kan overigens zeer goed een plaatsnaam zijn daar, zoals men wellicht zal hebben opgemerkt, Javaanse plaatsnamen voor 99 % uit plantennamen bestaan, gemeenlijk namen van bomen; de *nyūgaḍing* zou de ivoorkokosnoot zijn [159]). Voorts herkennen wij in *jayāgöng* en *jayengprang* onmiddellijk soortgelijke namen als die van de Cheribonse d j a j è n g s ĕ k a r's [160]) en de Jogjakartase *prawirātāmā* en *wirābrādjā's* [161]). Met *wwang panewwan* worden waarschijnlijk de reguliere soldaten onder hoofdlieden over 1000 man bedoeld, terwijl ook de *wwang jaladhi*, de zeelieden, matrozen, zonder meer duidelijk zijn. Indien wij tenslotte *masuruhan* met ordonnansen vertalen en *sāmaja* als elliptische uitdrukking voor olifantenruiters beschouwen [162]), blijven er toch nog enkele termen over, waaraan wij niets kunnen vastknopen. Dat Kern bij *waiçangkā* aan „waterschelpen" dacht is een vergissing — *waiçangkā* kan hoogstens „schelpwater" betekenen, hoewel dan toch de laatste, lange lettergreep vreemd blijft. Men zou eerder nog aan een verschrijving voor *waiçāk(h)a* willen denken. Het *kṛtapura* van vers 3 doet sterk aan een plaatsnaam denken, terwijl ik mij bij *kaywapu* in het geheel niets kan voorstellen [163]). De slotsom van het bovenstaande is wel, dat wij met de identificatie van de korpsen weinig verder zijn gekomen, hoewel wij de overtuiging hebben gekregen, dat wij strofe 1 inderdaad grotendeels als een opsomming van militaire korpsnamen dienen te beschouwen. Voorlopig moet het bij deze overtuiging blijven.

[153]) Ik lees *panewwan* en niet met Kern *panewwan*. Vgl. zang 25, strofe 2, vers 1: *pakuwwan* (= p a k o e w o n). Dus: p a n è w o n.

[154]) Pararaton, uitgave Brandes-Krom (in *V.B.G.*, deel LXII), blz. 23, 75. Uit deze passage zou kunnen volgen, dat *pangalasan* zoveel als een bepaalde militaire rang aanduidde, daar wordt gesproken van *pangalasan ing sinĕlir*. In Pararaton 23 vervult een *pangalasan* de functie van boodschapper, hoewel dat natuurlijk zijn ambt of stand niet behoeft geweest te zijn. Ook uit Pararaton 26 wordt niet onomstotelijk duidelijk wat men onder *pangalasan's* moet verstaan, hoewel zij hier bepaaldelijk een voorname personen zijn. Hetzelfde geldt voor *P.* 15. De door Van der Tuuk opgegeven plaats uit de Malat (*K.B.N.W.*, deel I, blz. 285) vertelt ons in ieder geval dat het een functionaris was, die aan het hof verkeerde.

[155]) Pararaton, blz. 23. Het hier voorkomende *wong sinĕlir* doet denken aan het *wwang panewwan* van onze strofe.

[156]) Pararaton, blz. 23. Ook hier wordt de uitdrukking *wong rājas*a gebruikt.

[157]) Zie zang 18, strofe 5, vers 3: *kirṇṇeng wadwāngiring janggala kaḍiri sĕḍah panglarang sök marampak*, d.i. „menigten van troepen volgden (van) Janggala, Kaḍiri, Sĕḍah, Panglarang, in groten getale voortrukkend." Kern vertaalt hier Seḍah door Pasuruhan, doch zegt dat deze vertaling op een gissing berust. *Sĕḍah* en *suruh* zijn inderdaad wisselwoorden voor s i r i h.

[158]) Zie Zimmermann, blz. 317. Het eerste woord heeft echter natuurlijk niets met g a ḍ i n g te maken; g a ḍ i n g = ivoor, g a ḍ o e n g = een bloemsoort.

[159]) Aangezien met de *nyūgaḍing* gemeenlijk vrouwenborsten worden vergeleken, bestaat nog de mogelijkheid, dat niet de kleur, maar de vorm het tertium comparationis was. Wellicht die van het hoofddeksel? Men denke o.a. aan de gladde, hoofddoekachtige, min of meer kokosnootvormige hoofdtooien van vele terracotta beeldjes van Trowoelan, afkomstig van Majapahit. Een en ander is natuurlijk slechts een blote gissing.

[160]) Dit waren de ruiters, die vroeger de lijfwacht vormden van de resident en van wie de stallen zich op het terrein van de residentswoning bevonden (en gedeeltelijk nog bevinden).

[161]) Zie Groneman, *o.c.*, blz. 85 en 80.

[162]) Ik moet echter wijzen op het geregeld in de oorkonden voorkomende *mahaliman* voor kornaks.

[163]) Kern ziet in de uitdrukking *angreyok kayw apu* een bepaalde handeling, welke hij echter niet thuis kan brengen. Het eerste woord laat zich echter gevoegelijk met „vele" vertalen, waarna de kans groot is, dat het onbekende *kayw apu* wederom de naam van een korps is. Zie Van der Tuuk, *K.B.N.W.*, deel I, blz. 775, s.v. r é j o k.

Paraphrase.

Prapañca gaat in strofe 1 van zang 9 over tot de nadere opsomming van de namen der militaire korpsen, welke wachtdiensten verrichten in de k r a t o n. De betekenis van verreweg de meeste van die namen ontgaat ons.

Strofe 2.

Tekst:

nāhan tādhinya munggwu ing watangan alunalun tanpĕgat
[lot maganti/
taṇḍa mwang gusti wadwā haji muwah ikang amwang tuhan
[ring yawābāp/
mukyang munggw ing wijil pingkalih adhikabhayangkāryy
[apintāpupul sök/
lor ning dwāre dalĕm nggwanya kidul ika parakṣatriya mwang
[bhujangga// [164])

Woordelijke vertaling:

„Aldus de voornaamsten van hen, die verblijven in de wachtlokalen van de *alun-alun*, zonder onderbreken onophoudelijk elkaar afwisselend, vaandrigs en officieren van de koninklijke troepen en wie verder de Heer van Java troepsgewijs bewaken. Aan het hoofd zij, die verblijven bij de tweede uitgang, de voortreffelijke *bhayangkāri*'s afzonderlijk zich verenigend, in groten getale; hun plaats is ten Noorden van de *kĕḍaton*-poort. Ten Zuiden alle *kṣatriya*'s en *bhujangga*'s".

Aantekeningen:

nāhan tādhinya. Hier is *nāhan* gebruikt zoals dat ook in het Nederlands gebruikelijk is, namelijk nà de opsomming. Kern ziet hier niettemin een tegenspraak, daar hij niet kan aannemen, dat de in de vorige strofe opgesomde lieden de voornaamste (*adhi*) zouden kunnen zijn van hen, die, naar hij meende, hun „opwachting" kwamen maken. Nu wij echter weten, dat *tangkil* en verwante termen niet op die wijze vertaald mogen worden, doch eerder met „wachtdienst doen" moeten worden weergegeven, is daar geen bezwaar meer tegen, daar de kraton van Majapahit ongetwijfeld heel wat meer militaire korpsen en afdelingen zal geteld hebben dan de boven opgesomde [165]).

munggw ing watangan alunalun. Boven hebben wij met deze locus

[164]) Vertaling-Kern: „Zoo dan zijn de voornaamsten in de Paseban op de Alun-alun zonder ophouden voortdurend afwisselend; officieren en aanvoerders der koninklijke troepen en die den Heer van Java troepsgewijs bewaken; de voornaamsten, die aan den tweeden uitgang, uiterst vrees inboezemende, in menigte afzonderlijk bijeengeschaard, hebben hun plaats ten Noorden van de paleispoort; ten Zuiden de Kṣatriya's en geleerden.". *Nāg.*-uitgave, blz. 44.

[165]) Ook is het mogelijk dat het *adhi* slaat op den term *pangalasan* van strofe 1, die wij dan inderdaad met zoiets als „chefs" zouden moeten vertalen.

reeds kennis gemaakt toen wij de *watangan*'s van strofe 3 van zang 8 en de *tonggwan*'s van strofe 1 van die zang zochten te identificeren. Daar wordt gezegd, dat deze wachtlokalen zich op de *alun-alun* bevonden, wat niets anders kan zijn geweest dan het „Grote Veld" (*lĕbuh agĕng*) van de eerste strofe van zang 8. Het zijn dan de pakapalan's van Jogjakarta. Intussen valt het op, dat de dichter van deze militairen (*bala haji*) niet zegt, dat zij op het middelste voorerf te vinden zijn, naar aanleiding van welk erf hij hen toch kwam te behandelen, doch op de aloen-aloen. Wij moeten dit zo opvatten, dat zij op het middelste voorerf slechts wachtposten betrokken, doch thuishoorden in de wachtlokalen van de aloen-aloen [166]).

taṇḍa. Dit woord zijn wij reeds in strofe 1 van zang 8 tegengekomen, waar de oorspronkelijke betekenis van vaandel evenmin bleek te passen. Het hier op *taṇḍa* volgende woord *gusti*, dat ongetwijfeld een officiersrang aanduidt, doet voor eerstgenoemde term het woord „vaandrig" kiezen.

wadwā haji. Dit lijkt mij een synoniem te zijn van het *bala haji* van strofe 6 zang 8, hoewel uiteraard *wadwā* meer „onderdanen", *bala* meer „militairen" betekent.

bhayangkāri. Letterl. „vreesverwekkers", het uit de Paraton bekende lijfwachtkorps der koningen van Majapahit [167]).

lor ning dwāre dalĕm. Dit is dus: *lor ning wijil pingkalih*, ten Noorden van de tweede uitgang. Daar wij deze tweede uitgang in de Zuidmuur van het middelste voorerf hebben geplaatst, bevond de lijfwacht zich dus op een wel zeer toepasselijke plaats, namelijk links en rechts buiten de ingang tot het binnenste voorerf des konings [168]). Krom plaatst hen ten Noorden (dus slechts aan één kant) van de

[166]) Zoals boven reeds in de aantekening bij *i caturddiçi watangan* van zang 8, strofe 3 werd aangestipt, blijkt uit Krom's situatieschetsje dat hij het binnenste voorerf *alun-alun noemt*. Ik zie hier, zoals men al weet, geen reden voor.

[167]) Pararaton, blz. 33 (*wong bhayangkara*) en 24 (*lawang bhayangkara*). Hier wordt dus duidelijk dat de lijfwacht naar de poort genoemd is, of de poort naar de lijfwacht. Het Pararaton-verhaal zegt, dat de Tatar's (Chinezen) werden gedood, nadat zij de poort Bhayangkara waren doorgegaan en deze werd gegrendeld van binnen en van buiten. Op grond van onze strofe kunnen wij deze poort identificeren met de twede uitgang, alias de régol dånåpĕrtåpå (Jogjakarta), kortom de régol kĕḍaton. De Pararaton-plaats klopt dus wel goed met de plek, die door Prapañca aan de *bhayangkāri's* wordt toegeschreven.

[168]) Ik spreek van een toepasselijke plaats aangezien ik denk aan de lijfwacht van de huidige kraton te Jogjakarta, de pradjoerit njoetrå, die wachtdiensten hebben bij de régol dånåpĕrtåpå; deze poort is — indien

door hem in de Oostmuur van het middelste voorerf gelocaliseerde *wijil pingkalih*. Boven heb ik reeds uiteengezet waarom ik hem hierin niet kan volgen [169]); thans kan ik daar nog aan toevoegen, dat een plaatsing van de lijfwacht des konings aan slechts één kant van de régol kĕḍaton in het beeld der huidige kraton's niet past.

kidul ika parakṣatriya mwang bhujangga. Volgens mijn boven gegeven opvatting gaat Prapañca hier de *wijil pingkalih* (régol kĕḍaton) hetzij in gedachten, hetzij in werkelijkheid door en betreedt hij het derde vanaf de hoofdpoort, het binnenste voorerf van des konings woning, de huidige pĕlataran. Wat wij onder *parakṣatriya* moeten verstaan is niet volstrekt zeker, hoewel waarschijnlijk genoeg; zij keren straks in strofe 3 van zang 10 terug, waar wij ze op de pĕlataran aantreffen, dus juist op het erf, waar wij ze thans, naar mijn opvattingen van Prapañca's bedoeling, hebben leren kennen. Het vermelden van de *bhujangga*'s doet daarbij onmiddellijk aan de *paramantri* en *parabhujangga* van strofe 3 van zang 8 denken en de gelijkheid van *kṣatriya* en *mantri* veronderstellen [170]). Ik vraag mij echter toch af of het gebruik van een andere

ik mij met mijn identificatie van de poorten en erven te Majapahit op de rechte weg bevind — gelijk te stellen aan de *wijil ping kalih*. Indien dit alles juist is zou men in de pradjoerit njoetrå de *bhayangkāri*'s kunnen zien. De pradjoerit njoetrå stellen zich bij officiele plechtigheden steeds links en rechts van de troon op en zitten daarbij onder de tratag van de sitinggil. Geen der overige pradjoerit's genieten dit voorrecht. In hun kleedij herkennen wij daarenboven duidelijk herinneringen aan het verleden. Zo dragen zij een koeloek djamang, wat een wajang-achtige hoofdtooi is, bestaande uit een koeloek (= het afgeplat-conisch toelopende kapje, dat de kern van de *kirīṭamakuṭa* uitmaakt bij de Hindoe-Javaanse beelden (zie *Djawa*, deel 17 (1937), blz. 16), welke aan de basis omgeven is door een diadeem (djamang). Voorts dragen zij de Oud-Javaanse, mouwloze kotang, het oorlogsjak, dat wij van Hindoe-Javaanse beelden en reliefs kennen (zie *T.B.G.*, deel LXXVI (1936), blz. 307 vlgg.). Doch het merkwaardigste is wel, dat bij hun optreden op de sitinggil de „heidense" gamĕlan monggang zich laat horen, om weder te zwijgen zodra de overige korpsen voor de dag treden. (Zie Groneman, Garĕbĕg's enz., blz. 28 vlg.). Ik geloof dan ook wel dat, de mogelijkheid openlatende, dat veel van de tooi van de pradjoerit njoetrå opzettelijk archaistisch zal zijn en daarbij meer aan de wajang dan aan de uniform van de *bhayangkāri's* van Majapahit zal zijn gedacht, wij toch in dit lijfwachtcorps een reminiscens mogen zien aan de „vreesverwekkers" van Ayam Wuruk. De plaats van hun wachtdiensten lijkt mij daarbij — uiteraard ook hun functie van lijfwacht van de vorst — wel een zeer sterke aanduiding te zijn.

[169]) Zie zang 8, strofe 6, aantekening bij *wijil kaping rwa ri dalĕm*.

[170]) Aldus bij Van der Tuuk, *K.B.N.W.*, deel IV, blz. 514: tingkahing tjatur djanma, brâhmaṇa, mantri, wèçya, çudra. Hier staat het dus in de plaats van *kṣatriya*, doch in de betekenis van lid van de tweede kaste.

term, gezien Prapañca's toch wel duidelijk gebleken zorgvuldigheid bij het gebruik van titels, niet op een of ander onderscheid in functie betrekking kan hebben. Daarom opper ik de suggestie, dat de *paramantri*, zoals ik boven heb opgemerkt, de mantri djawi van de kĕpatihan zouden voorstellen, terwijl de *parakṣatriya* de mantri lĕbĕt van de kraton zouden aanduiden. Het onderscheid tussen deze twee groepen is zozeer wortelend in een elementaire indeling van Binnen en Buiten, dat wij het ook wel voor de tijd van Majapahit mogen veronderstellen. Dat de term *kṣatriya* iets met de tweede kaste te maken zou hebben, lijkt mij in ieder geval geheel uitgesloten [171]).

Paraphrase.

De dichter heeft ons in strofe 2 nog eens herinnerd aan het feit, dat de in strofe 1 genoemde militaire korpsen hun wachtlokalen op de aloen-aloen hebben en spreekt van de vaandrigs en officieren, alsmede andere personen, die de Heer van Java bewaken, hiermede misschien bedoelend de gemene soldaten. Dan wendt hij zich tot de tweede uitgang, de régol kĕḍaton en wijst ons de aldaar geposteerde lijfwacht des konings, de Bhayangkāri's, aan. Daarna treden wij door de poort en zien aan de Zuidkant de plaats der mantri's lĕbĕt(?) op het *pĕlataran*-erf. Intussen moeten wij bij de vermelding van al deze personen wel bedenken, dat wij ze ongetwijfeld niet allen te zien zouden gekregen hebben; Prapañca wijst ons — en dit geldt in het bijzonder voor de beschrijving van de *pĕlataran* — telkens de plaats aan, waar zij in geval van ceremoniën op hofdagen zouden komen te zitten.

Strofe 3.

Tekst:

ngkāneng bāyabya ring paçcima midĕr umareng mṛtyudeça
[yaçākweh/
sarsök de sang sumantry āmawa pinituha ring wīrabhṛtyān
[panangkil/
anyat kannah kidul pāntaran ika lawangan maṇḍapa mwang
[gṛhākweh/
sarsök de bhṛtya sang çrīnṛpati ri paguhan nityakāla n pacewa// [172])

[171]) Dat in beide gevallen de term *bhujangga* geen wijziging onderging, kan ik echter niet verklaren.

[172]) Vertaling-Kern: „In 't Noorwest ten Westen, rondgaande tot aan 't Zuiden zijn veel gebouwen, vol bezet door de Mantri's in functie, de Seniores

Woordelijke vertaling:

„Dáár in het Noord-Westen, in het Westen, rondgaand tot aan het Zuiden, vele bouwwerken, stikvol met heren *mantri*'s in functie(?), tot oudsten (= chefs) aangesteld over de dienaren van de Held, die wachtdienst hebben. Bovendien liggen in het Zuiden, met de poorten ertussen, vele *maṇḍapa*'s en *gṛha*'s, stikvol met dienaren van Zijne Hoogheid de vorst van Paguhan, voortdurend wachtdienst hebben".

Aantekeningen:

ngkāneng bāyabya enz. Ik zie geen enkele reden om aan te nemen, dat de dichter hier niet zou aansluiten bij wat hij in vers 4 van de vorige strofe heeft gezegd en in dit vers als het ware een nadere uitwijding daarvan zou geven, op de wijze dus, waarop hij vroeger in zang 8 de vierde strofe heeft gebruikt om de verzen 3 en 4 van de derde strofe nader toe te lichten. Dit lijkt mij zelfs meer vanzelfsprekend, dan dat hij hier plotseling zou terugkeren tot zijn beschrijving van drie strofen terug. Als dat zo is bevinden wij ons dus op het binnenste voorerf, de p ĕ l a t a r a n van de Vorstenlanden, en zijn wij de tweede uitgang (= r é g o l k ĕ ḍ a t o n) reeds gepasseerd. In de eerste plaats horen de *sumantri*'s niet op het middelste voorerf, daar wij ze straks nog eens genoemd zullen zien op het binnenste voorerf [173]), en in de tweede plaats worden als wachten op het erf van strofe 3 uitsluitend *bhṛtya* = dienaren, en geen militairen genoemd. Waar uit de verdere beschrijvingen van het binnenste voorerf blijkt, dat dit voornamelijk voor ambtenaren en lijfdienaren bestemd is en van militairen daar niet gesproken wordt, waar daarentegen uit de voorafgaande strofen het militair karakter van het middelste voorerf uitdrukkelijk is gebleken, is er alles voor te zeggen strofe 3 op de p ĕ l a t a r a n te laten slaan. Ik moet hier echter aan toevoegen, dat de aanvang van de volgende strofe dan wel een enigszins vreemde indruk maakt, doch daar staat dan weer tegenover, dat de dienaren van de vorst van Paguhan ('s konings zwager) in de gebouwen aan de Zuidkant van het erf van strofe 3 bijzonder goed kloppen met het in strofe 1 van zang 11 vermelde feit, dat diens

(hoogsten in rang) onder de dienaren van den Held (d.i. de Vorst), die hun opwachting maken. Anderen hebben hun plaats Zuid, op eenigen afstand ervan portieken(?), Pĕndopo's en huizen, in menigte, stikvol van dienaren van Z. Hoogheid den vorst van Paguhan, die te allen tijde hun opwachting maken." *Nāg.*-uitgave blz. 44.

[173]) Nl. in zang 10, strofe 1—3.

d a l ĕ m zich ten Zuiden van die van de koning bevond. Laatstgenoemde d a l ĕ m nu zal straks blijken aan de Oostkant van ons erf gelegen te hebben, zodat een plaatsing van dit erf ten Noorden van de tweede uitgang alle verband tussen de vorst van Paguhan en diens dienaren zou verbreken. Alles bijeengenomen blijf ik dan ook van mening, dat strofe 3 inderdaad over de p ĕ l a t a r a n handelt, het binnenste, vanaf de hoofdpoort in zuidelijke richting gerekend het derde, voorerf van des konings woonerf. Intussen moet ik nogmaals de gissing van Krom in de gedachte terugroepen, die in de verspreiding van de huizen langs de noordwestelijke, westelijke en zuidelijke zijden van dit erf (dat hij nog als het middelste voorerf beschouwt) een aanduiding ziet, dat de tweede uitgang in de Oostmuur van dit erf gelegen was [174]). Krom kent dus geen derde, ten opzichte van de hoofdpoort in zuidelijke richting gelegen erf, doch slaat reeds op het middelste erf linksaf en meent dan het koningserf te betreden. In mijn hypothese wordt de afwezigheid van vele gebouwen aan de Oostzijde echter verklaard door de aanwezigheid ter plaatse van 's konings woonerf. Waar ook Krom's verdere argumenten geen bezwaren tegen genoemde hypothese zijn, geef ik de voorkeur aan een reconstructie, welke met de toestand in de Vorstenlandse k r a t o n's overeenkomt. Acht ik dan ook noch in het gedicht zelf, noch in de toestand in de Vorstenlanden, een reden gelegen om onze reeks van drie in zuidwaartse richting gelegen voorerven van een in het Oosten aan het binnenste voorerf aansluitend koninklijk woonerf af te wijken en reeds op het middelste erf naar het Oosten af te buigen, de gegevens van Bali maken het nodig onze aandacht een ogenblik te concentreren op wat de voormalige p o e r i te Kloengkoeng te zien gaf, de p o e r i, waarvan de Majapahitse herkomst boven reeds werd aangestipt. Daar zien wij namelijk, dat zich ten Zuiden van de hoofdpoort twee achterelkaar gelegen erven bevonden (s o e m a n g g è n en p ĕ t a n ḍ a k a n genaamd), waarvan het binnenste in zijn oostelijke muur een poort bezat, die de verbinding verschafte met het erf p ĕ s a r è n k a n g i n, waar de vorst verblijf hield. Dit schijnt de gissing van Krom te bevestigen. „Schijnt", zeg ik, want er is toch nog enig verschil op te merken. Het p ĕ s a r è n k a n g i n genoemde erf is namelijk het eigenlijke woonerf van de vorst en niet, zoals de p ĕ l a t a r a n, het voorerf daarvan. Met andere woorden, niet de p ĕ s a r è n k a n g i n komt overeen met

[174]) *Nāg.*-uitgave, blz. 255, aantekening bij strofe 3 van zang 9.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

het binnenste erf van Prapañca's beschrijving, doch het ervóór gelegen erf pĕtaṇḍakan. Dit blijkt onder anderen uit een andere naam voor laatstgenoemd erf, namelijk midjil pisan = het erf dat de vorst door de eerste uitgang (widjil pisan) bereikt — straks zullen wij zien, dat de *wijil pisan* van Prapañca's beschrijving, die hij met deze woorden ook aanduidt, gelegen was tussen het binnenste erf en de vorstelijke woning. Trouwens, ook de naam pĕtaṇḍakan wijst in deze richting, aangezien dit zoveel als „plaats voor het dansen" betekent, wat geheel overeenkomt met de Vorstenlandse pĕlataran, waar, zoals men weet, geregeld de grote dansuitvoeringen (ringgit tijang, bĕdåjå, srimpi enz.) worden gegeven. Te Kloengkoeng was dus de poort tussen de erven pĕtaṇḍakan (= midjil pisan) en soemanggèn die, welke in de Nāgarakṛtāgama *wijil pingkalih* heet. En daar tussen deze poort en de hoofdpoort slechts één erf was gelegen, is de enige conclusie deze, dat de vorst van Kloengkoeng één erf minder had dan de koning van Majapahit. Dit nu is niet anders dan verwacht mag worden, aangezien Kloengkoeng, dat wil zeggen zijn voorganger Gelgel-Samplangan, een vazal was van Majapahit. Het zou, integendeel, opvallend en onverklaarbaar geweest zijn, indien wij te Kloengkeng en Majapahit een gelijk aantal voorerven van de vorstelijke woning hadden aangetroffen. Zodat deze excursie onze hypothese eerder kan versterken dan ontzenuwen.

bāyabya, paçcima, umareng mṛtyudeçā. Boven werd reeds opgemerkt, dat de rangschikking van gebouwen in het Noord-Westen, Westen tot aan het Zuiden, geheel klopt met wat de huidige pĕlataran te zien geeft, doch dan in omgekeerde zin, daar de vorstelijke woning thans niet, zoals in Majapahit, ten Oosten doch ten Westen van de pĕlataran ligt. De Oostzijde was dus vrijgehouden voor de *wijil pisan,* de eerste uitgang van de vorstelijke woning (woonerf) [175]).

pāntaran ika lawangan. In deze uitdrukking zie ik een synoniem voor het boven voorkomende *mahĕlĕt palawangan.* Letterlijk betekent het: „de poorten als plaats van tussenruimte". Deze *lawangan*'s zijn natuurlijk de poorten, welke vanuit het binnenste voorerf naar de omringende erven leiden. Zie volgende aantekening.

maṇḍapa mwang gṛha. Deze combinatie doet denken aan een woning, namelijk aan een pĕṇḍåpå, gelegen vóór een grijå, woonhuis. Dit zou ons echter bevreemden, daar wij de huizen van een woning in geen geval op het binnenste voorerf (pĕlataran)

mogen veronderstellen, doch achter de muren daarvan, door een poort toegankelijk. Daarom geloof ik, dat wij ons het voorafgaande *pāntaran ika lawangan* zó moeten voorstellen, dat de ten Zuiden van het binnenste voorerf gelegen *gṛha*'s en *maṇḍapa*'s bereikt konden worden door genoemde poort, die dan niet tussen de gebouwen van de pĕlataran slechts te zien kwam, doch tussen pĕlataran en omringende erven gelegen was. Met andere woorden, geheel zoals wij het *ahĕlĕt palawangan* van strofe 5 van zang 8 hebben opgevat, waarbij wij veronderstellen, dat deze *palawangan*'s, deze poorten, tussen de verschillende erven gelegen waren, ze van elkaar scheidden en tegelijk verbonden.

paguhan. De vorst van Paguhan was gehuwd met 's konings zuster, vorstin van Pajang. Hij heette Singhawarddhana en zal in een der volgende strofen nader worden genoemd.

Paraphrase.

Prapañca heeft ons in strofe 3 allereerst op de rangschikking van de gebouwen op en aan het zo juist betreden binnenste voorerf gewezen, met name aan de Noord-West en Westzijden. Deze gebouwen zitten vol met de chefs der mantri's lĕbĕt, der kraton-ambtenaren. Aan de Zuidzijde bevinden zich erven met huizen en pĕṇḍåpå's, waartoe men door een poort toegang heeft; daar vindt men speciaal de dienaren van de vorst van Paguhan, van wie later zal worden gezegd, dat hij zijn dalĕm ten Zuiden van die van de koning had. Blijkbaar kon men de daken van de gebouwen op 's vorsten erf gemakkelijk vanaf het binnenste voorerf over de muren heen ontwaren.

Strofe 4.

Tekst:

ngkāne jro ning wijil ping kalih arĕja natarnyāratālwātiçobha/
sök weçma mwang witānābhinawa mapupulan [176]) *sang*
[manangkil mareng jro/

---

[175]) Ik moet hier reeds de aandacht vestigen op het verschil tussen de vorstelijke woning van Bali — die een woonerf met vele kleine of grotere gebouwen was — en die van de Vorstenlanden — die inderdaad een woning kan genoemd worden. Dit verschil houdt verband met het verschil tussen de Balische (en Majapahitsche) huizentypen en die van het nieuwe Mataram. Later zal hierop nader worden ingegaan.

[176]) Tekst: *papupulan.*

wetan tekang gṛhānopama wangunan ikāçry aruhur sopacāra/
nggwan çrīnātha n pawèh sewa ring umarčk umunggw ing
[witānāprameya// [177])

Woordelijke vertaling:

„Dáár, binnen de tweede uitgang prijkt het effen, brede, zeer fraaie erf ervan, vol gebouwen en mooie *witāna*'s, verzamelplaatsen voor hen, die binnen dienst hebben. In het Oosten het onovertroffen Huis van verheven, hoge bouwstijl, voorzien van de rijkssieraden, verblijfplaats van Zijne Majesteit de Koning, die audiëntie verleent aan hen, die Hem naderen, gezeten in (de) onvergelijkelijke *witāna*".

Aantekeningen:

ngkāne jro ning wijil pingkalih. Waar wij ons, zoals boven werd aangenomen, reeds in de vorige strofe op het erf binnen de tweede uitgang bevonden, is het enigszins vreemd, dat de dichter deze strofe met bedoelde woorden begint. Ik weet hiervoor geen verklaring. De moeilijkheid verdwijnt, indien men met Krom aanneemt, dat wij ons in de vorige strofe nog slechts op het middelste erf, dus buiten de tweede uitgang bevonden, doch de bezwaren tegen deze opvatting, die ik boven heb uiteengezet, lijken mij voorlopig van voldoende kracht om Krom's gissing niet over te nemen.

natarnyāratālwa. Wat heden ten dage bij het betreden van de p ĕ l a t a r a n opvalt is nog immer de grote effenheid, verzorgdheid en ruimte [178]).

weçma mwang witāna. Dit zijn kennelijk andere gebouwen dan de *maṇḍapa*'s en *gṛha*'s van de voorgaande strofe. Bij de behandeling van strofe 3 van zang 8 hebben wij dezelfde combinatie bij de s i t i n g g i l aangetroffen en kwamen wij tot de conclusie, dat er p ĕ ṇ ḍ å p å's onder moeten worden verstaan, daar strofe 6 van die zang ons leert, dat de *weçma* een stenen soubasement had en een dak

[177]) Vertaling-Kern: „Binnen den tweeden uitgang prijkt het effen, ruime, zeer schoone voorplein, (met) veel gebouwen en verrukkelijk mooie overdekte zitplaatsen; (hier) verzamelen zich degenen die naar binnen hun opwachting gaan maken. Oostelijk is 't gebouw van weergaloozen bouwtrant, prachtig, hoog, met sieraden, waar Z. Maj. de Vorst audientie geeft, in 't onvergelijkelijke overdekte paviljoen, aan degenen die eerbiedig naderen." *Nāg.*-uitgave, blz. 44.

[178]) In 't Nieuw-Javaans betekent p ĕ l a t a r a n ook zoveel als het plat van een voorwerp, het blad van een tafel enz. *Latar* wordt ook in verband gebracht met het begrip „overstromen", zoals een vlakte door water of een mensenmassa wordt overstroomd. Ook hierin zit duidelijk de grondbetekenis van plat, vlak, effen.

met daksparren, wat men van een t r a t a g niet zeggen kan. In ieder geval moeten wij onder beide bouwwerken open hallen verstaan. Een dier *witāna*'s moet blijkens strofe 4 van zang 89 in het Noord-Oosten van de p ĕ l a t a r a n gelegen hebben, dus naast de vorstelijke audientiezaal [179]).

mapupulan. Kern heeft het *papupulan* van de tekst in *mapupulan* gewijzigd, wat mij onnodig voorkomt. Men vindt de uitdrukking ook in het Adiparwa en zij past hier uitstekend [180]). Ik heb in de vertaling dan ook Kern's emendatie niet gebruikt.

wetan tekang gṛhānopama. Dit wil dus zeggen: als men, in zuidelijke richting gaande, de tweede uitgang (r é g o l k ĕ ḍ a t o n) doorschrijdt en het binnenste voorerf (p ĕ l a t a r a n) betreedt, dan heeft men in het Oosten, dus aan zijn linkerhand, de *gṛha* van de koning. Op grond van hetgeen Bali te zien geeft neem ik aan, dat men van die *gṛha* slechts de poort te zien kreeg, welke achter de in vers 4 genoemde *witāna* (die wèl op het binnenste voorerf stond) gelegen was. Deze poort in oostelijke richting doorgaande, kwam men dan op het eigenlijke woonerf van de koning, de p a s a r é a n der

[179]) Het is merkwaardig dat de Hollanders van de 17e eeuw steeds van „baley" spreken als zij kennelijk een p ĕ ṇ ḍ å p å of b a n g s a l bedoelen. De eerste, die op de p ĕ l a t a r a n is ontvangen, moet Jan Vos in 1624 geweest zijn. Zijn voorganger De Haen werd in 1622 op de a l o e n - a l o e n ontvangen (De Jonge, *o.c.*, deel IV, blz. 312 vlg.), waarbij de vorst op een soort van w a t o e g i l a n g was gezeten; links en rechts waren olifantenstallen, wat onmiskenbaar op een a l o e n - a l o e n wijst. In 1623 werd De Haen blijkbaar op de k ĕ m a ṇ ḍ o e n g a n ontvangen — hij gaat eerst door een lange nauwe gang en dan door een poort, waarna hij voor de vorst staat, die onder een „kleyne balley" zat. (De Jonge, *o.c.*, deel V, blz. 32 vlg.). De lange nauwe gang is natuurlijk de s o e p i t o e r a n g of p a m ĕ n g k a n g en de poort de r é g o l b r å d j å n a l a n. De kleine b a l é zou de huidige b a n g s a l p å n t j å n i t i kunnen zijn, doch deze is allerminst klein; wij moeten echter bedenken, dat De Haen een vorige keer met de lange „balleyen" op de a l o e n - a l o e n had kennis gemaakt, waarin ik de b a n g s a l's p ĕ n g a p i t herken. Deze zijn inderdaad, vergeleken met de p å n t j å n i t i, groter. Jan Vos dan kwam in 1624 eerst op „een seer groot pleyn" (a l o e n - a l o e n), aan het zuidelijk einde waarvan bomen stonden (p a g ĕ l a r a n), daarna weder op een „groot pleyn", waarvan hij zegt, dat daar „2 beleyen in staen". Dit kan onmogelijk de k ĕ m a ṇ ḍ o e n g a n geweest zijn, doch moet de s r i m ĕ n g a n t i wezen met de b a n g s a l's s r i m ĕ n g a n t i en t r a d j o e m a s (Jogjakarta). Vos heeft kennelijk de k ĕ m a ṇ ḍ o e n g a n niet als een plein beschouwd dan wel hij heeft dit voorerf in zijn beschrijving overgeslagen — wat bij de onderlinge gelijkvormigheid van de voorerven een zeer begrijpelijke vergissing is voor iemand, die slechts één keer de k r a t o n bezoekt. Daarna kwam hij op „een viercante plaets die seer effen ende schoon was daer eene baley in stondt ...". Dit is dan de p ĕ l a t a r a n. (De Jonge, *o.c.*, deel V, blz. 48 vlg.).

[180]) Zie Van der Tuuk. *K.B.N.W.*, deel IV, blz. 272b.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

Balische p o e r i's, waarop de *gṛha* stond. Intussen vestig ik er hier onmiddellijk de aandacht op, dat men tegenwoordig bij het betreden van de p ĕ l a t a r a n rechts af moet slaan om tegenover de vorstelijke woning te komen staan. Met andere woorden, de situatie is juist het spiegelbeeld van die te Majapahit. Het komt mij voor, dat dit verschil zeer wel verklaarbaar is indien men de boven gemaakte opmerkingen in de herinnering roept, welke de verwisseling van openbaar godsdiensterf (rijksstempel) en moskee moesten verklaren [181]). Men zal het met mij eens zijn als ik zeg, dat de persoon van de koning van Majapahit, incarnatie van de hoogste god, Çiwa, te nauw met de godsdienst verweven was om niet als een onderdeel (maar meer en meer blijkt het allerbelangrijkste onderdeel) van de eredienst te worden beschouwd. Met andere woorden, de plaats, welke de koning in de k r a t o n innam, was die van de van de rijksberg nedergedaalde oppergod. Deze rijksberg was de Penanggoengan, eertijds Pāwitra geheten en ten Oosten van de k r a t o n gelegen [182]). Daalde de goddelijke incarnatie nu daarvan in de k r a t o n neder, dan nam zij plaats zoals zij was binnengekomen, met het gelaat naar het Westen gekeerd — vandaar 's konings woonerf in het Oosten van de k r a t o n. Bij de wisseling van godsdienst echter werd het leerstuk van de incarnatie vervangen door het leerstuk van het stedehouderschap Gods [183]). De koning werd *chalīfat ullāh*. En zoals het de op de a l o e n-a l o e n verschijnende g a ṇ ḍ ĕ k (bode) van de vorst past zich met de rug naar zijn opdrachtgever op te stellen en namens deze, deze persoonlijk vertegenwoordigende, staande zijn boodschap over te brengen (waarna hij de rood-gele s a m i r afdoet en zich bescheidenlijk terzijde neerzet, daar hij vanaf het ogenblik, dat de boodschap is overgebracht, niet meer in de plaats van de vorst optreedt), zo stelde de *chalīfat ullāh* zich met de rug naar zijn opdrachtgever (Allāh) op [184]). Wat wil zeggen: met de rug naar het Westen,

[181]) Zie de aantekening bij *batur patawuran* (zang 8, strofe 4).

[182]) Het karakter van rijksberg voor Majapahit, dat aan deze berg moet worden toegeschreven, is herhaaldelijk belicht. Zie laatstelijk *Djawa*, deel 16 (1936), blz. 194 vlgg.

[183]) Zie *Indische Cultuurgeschiedenis*, deel III, (1935), blz. 52: „Vorst en hof bleven" (nl. na de komst van de Islām) „de centrale gezaghebbers, zich weliswaar gven goden meer, doch thans plaatsvervangers van Allāh noemende. Op den duur was dit eer een versterking van hun macht dan een verzwakking; hadden zij als hindoeistische goden nog rekening te houden met de dorpsgoden, welke geen inmenging in de autonomie hunner desa's dulden, thans hadden zij als plaatsvervangers van God tevens iets van diens almacht verkregen en konden zij naar een absolutisme streven, dat tevoren ongekend was."

want Gods Huis is te Mekka, in het Westen [185]). Misschien kunnen wij in de k r a t o n te Jogjakarta nog een spoor terugvinden van de oorspronkelijke plaatsing van de koning in het Oosten. Ten Oosten namelijk van de p ĕ l a t a r a n bevindt zich de k a d i p a t è n, het verblijf van de kroonprins. En nu heeft Dr. L. Adam er op gewezen, dat het zo vreemd is, dat juist dit verblijf de naam draagt van s r i k a t o n g, wat letterlijk zoveel als „Zijne Majesteit de Vorst" (*çri katwang*) betekent! [186])

sopacāra. Het zou enige verwondering hebben gebaard indien de dichter geen melding zou gemaakt hebben van het heiligste en eigenlijk het voornaamste dat een k r a t o n bergt, de rijks-p o e s å k å. Kern kende de grote betekenis daarvan blijkbaar niet, zodat hij *sopacāra* vertaalt met „met sieraden". Ik geloof, dat wij dit zonder enig gevaar kunnen wijzigen in „met rijkssieraden". Zoals men weet worden de o e p a t j å r å, de rijkssieraden, waaronder vele p o e s å k å's (magische erfstukken) worden gevonden, in de beide k r a t o n's bewaard in de p r å b å j å s å (Jogjakarta: p r å b å j ĕ k s å). Ik ben van mening, dat deze naam samenhangt met het feit, dat in dat huis de o e p å t j å r å worden bewaard, waarvan de magische glans (*prabhā*) aan het gebouw (*yaça*) zijn naam (*prabhāyaça* = p r å b å j å s å) heeft gegeven. Wellicht is deze naam zéér oud, daar de samenstelling on-Javaans is en eigenlijk j å s å p r å b å had moeten luiden, Huis van de Glans [187]). Het omgekeerde is een samenstelling, die men eer in het Sanskrit zou verwachten. De bedoelde *prabhā*, ook wel met *tejas* aangeduid, was de uitstraling van het magische vuur, dat de meer-dan-gewone levenskracht van meer-dan-gewone personen uitmaakte, het goddelijke Çiwa-vuur, dat in de *çiwalingga* schuilde als de godheid daarin was nedergedaald, dat het voorwerp

[184]) Vergelijk ook hetgeen boven werd opgemerkt inzake de vertegenwoordiging van de Majapahitsche dynastie door de vorsten van Jogjakarta (aantekening bij *wanguntur* in zang 8, strofe 3).

[185]) Het is bekend, dat de orientatie van de oudste m a s d j i d's naar het Westen en niet naar het Noord-Westen was. waaruit blijkt, dat men zich Mekka in het Westen dacht. Thans begrijpen wij, dat men, hoewel hoogstwaarschijnlijk de juiste ligging van die stad wel bekend was, toch het Westen heeft gekozen als tegenstelling tot het Oosten, de oude, hindoeistische orientatie. Later, toen deze tegenstelling verflauwde, heeft men in de m a s d j i d's somwijlen de juiste richting van Mekka door een kenmerk aangegeven.

[186]) Adam in *Djawa*, deel 20 (1940), blz. 199.

[187]) Naar Javaansch taaleigen zou p r å b å j å s å eer „gemaakte glans" kunnen betekenen, zoals m å r g å j å s å zoveel als „kunstmatig aangelegde weg" betekent.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

was van de Oud-Javaanse vorstencultus en waarvan wij een late afspiegeling vinden in het verhaal van Pakoeboewånå I en zijn overleden broeder Mangkoerat II. Kortom, het goddelijk, magisch element, dat de menselijke vorst tot god-vorst maakte [188]).

nggwan çrīnātha n paweh sewa. Er ligt een schijnbare tegenstelling in het laatste vers, indien wij Kern's vertaling volgen. Op grond van wat Bali ons leert moeten wij ons, zoals boven reeds werd opgemerkt, 's konings woning namelijk niet op, doch achter de Oostzijde van het binnenste voorerf denken. Als de dichter dus zegt, dat de koning verblijf houdt in de *gṝha,* waar hij, gezeten in de *witāna* (zie vers 2), audientie verleent, dan zou de koning op twee plaatsen tegelijk moeten zijn: op het binnenste voorerf (p ĕ l a t a r a n), zowel als in de *gṛha* (p r å b å j å s å, Bali: p a s a r é a n). Wij zullen dus òf afstand moeten doen van onze opvatting, dat de *witāna* van vers 4 dezelfde was als die van vers 2, òf een andere vertaling moeten zoeken. Nu weten wij uit strofe 1 van zang 11 dat het voor allen, die de vorstelijke woning (*dalĕm*) binnengingen, verboden was verder te gaan dan de *wijil pisan,* de eerste uitgang. Deze *wijil pisan* kan lastig iets anders zijn dan de poort tussen koningshuis (*gṛha*) en binnenste voorerf [189]). De lieden, die in vers 4 van onze strofe bij de koning komen, kunnen dus onmogelijk deze *wijil pisan* gepasseerd hebben en blijven dus op de p ĕ l a t a r a n, waar dan echter ook de *witāna* moet staan, waar de koning zijn audientie verleent. Dit is ook de toestand in de Vorstenlanden. Ik ben dus geneigd de eerste drie woorden van vers 4 op vers 3 te laten slaan en de rest van vers 4 bijeen te nemen, hoewel ik toegeef, dat de tekst zulks niet uitdrukkelijk gebiedt. Dat de koning echter audientie zou verlenen in zijn *gṛha,* dus in de p r å b å j å s å, lijkt mij uitgesloten.

[188]) Zie Schrieke in *T.B.G.,* deel LXIV (1924), blz. 286 vlgg. Hoewel de grote betekenis van deze opvatting (het in het lichaam schuilende, door zijn temperatuur en die van bloed en excrementen kenbare vurige element als levenskracht) na de studies van Preusz (*Globus,* 1904/05) en — voor de Archipel — van Van Ossenbruggen (*Bijdragen,* deel 71 (1915) voor de ethnologie algemeen is ingezien, is hare waarde voor de studie der cultuurgeschiedenis nog slechts gedeeltelijk erkend. Toch heeft zij godsdienst, kunst en litteratuur gedurende vele eeuwen beheerst en kan slechts een volkomen inzicht in hare ontelbare vormen en uitingen tot een even volkomen begrip van de Oud-Javaanse cultuurverschijnselen leiden.

[189]) Zie de eerste aantekening bij zang 11. Deze poort is op Bali (Kloengkoeng) een werkelijke poort geweest, op Java is zij eigenlijk de deur tussen p r å b å j å s å en p å r å s ĕ d i j å (Soerakarta), die aldaar l a w a n g g ĕ d é heet, te Jogjakarta geen afzonderlijke naam draagt, aangezien daar sprake is van Chinese luiken, die naar voren (buiten) worden opengeklapt en aan haken bevestigd. Deze luiken vormen een van de vele merkwaardige Chinese invloeden in de k r a t o n van Jogjakarta. Het verschil tussen de toestand op Bali en op Java laat zich verklaren uit het verschil tussen de Balische woning en het Mataramse huistype. Zie hiervoor mijn opmerkingen aan het slot van dit artikel.

umunggw ing witānāprameya. Daar wij op grond van strofe 1 van zang 11, alsmede van de interne evidentie van de strofen van zang 10, deze *witāna,* deze binnenste plaats, waar men voor de koning verschijnt, toch nog altijd buiten de *wijil pisan* moeten localiseren, is hiermede ongetwijfeld de b a n g s a l s a s å n å s é w å k å van Soerakarta of de b a n g s a l k ĕ n t j å n å van Jogjakarta bedoeld. Zoals men weet heette laatstgenoemde vroeger b a n g s a l a l o e s. Wij zullen dit bouwwerk nader betreden in de volgende zang [190]).

Paraphrase.

De dichter heeft ons in strofe 4 nadere bijzonderheden over het binnenste voorerf, de p ĕ l a t a r a n, verteld, na ons op de effenheid en ruimte van dat erf te hebben gewezen. De open gebouwen daarop blijken vol te zitten met lieden, die voor de koning verschijnen zullen, die ten Oosten van het erf zijn g r i j å heeft, doch tijdens de besprekingen met de ambtenaren (waarover de volgende zang ons nader zal inlichten) plaats neemt in een open hal, de b a n g s a l van de p ĕ l a t a r a n.

[190]) Het is niet onmogelijk, dat een oudere naam van deze b a n g s a l s o e k a s å n å luidde, wat dan — evenals wij boven bij de p r å b å j å s å konden constateren — op een zeer oude Sanskrit-naam zou kunnen teruggaan (*sukhāsana*). Wij lezen namelijk bij Couper (*Schriftelyck rapport door den coopman Jacobus Couper enz.* Zie De Jonge, *o.c.,* deel VII, blz. 102): „De Princen waren desen ganschen dagh ter passebaan en den Sousouhounan was ten 4 uuren des naamiddagh met een staff in de handt op de succasana (een passebaan alwaer hy voor desen audientie aen vreemde gesanten gewoon is geweest te geven) gekomen, vraeghde watter al buyten ommegingh en of de princen syn soons op de passebaan noch waaren...". Uit den inhoud van dit citaat zelf blijkt, dat de „succasana" (s o c k a s å n å) in ieder geval binnen gelegen was en niet op de a l o e n - a l o e n, waar de p a n g é r a n's vertoeven. Voorts weten wij, dat vroeger inderdaad enkele gezanten vanuit Batavia op de p ĕ l a t a r a n waren ontvangen, zodat de kans, dat wij hier de oude (en dan waarschijnlijk wel de oorspronkelijke naam) van de b å n g s a l s a s å n å s é w å k å voor ons hebben, al zeer groot is. Van s o c k a s å n å tot s a s å n å is een geringe stap. Ik herinner er hier nog aan, dat de besnijdenistent in de k r a t o n te Soerakarta, geheten m a d é r ĕ n g g å en afgebeeld door Bosch in *Handelingen van het eerste congres voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Java,* plaat 15, niet alleen naar de vorm, doch ook naar de naam overeenkomt met dergelijke hallen in India. Zij heten daar namelijk *madhyarangga* (Bosch *l.c.,* blz. 137 vlg.). Wij moeten er dus op bedacht zijn meer van dergelijke oorspronkelijke namen te Soerakarta tegen te komen.

ZANG 10.

Strofe 1.

Tekst:

warṇṇan warṇṇa ni sang manangkil irikang witāna satatā/
mantri wṛddha parāryya len parapasangguhan sakaparĕk/
mwang sang pañca ri wilwatikta mapatih[191]*) demung kanuruhān/*
tansah rangga tumĕnggung uttama ni sang marĕk wĕki pĕnuh//[192])

Woordelijke vertaling:

„Beschrijven wij de soorten van hen, die voor de vorst verschijnen in de *witāna,* volgens rangorde. De chef der *mantri*'s, alle vorstenzonen en alle aanverwanten van de koning, met hun lijfdienaren, en de „vijf van Majapahit": de rijksbestuurder, de *dĕmung,* de *kanuruhan,* vervolgens de *rangga,* de *tumĕnggung* — de hoogsten van hen, die in groten getale dienst hebben".

Aantekeningen:

irikang witāna satata. Kern vertaalt *satata* met „geregeld", wat mij niet juist lijkt. Prapañca bedoelt zijn opsomming naar de hiërarchische volgorde te rangschikken, rekening houdend met de t å t å k r å m å. Dat hij daarbij denkt aan de rangorde, waarin de te noemen hoogste rijksambtenaren in de b a n g s a l gezeten zijn, is wel zeer waarschijnlijk. Zo ooit dan moet men hier *manangkil* niet met „hun opwachting" vertalen, daar dit de geheel foutieve indruk zou wekken van een zich volgens hiërarchieke volgorde voor de koning begeven; wat er gebeurde was, dat de ambtenaren lang van te voren in die volgorde neergezeten waren, in s i l å-houding de komst van de koning afwachtende, om vervolgens te antwoorden als de koning hen iets zou vragen[193]).

[191]) Tekst: *mapagĕh.*

[192]) Vertaling-Kern: „Wij zullen de hoedanigheid beschrijven van hen die geregeld in de Bangsal Witāna hun opwachting maken: de Mantri Sĕpuh, de Ārya's en de Pasangguhan's van den eersten rang; en de vertrouwde Vijfmannen van Wilwatikta (Majapahit), de Dĕmung's, Kanuruhan's; onmiddellijk daarop volgen de Rangga's, Tumĕnggung's, (dat) zijn de hoogsten die in grooten getale den troon naderen." Näg.-uitgave, blz. 45.

[193]) Vgl. Van Goens (*Bijdragen,* deel 4 (1856), blz. 314 vlg.): „Alle de Grooten van 't Rijck, bestaande in pangerans, radins, tommagons, nebeijs, rangas ende queijs moeten alle daegen (exepto den vrijdagh) voor negen uren 's morgens ten hoove op 't groote pleijn compareren, ende aldaer zitten wachten ofte den Koninck buijten quam, ofte niet buijten comende, ijmant van haer binnen geroepen wierde...". Toestand in ± 1650. Hier is echter sprake van t a n g k i l op de a l o e n - a l o e n, niet op de p ĕ l a t a r a n. Het verschil is natuurlijk niet essentieel.

mantri wṛddha parāryya len parapasangguhan. Waar wij ons in de b a n g s a l s a s å n å s é w å k å bevinden, dus op de plaats waar de hoogsten in den lande de koning ontmoeten, en waar in het voorafgaande vers van een hiërarchieke volgorde wordt gesproken, daar moet de eerste van bovenstaande titularissen de allerhoogste na de koning voorstellen. Daaraan kan geen twijfel bestaan. Nu weten wij, dat thans de m a n t r i s ĕ p o e h (= *m. wṛddha*) een m a n t r i is, die op grond van zijn ouderdom tot voorman over zijn medem a n t r i's is aangesteld, 's vorsten bevelen namens hen in ontvangst neemt en doorgeeft. Deze *wṛddha mantri* kan hier dus onmogelijk iemand anders geweest zijn dan het oudste, mannelijke familielid van den koning, zelf zoon van een regerend vorst. Dezelfde uitzonderingspositie dus, als in de huidige k r a t o n's door den oudsten der p a n g é r a n's wordt ingenomen. In dit verband treft het dat de titel *āryya,* in het volgende woord voorkomend, tegenwoordig een titel is van de vorst (a r i j å), terwijl in het woord *sangguh* (*passangguhan*) de kracht schuilt van „als iemand beschouwd worden", „iemand of iets genoemd worden". De combinatie van deze twee groepen van zéér hoge functionarissen doet zó sterk denken aan het tegenwoordige p o e t r å en s ĕ n t å n å, dat ik niet aarzel hen daaraan gelijk te stellen. Wij zien dan in de b a n g s a l op de vloer gezeten, in afwachting van 's konings komst, de oudsten der p a n g é r a n's en de p o e t r å en s ĕ n t å n å, de koningszonen en 's konings aanverwanten[194]). Men zou nog een ogenblik de vraag kunnen stellen of het wel verantwoord is hier bepaaldelijk 's konings naaste aanverwanten te veronderstellen, doch dan wijs ik ten antwoord op de in *satata* besloten hiërarchieke volgorde en vervolgens op de nà deze groep komende ambtenaren, waarin wij, met Krom, de hoogste ambtenaren van het bestuur herkennen. En daar de eerste van deze tweede groep de rijksbestuurder is, moeten de vóór hem genoemde personen wel 's konings bloedverwanten van de eerste graad zijn.

sakaparĕk. Kern vertaalt dit met „van de eerste rang". Ik denk

[194]) De term *pasangguhan* komt nog voor in zang 25, strofe 2, vers 2, waar gesproken wordt van *sang dhyakṣa pasangguhan rasika sang wangçādhirāja.* Indien hier van een gewone *dhyakṣa* sprake ware geweest zou de dichter zeker niet tweemaal *sang* en eenmaal het beleefde *rasika* gebruikt hebben (dat echter niet zo beleefd is als het bepaaldelijk vorstelijke *sira*). Ik veronderstel dus, dat deze *dhyakṣa* een s ĕ n t å n å van den vorst was.

echter eer aan de kĕparak van de Vorstenlandse kraton's [195]).

pañca ring wilwatikta. Aan Krom's interpretatie van deze „vijf-mannen" van Majapahit behoef ik niets toe te voegen [196]). Ik wijs er in het voorbijgaan op, dat het feit, dat deze hoge ambtenaren vlak na de poetrå en sĕntånå van vers 2 genoemd worden, doch daarvan gescheiden worden door *mwang,* tot de conclusie leidt, dat zij daar ook niet toe behoren. Voor het historisch onderzoek kan het van belang zijn dit te weten.

mapatih. Met Krom's verbetering van het hier niet passende *mapagĕh* in *mapatih* ga ik geheel accoord [197]).

Paraphrase.

Prapañca vertelt ons in de eerste strofe van zang 10 welke de lieden zijn, die in de bangsal sasånåséwåkå (kĕntjånå) voor de vorst verschijnen. In de eerste plaats zijn dit de poetrå en sĕntånå, met hun dienaren, onder den oudsten pangéran, hetzij dat deze een van 's konings ooms, een van 's konings broeders dan wel een van zijn zoons is. Voorts zitten daar de „Vijf van Majapahit", d.w.z. de chefs der *patih*'s, *dĕmung*'s, *kanuruhan*'s, *rangga*'s en *tumĕnggung*'s. Welke functies deze vijf hebben is niet duidelijk en wordt ook uit de oorkonden niet duidelijk — wij weten echter dat toemĕnggoeng's in de Mataramse tijd zoveel als hoofden van provincies geweest zijn [198]).

Strofe 2.

Tekst:

kweh ning weça purī kamantryan ing amātya ring sanagara/
don ing bhāṣa parāpatiḥ parādĕmung sakāla n apupul/

[195]) De kĕparak's van de huidige kraton's zijn thans in de eerste plaats vorstendienaren, doch er bestaan ook kĕparak's van de overige leden van de vorstelijke familie. Zie Groneman, *o.c.,* blz. 17 vlgg. (o.a. noot 99). Hoe Kern aan de betekenis „van den eersten rang" komt is mij niet duidelijk.

[196]) *Nāg.*-uitgave, blz. 256.

[197]) *Nāg.*-uitgave, blz. 256.

[198]) Zie Van Goens, *Bijdragen,* deel 4 (1856), blz. 318: „De vijff binnenlandsche Provintiën staen onder een Tommagon, die zijn Stedehouders in maniere als vooren op Porbaija, Blitar ende Salaron heeft . . .". In het bijzonder blijkt de Toemĕnggoeng van Mataram een belangrijk persoon geweest te zijn. Ik wijs erop, dat zich hier hetzelfde voordoet als in de Nāgarakṛtāgama, namelijk dat de bestuurders van de rijksdelen zelf in de hoofdstad verblijven, doch hun stedehouders op hun land hebben.

anghing sang juru ning watĕk pangalasan mahīngan apagĕh/
pañca kweh nira mantry anindita rumakṣa kāryya ri dalĕm// [199])

Woordelijke vertaling:

„Alle werkzaamheden in de *purī,* in de verblijven der *mantri*'s, in de koninklijke raden, in de stad, vormen het doel van de besprekingen van alle *patih*'s en *dĕmung*'s zolang zij vergaderen. Niemand anders dan de chef van alle *pangalasan*'s begrenst (deze), stelt vast. Vijf is het getal der onbesproken *mantri*'s, die de werkzaamheden in de *dalĕm* verzorgen".

Aantekeningen:

weça purī. Kern wist met deze woorden geen raad en vermoedde een elliptische uitdrukking voor een ambt. Het woord *weṣa* (volgens Kern een betere spelling van *weça*) betekent echter ook zoveel als „werkzaamheid, arbeid", zodat nog slechts de verklaring van *purī* overblijft. Om de kracht van dit woord te leren kennen zullen wij de moeite moeten nemen de plaatsen bijeen te zoeken, waar Prapañca het gebruikt, zulks in de hoop daaruit conclusies te kunnen trekken. Het woord komt dan voor in:

6 : 4 : 1, waar van Hare Hoogheid de vorstin van Pajang wordt gezegd, dat zij verblijft in een *purī*;
7 : 3 : 1, waar de koning bij het kijken naar de bekoorlijkheden van de *purī* wordt vergeleken met den Liefdegod;
10 : 2 : 1, wat onze locus is;
12 : 5 : 1, waar van de *kadharmmādhyakṣan*'s gezegd wordt, dat deze ten Zuiden van de *purī* lagen;
15 : 2 : 1, waar *parapurī* voorkomt in de betekenis van „vreemde staat";
16 : 5 : 1, waar gesproken wordt van *yawapurī,* waaraan andere landen onderhorig waren;
17 : 2 : 4, waar wordt gezegd, dat schone meisjes binnen de *purī* werden gebracht;

[199]) Vertaling-Kern: „De menigte beambten van 't hof van de Kamantren's der koninklijke raden in de geheele stad, de Patih's en de Dĕmung's, alle die zich verzameld hebben, zijn er met het doel om hun woord te doen; slechts de hoofden van de schare der Pangalesan's bewijzen trouw te zijn. Vijf is 't aantal der Mantri's zonder blaam, die op de aangelegenheden in 't paleis passen." *Nāg.*-uitgave, blz. 45 vlg. Kern geeft deze vertaling „niet dan gissenderwijze en onder alle voorbehoud".

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

17 : 3 : 2, waar Java met een *nagarī* wordt vergeleken, terwijl de dorpen en de kampen van de troepen zijn, die rondom de *purī* liggen.
47 : 3 : 2, waar van koning Kṛtarājasa wordt gezegd, dat hij in de (een?) *purī jro* werd bijgezet;
69 : 3 : 2, waar van de *rājapatnī* wordt gezegd, dat *weṣapurī* de plaats van hare verering was;
74 : 1 : 3, waar haar bijzettingsheiligdom *prajñāpāramitapurī* heet;
85 : 1 : 3, waar van *parapurī* wordt gesproken (zie boven 15 : 2 : 1);
93 : 2 : 4, waar een *upapatti* (assistent der *dharmmādhyakṣa*'s) toezicht houdt op de lofdichten, welke in de *purī jro* worden gelezen.

Bezien wij alle bovenstaande plaatsen nauwkeurig, dan valt het op, dat vaak *purī* in verband met vrouwelijke aangelegenheden wordt gebruikt. In verreweg de meeste gevallen zouden wij het met zeer goede zin kunnen vertalen met het huidige k ĕ ḍ a t o n [200]). De treffende overeenkomst tussen ons *weçapurī* en het *weṣapuri* van 69 : 3 : 2 wordt minder treffend als men weet dat het handschrift *waiçapurī* heeft. Ik houd haar voor een toevallige. Ik geloof dan ook, dat wij in onze locus het woord *purī* kunnen vertalen met k ĕ ḍ a t o n of d a l ĕ m, dus het verblijf van de koning. De uitdrukking *weṣapuri* wordt dan „werkzaamheden in de k ĕ ḍ a t o n" [201]).

kamantryan. Wat precies onder dit woord moet verstaan worden is niet zonder meer duidelijk. Men zou verwachten het gedeelte van de k r a t o n buiten de k ĕ ḍ a t o n, tussenschakel tussen *purī* en *nāgara*. Het kan letterlijk zowel *mantri-schap* betekenen als *mantri*-verblijf; het hangt er nu maar van af wat wij precies onder *mantri* moeten verstaan, wat kennelijk zowel zeer hoge als zeer lage ambtenaren kan aanduiden.

don ing bhāṣa. Door dit te vertalen met „het doel van de besprekingen" verkrijgen wij een zeer goede zin en wordt de door Kern raadselachtig genoemde strofe voor een deel duidelijk.

[200]) Waarbij dan de kern (vrouwenverblijf; plaats, waar de koning slechts door vrouwen omgeven wordt) voor het geheel staat.

[201]) Is de boven gegeven betekenis van *purī* juist, dan is mijn opvatting inzake Kṛtarājasa's bijzettingsplaats (*Bijdragen*, deel 90 (1933), blz. 293 vlgg.) onhoudbaar. Ik vestig er echter de aandacht op, dat mijn bezwaren daarmede nog niet ontzenuwd zijn, zodat ik eerder naar een andere oplossing zou willen zoeken dan aan te nemen, dat inderdaad deze bijzettingsplaats (en die van Jayanagara) binnen de muren van de k r a t o n lag.

mahīngan apagĕh. Ook dit lijkt mij wel te vertalen. Onder het eerste woord kunnen wij het begrenzen der discussie verstaan, wat ik als het formuleren van de conclusies zou willen opvatten, terwijl *apagĕh* op een vastleggen daarvan wijst, dus: notuleren of in de vorm van een raadsbesluit redigeren [202]).

De *juru ning watĕk pangalasan* [203]) treedt blijkbaar als een soort secretaris op, dan wel als een voorzitter, die de conclusies samenvat. Dit klopt wel met de door Van der Tuuk opgegeven plaats, waar een *pangalasan alit* aan vorstelijke gasten hun logies aanwijst en dus de rol van een ceremoniemeester blijkt te vervullen [204]).

pañca kweh nira mantry. Krom vermoedt hieronder andere functionarissen dan de „Vijf van Majapahit" van de vorige strofe. Noodzakelijk lijkt mij dat niet, hoewel het feit, dat zij belast zijn met de verzorging van de werkzaamheden in de d a l ĕ m (= k ĕ ḍ a t o n =*purī*) er wel voor pleiten kan.

Paraphrase.

De dichter gaat in strofe 2 voort met zijn uitleggingen inzake de hoge functionarissen in de b a n g s a l s a s å n å s é w å k å en vertelt dat tussen de *patih*'s en *dĕmung*'s de werkzaamheden in en buiten de k r a t o n worden besproken, waarna de conclusies door de chef van de *pangalasan*'s, een soort secretaris of voorzitter, worden genotuleerd en geredigeerd in een besluit. Ten slotte vertelt hij dat niet minder dan vijf onberispelijke mantri's het toezicht houden op de werken in de k ĕ ḍ a t o n [205]).

[202]) Kern vertaalt zelf in zang 72, strofe 1 de uitdrukking *hīngan* met „besluit" in de zin van raadsbesluit.

[203]) Het is niet duidelijk of wij *watĕk pangalasan* moeten vertalen met „alle *pangalasan*'s" dan wel met „lieden van den *pangalasan*". De onzekerheid omtrent de juiste betekenis van *pangalasan* staat een beslissing in de weg.

[204]) Zie Van der Tuuk, *K.B.N.W.*, deel I, blz. 285, en de aantekening bij *pangalasan* in zang 9, strofe 1.

[205]) Het is belangrijk en interessant Van Goens' opmerkingen te lezen, welke hij aan de vergaderingen van den vorst en zijn raad wijdt (*Bijdragen*, deel 4 (1856), blz. 321 vlg.). Hij zegt o.a. „De maniere van de Javaense regeringe aldus gestelt, ende den Sousouhounan te voorschijn gecomen zijnde, om over zijn regeringe te mediteeren, spreeckt ordinair eerst seer familiaerlijck met dei Pangerans" (= de *mantri wṛddha* en *parāryya* van P r a p a ñ c a)", die soo seer als ijmant der minste hem vleijen ende soecken te behaegen; niet dan bij noot, ende dat sulx niet verbij magh, van swaricheijt spreeckende. Alle d' andere nae advenant, trachten met alle macht den Koninck niet dan van zijn lants welstant ende goede gestalte allom te spreecken: doch den Koninck (die ontallijcke spions heeft, welcke hem alles aenbrengen) selver ijts te voorschijn brengende,

Strofe 3.

Tekst:

ndan sang kṣatriya len bhujangga rĕṣi wipra yapwan umarĕk/
ngkāne hĕb ning açoka munggw i hiring ing witāna mangadĕg/
dharmmādhyakṣa kalih lawan sang upapatti saptamadulur/
sang tuhw āryya lĕkas nirān pangaran āryya yukti satirun// [206])

Woordelijke vertaling:

„Maar de ambtenaren en geleerden, kluizenaars, priesters, als deze naderen is dáár, in de schaduw van de *açoka-bomen*, hun plaats, naast de *witāna* staande, de twee superintendenten van de vrijgebieden met de superintendenten van de erediensten, zij, van wie het gedrag werkelijk *āryya* is, zodat zij terecht *āryya* tot naam (= titel) hebben".

Aantekeningen:

kṣatriya len bhujangga. Dit zijn uiteraard dezelfde personen als die wij in strofe 2 van zang 9 ten Zuiden van de tweede uitgang op de p ĕ l a t a r a n hebben aangetroffen. En daar „naast de *witāna*"

dat hem niet behaecht, isser terstont groote alteratie onder den gantsen hoop, die ordinair niet min dan 2 à 3000, groote en kleine heeren zijn, niemant dervende opsien, nogh kicken, tot dat den Koninck ijmand nae de reedenen vraeght. Den gevraeghden (die oock seer wel kennisse daer van, door zijn spions heeft) is wel gestelt den Koninck te antwoorden (sulx met de zijne te vooren op 't alderbeste al overgeleijt hebbende) trachtende eerst door de allerdiepste ootmoedigheijt des Koninhs reedenen met de waerheijt te vergelijcken ende alsoo zijn reedenen te debatteren, soo lieff als hem zijn leven is, sich trachtende te wachten, den Koninck eenigh schaduw van misnoegen te geven..." Volgt het buitengewoon leerzame verhaal van den clown, die door alle groten van Mataram, met uitzondering van de Pangeran's, werd binnengehaald en wel zulks met „sulcken gedruijs", „datter de aerde van daverde". Deze episode, die door den beschrijver als amusant voorbeeld van hoofse slaafsheid van 's vorsten dienaren wordt verteld, is echter allerminst amusant, doch buitengewoon typerend voor de geest, die ook in Majapahit iedere dienaar des konings moet hebben bezield; ziet men den koning als mens, dan verschijnt alles inderdaad in een min of meer ridicuul licht, ziet men hem echter als god, zoals hij door zijn omgeving gezien werd, dan is Van Goens' verhaal een treffend staal van juiste plichtsbetrachting en kleinachting van zichzelf. Een ieder, die weet hoezeer de Javaan nog thans, en zeker vroeger op zijn eer en aanzien gesteld was, zal dit willen zien.

[206]) Vertaling-Kern: „En de Kṣatriya's en geleerden, Ṛṣi's, brahmanen, wanneer zij den troon naderen, staan in de schaduw van den Açoka-boom naast de Bangsal Witāna; de twee voorzitters der rechtbank en de zeven assessoren; zij, die in hun gedragingen in waarheid zoo edel (ārya) zijn, dat zij te recht navolgenswaardige Ārya's zijn.". *Nāg.*-uitgave, blz. 46.

ons op de noordelijke helft van de p ĕ l a t a r a n brengt (het geldt hier van buiten komende personen, die zich dus dicht bij de poort opstellen, waardoor zij het erf zijn binnengekomen), geloof ik dat ook de plaatsing dezelfde is. Het gebruik van het woordje *ndan* (= maar) laat voldoende uitkomen, dat zij ten opzichte van de in de vorige strofen behandelde personen mindere goden zijn.

rĕṣi wipra. Ik beschouw deze categorieën, evenals de *dharmmādhyakṣa*'s en *upapatti*'s als een nadere specificatie van de *kṣatriya*'s en *bhujangga*'s, speciaal van laatstgenoemden. Het is wel vreemd dat hier de *sogata*'s niet worden genoemd, waar Prapañca toe behoorde.

dharmmādhyakṣa. Kern vertaalt met „voorzitters van de rechtbank" [207]) doch ook met „superintendent van een godsdienstige gemeente" [208]), Krom met „superintendent van de geestelijkheid" [209]). Ik geloof, dat er geen twijfel aan kan bestaan, dat het woord geen van beide begrippen uitdrukt, daar *dharmma* nu eenmaal in de latere Oud-Javaanse litteratuur uitsluitend een „vrijgebied" aanduidt. Bedoelde personen waren belangrijk genoeg voor de k r a t o n met het oog op de op dergelijke vrijgebieden opgerichte bijzettingsheiligdommen der overleden vorsten [210]). Zoals werd opgemerkt hoorde Prapañca er zelf toe, hij was *dharmmādhyakṣa* van de buddhistische vrijgebieden. Vandaar 's dichters buitengewone belangstelling in de *tjaṇḍi*'s en lotgevallen der vorsten uit 's konings voorgeslacht, waarvan het gedicht op schier elke bladzijde de bewijzen levert [211]). Zijn speciale voorliefde voor de oude charters en verhalen heeft hem zelfs tijdens Ayam Wuruk's tochten in Oost-Java herhaaldelijk de koninklijke stoet doen verlaten om in de eenzaamheid van een woudkluis zijn kennis op dat punt te vermeerderen — waarvoor wij hem overigens niet dankbaar genoeg kunnen zijn!

āryya. De woordspeling van vers 4 verdient in het bijzonder de aandacht, omdat wij boven reeds met *āryya*'s hebben kennis gemaakt

[207]) *Nāg.*-uitgave, blz. 46.
[208]) *Nāg.*-uitgave, blz. 61.
[209]) *Nāg.*-uitgave, blz. 256.
[210]) Ik wijs nog speciaal op vers 1 en 2 van strofe 1 van zang 75, waarin Sang Āryya Wirādhikāra wordt genoemd *dharmmādhyakṣa* van de *dharmma's i dalĕm*, opgesomd in de voorafgaande zangen. Kern vertaalt bepaald verkeerd als hij deze term met „heiligdommen in de dalĕm" weergeeft; bedoeld is natuurlijk hetzelfde als *sudharmma haji* aan de aanvang van de opsomming (zang 73, strofe 2, vers 1), dus: vorstelijke vrijgebieden.
[211]) Alsmede de onevenwichtig lange opsomming van vrijgebieden in de zangen 73—80. Ware de dichter een bestuursambtenaar geweest, dan wel hoveling zonder meer, dan zou het gedicht er geheel anders hebben uitgezien!

en daarin het aequivalent van de huidige poetrå's wilden zien, zulks op grond van de plaatsing in de hiërarchieke volgorde van het vers (door den dichter zelf aangekondigd), zowel als in verband met het huidige gebruik van arijå als titel van de jongere broeders of zoons van den vorst [212]). Het treft dan wel als een tegenstrijdigheid om plotseling, nadat de *parāryya* (alle *āryya*'s) zich in de *bangsal* bleken te bevinden, enkele āryya's buiten onder de bomen te zien staan. En temeer klemt de noodzaak voor bijzondere aandacht, omdat zich onder deze *āryya*'s niemand minder dan onze dichter, Prapañca, bevond! Hij toch was een der beide *dharmmādhyakṣa*'s en wel speciaal de superintendent der buddhistische vrijgebieden; zijn woning bevond zich vlak ten Zuid-Westen van de kraton, doch van bloedverwantschap met den vorst blijkt nergêns iets. Ik geloof dan ook dat wij in dit geval — en in de vele andere gevallen, dat van *āryya*'s sprake is zonder dat iets van verwantschap met den koning blijkt — speciaal moeten letten op de woorden *pangaran āryya*, d.w.z. die *āryya* „genoemd worden". Met andere woorden, ik veronderstel, dat men in de titel *āryya*, zoals deze in vers 4 wordt gebruikt, een titel moet zien, die kon worden verleend op grond van zogenaamde verdiensten, dan wel een praedicaat, behorende bij de vervulling van een bepaalde betrekking. Het is er dan mede gesteld als met het verlenen van de titel arijå in de tegenwoordige tijd, welke titel ook niet steeds de bovenbedoelde graad van bloedverwantschap met den vorst aangeeft. In dit geval zou vers 4 zowel een bescheidenheid van den dichter zijn (die op het onechte van zijn eigen titel wijst) als een poging bevatten om den lezer toch ook weer niet al te min over hem te laten denken (daar hij meent de titel ten volle door zijn gedrag te hebben verdiend).

Paraphrase.

De dichter heeft in strofe 3 zijn opsomming van de functionarissen — waaronder hijzelf voorkomt — beëindigd met te wijzen op de lieden, welke niet in de bangsal mochten komen, doch terzijde onder de bomen van de pĕlataran stonden opgesteld [213]).

[212]) Zie boven zang 10, strofe 1, aantekening bij *mantri wṛddha*.

[213]) Er is niets dat aan de vertaling van Kern (Açoka-boom) de voorkeur kan doen geven boven die, welke boven is gegeven (*açoka*-bomen). Thans is de pĕlataran beplant met sawoh kĕtjik-bomen en worden geen angsokå's binnen de kraton-muren aangetroffen. Gezien echter de aard van de beplanting van de kraton-erven ben ik geneigd te denken aan meer dan één boom van dezelfde soort.

Deze buiten staande groep is kennelijk dezelfde als die wij in strofe 2 van zang 9 ten Zuiden van de tweede uitgang hebben aangetroffen. De dichter besluit de strofe met een bescheiden toespeling op zijn titel.

ZANG 11.

Strofe 1.

Tekst:

nā lwir sang marĕk ing witāna pinake dalĕm inapi
[rinangga çobhita/
ring jro pūrwwa sake wijil pisan adoh piningit ikang
[umañjinge dalĕm/
ndan sang çrī nṛpasinghawarddhana kidul saha yugala
[saputraputrikā/
lor sang çrī kṛtawarddhaneçwara bangun surapada tiga tang
[purāpupul// [214])

Woordelijke vertaling:

„Aldus de soorten van hen, die dienst hebben in de *witāna*, die door den vorst gebruikt wordt, fraai gevormd, beschilderd, schoon. Verder naar binnen, oostelijk van de eerste uitgang, is het verboden voor hen, die zich naar binnen begeven. Maar Zijne Hoogheid Vorst Singhawarddhana (woont) in het Zuiden met gade en kinderen, in het Noorden Zijne Hoogheid Vorst Kṛtawarddhana. Als godenverblijven (staan daar) de drie *pura*'s bij elkaar".

Aantekeningen:

ring jro pūrwwa sake wijil pisan. Kern schijnt de eerste woorden op het vorige vers te hebben willen laten slaan („van binnen"), wat mij onjuist lijkt. De gehele uitdrukking is gelijk aan die, welke wij reeds enkele malen zijn tegengekomen, waar men een poort binnen kon gaan. Wij dienen dan onder *wijil pisan*, zoals boven reeds werd opgemerkt, de achter de *witāna* gelegen poort van het eigenlijke

[214]) Vertaling-Kern: „Zoodanig zijn degenen die den troon naderen in de Bangsal Witana, bestemd voor den Vorst, fraai gevormd en versierd, van binnen. Zuidelijk" (lees: Oostelijk) „van den eersten uitgang, wordt op zekeren afstand verboden 't hof binnen te gaan. Dan in 't Zuiden is ('t verblijf van) Z. Hoogh. Singhawardhana met zijn gade, zoon en dochter; Noordelijk is ('t verblijf van) Z. Hoogh. Kṛtawardhaneçwara. De drie paleizen te zamen lijken Hemelwoningen." (*Nāg.*-uitgave, blz. 46 vlg.)

koningserf te verstaan, die toegang gaf tot het particulier terrein van den vorst [215]). Hiermede bedoel ik het ommuurde erf (de ommuurde erven), waarop de gebouwen stonden, die de koning dagelijks gebruikte, waarin hij sliep, at, met zijn kinderen verkeerde enz. Kortom, datgene wat de dichter met *dalĕm* schijnt aan te duiden: „binnen". Dit gedeelte komt dus overeen met wat bij een gewone woning achter de g ĕ b j o g, de voorwand gelegen is, waar de heer des huizes zijn ambtskleding verwisselt voor een meer gemakkelijke dracht, thans, in de periode der b l a n g k o n's (gereed gemaakte hoofddoeken), dit schijnbaar onafscheidelijke hoofddeksel aflegt, steeds tegelijk met zijn k ĕ r i s, statigheid en imposante gedragingen, kortom, waar hij meer mens dan a b d i d a l ĕ m is. Zou men een vergelijking willen maken met toestanden in Europa, dan zou men, teruggrijpend naar ouderwetse tijden, in p ĕ n ḍ å p å en p r i n g g i t a n de „mooie kamer" en de „stoep" aan de straat, in de eigenlijke d a l ĕ m de huiskamer met (bij boerenwoningen) de keuken kunnen zien, waar men „leeft".

pininggit ikang umañjinge dalĕm. Evenals het bij meer bescheiden Javaanse woningen hoogst ongepast zou zijn indien men zonder permissie van den huisheer de grens tussen buiten en binnen (of: vóór en achter) zou overschrijden, doordat men de huisgenoten in een staat van het hoogste alarm zou brengen indien men ze zou verrassen, en evenals het overtreden van deze ongeschreven wet iemand tot een barbaar stempelt, zo is het vanzelfsprekend dat deze wet nog sterker gold in een Oud-Javaanse k r a t o n. Waar een Javaan reeds zozeer gesteld is op een onberispelijk voorkomen en gedrag, van de inspanning waartoe hij in zijn d a l ĕ m kan relaxeren, hoeveel temeer zal de koning daarop gesteld zijn geweest! Intussen is het interessant te zien, dat een bezoek aan de huidige k r a t o n's den beschrijver voor dezelfde moeilijkheden plaatst als Prapañca ondervond. Toen V. Zimmermann in 1917 de k r a t o n van Soerakarta beschreef en daarbij tot vóór de p r å b å j å s å was gekomen, dus het punt bereikt had, dat Prapañca de *wijil pisan* noemt, moest hij schrijven: „Mocht ik tot hiertoe persoonlijk aan mijne lezers als leidsman voorgaan en hun het een en ander uit eigen aanschouwing berichten, verder kan ik alléén vertellen, wat mij door anderen medegedeeld werd, en is het overige van de Kraton voor mij terra incognita. De situatieschets moet voortaan uitsluitend onze gids zijn in de doolhof,

[215]) Zie boven zang 9, strofe 4, aantekening bij *nggwan çrīnātha.*

die de intieme vertrekken van een oosters vorstenverblijf vormen" [216]). Na vijf en een halve eeuw dus nog precies dezelfde scheidingslijn! Het verschil is slechts dat Prapañca ons verder dan ook helemaal in de steek moet laten en met geen woord over de rest van de k r a t o n rept — het vermelden alleen al van de vrouwenverblijven zou hem als hofdichter waarschijnlijk hoogst kwalijk genomen zijn — terwijl Zimmermann met de nieuwsgierigheid van de Westerling, voor wien geen a d a t wet is, alsnog trachtte van de ligging van die intieme gedeelten van 's konings hof te weten te komen wat maar mogelijk was — zeer tot ons wetenschappelijk voordeel overigens, daar hij zijn gegevens duizendvoudig door de drukpers heeft doen vermenigvuldigen en zij ons thans enigszins kunnen helpen een indruk te vormen van wat zich achter de *wijil pisan,* de eerste uitgang van de hof van Matjapahit's koning, bevonden kan hebben. Straks zullen wij zien, dat dit belangrijk minder was, dan thans in de Vorstenlanden gevonden wordt en dat met name de aldaar ten Zuiden van de k ĕ ḍ a t o n gelegen erven, die een spiegelbeeld te zien gaven van wat ten Noorden daarvan aanwezig was, hoogstwaarschijnlijk niet bestonden. Het tot de d a l ĕ m behorende gedeelte van de k r a t o n grensde, als ik mij niet ten zeerste vergis, onmiddellijk aan de zuidermuur, zoals wij thans nog op Bali kunnen zien en ook te Kloengkoeng het geval was.

singhawarddhana. Naar men weet was deze Singhawarddhana vorst van Paguhan en 's konings zwager, terwijl de in vers 4 genoemde Kṛtawarddhana (het daarmede verbonden *īçwara* is natuurlijk een tegenhanger van het in vers 3 genoemde *nṛpa* [217]) 's konings vader en vorst van Singhasāri was. Daar de koning zelf in het midden verbleef en zijn hof op het Westen was georiënteerd, had hij zijn vader aan de rechterkant, zijn zwager aan de linkerkant, geheel dus als wij verwachten zouden. Dat de dichter echter den vader eerst in vers 4 en den zwager reeds in vers 3 noemt, is dat een schijnbare slordigheid of oneerbiedigheid — schijnbaar, want de dynastieke positie van hunne echtgenoten eiste een andere volgorde dan die van de beide vorsten zelf. Singhawarddhana's echtgenote was de volle zuster van den regerenden koning en dus hoger in rang dan diens moeder, die trouwens nimmer als volwaardig vorstin de troon had bekleed, doch slechts als stedehoudster van de kluizenares geworden Rājapatnī. Prapañca was inderdaad een goed hofdichter!

[216]) *T.B.G.,* deel LVIII (1917), blz. 319.
[217]) Dit is aan Kern ontgaan.

tiga tang pura. De juiste ligging van de drie *pura*'s eist een zorgvuldige beschouwing. Nemen wij aan, dat wij tot dusver op het juiste spoor zijn gebleven en 's konings hof de ganse Oostkant van de p ĕ l a t a r a n in beslag nam, dan zouden de beide andere *pura*'s òf recht ten Zuiden en ten Noorden daarvan moeten liggen en dus vanaf de p ĕ l a t a r a n onzichtbaar zijn, òf evenals 's konings *pura* op de p ĕ l a t a r a n uitkomen en dus eigenlijk ten Noord-Westen en ten Zuid-Westen van den koning gelegen zijn. Dat wil zeggen, in het eerste geval zouden zij via 's konings erf bereikt hebben moeten worden, wat ik onwaarschijnlijk acht, in het tweede geval waren zij gemakkelijk genoeg vanuit de p ĕ l a t a r a n te betreden. Een derde mogelijkheid moet nog in beschouwing worden genomen, nl. dat de Oostkant van de p ĕ l a t a r a n zó breed was, dat daar ruimte bestond voor drie *pura*'s naast elkaar. In dat geval zou men ze alle drie vanuit de p ĕ l a t a r a n hebben kunnen bereiken. Dat de woningen van de familieleden wel niet naar het Westen zullen gericht zijn geweest zoals die van den koning, behoeft geen bezwaar op te leveren, daar de woningen elk op hun erf in elke willekeurige richting gebouwd kunnen worden, terwijl toch de ingang aan de Westkant van het erf blijft. Er is, voorzover ik kan zien, slechts één aanwijzing voor de tweede oplossing, nl. dat Prapañca in strofe 3 van zang 9 zegt, dat aan de Zuidzijde van de p ĕ l a t a r a n p ĕ ṇ ḍ å p å's en g r i j å's te zien waren, welke vol zaten met dienaren van den vorst van Paguhan, 's konings zwager, die wij zoeven ten Zuiden van den koning verblijf hebben zien houden. Dit gegeven lijkt mij echter namelijk alleen dan bruikbaar indien men die huizen — over de zuidermuur van de p ĕ l a t a r a n heen — vanuit de p ĕ l a t a r a n zien kon en dit is slechts mogelijk als die woning ook aan de Zuidkant van dat voorerf gelegen was. Verdere steekhoudende bewijzen voor deze oplossing kan ik niet vinden.

Paraphrase.

Prapañca heeft ons in strofe 1 gewezen op het verbod om verder Oostwaarts door te dringen en de eerste uitgang te passeren (waarachter 's konings privé-hof gelegen was), om vervolgens de ten Noorden en ten Zuiden van den koning gelegen woningen van 's konings vader en zwager aan te wijzen. De pracht van al die woningen doet hem naar een vergelijking met de godenhemel grijpen, die opzichzelf temidden van zoveel godenincarnaties allerminst overdadig genoemd kon worden.

Strofe 2.

Tekst:

sakweh ning gṛha nora tanpa saka mokirukiran apĕnĕd winarṇṇana/ mwang tekang batur açmawiṣṭaka mirah winĕtuwĕtu pinik rinūpaka/ ñjrah tekang wijil ing kulāla pinakottama ni hatĕp ikang gṛhādhika/ tañjung keçara campakādi nikanang kusuma caracarāñjrah ing [natar//[218])

Woordelijke vertaling:

„Alle huizen hebben van snijwerk voorziene stijlen, zijn fraai, met voorstellingen beschilderd, en hun soubasementen van rode baksteen zijn bewerkt, met voorstellingen opgesmukt. Overal is het pottenbakkerswerk als topstukken van de daken van de voornaamste huizen gebruikt. *Tañjung, keçara, campaka* zijn de voornaamste van de veelsoortige bloembomen, die verspreid zijn over het erf".

Aantekeningen:

saka mokirukiran. Van de gebouwen op het binnenste voorerf van strofe 6 van zang 8 werd alleen gezegd, dat de stijlen zonder fouten waren, zodat wij wel mogen aannemen, dat zij geen snijwerk vertoonden, zulks in tegenstelling tot die van de hoven der vorsten. Dit komt overeen met het nog in de Vorstenlanden bestaande gebruik, dat alleen den voor den vorst bestemde gebouwen versierde stijlen mogen bezitten. Kern's vertaling van *mokirukiran* met „met beeldhouwwerk" moet ik afwijzen aangezien zij de suggestie oproept van haut-relief met mensen- en dierenvoorstellingen. Voorzover wij weten kwamen die niet op stijlen voor, wèl op soubasementen.

winarṇṇana. Kern denkt waarschijnlijk aan „beschilderd" in de zin van „met kleuren beverfd". Het woord *winarṇṇana* is echter iets anders dan *winarṇṇa*, van *warṇa* = kleur, en doet in ieder geval rekening houden met de betekenis van „beschrijving". Ik zou dan ook liever willen denken aan de van Bali bekende wandbeschilderingen in kleuren, die bepaalde voorstellingen uit de *kakawin*'s en andere

218) Vertaling-Kern: „Al de huizen zijn voorzien van zuilen met beeldhouwwerk, sierlijk geschilderd, en de Batur van rooden baksteen is .... met figuren; overal ziet men de voortbrengselen van pottenbakkers dienende voor de toppen van de daken der voorname huizen. Mimusops-bloemen, Keçara's, Campaka's en andere bloemen van allerlei soort zijn overal verspreid op het voorplein." *Nāg.*-uitgave, blz. 47.

gedichten weergeven. Doch dan kan de term onmogelijk op de houten stijlen slaan en moeten wij hem op de huizen zelf betrekken.

winĕtuwĕtu. Aan dit woord heb ik elders in verband met de context enige regelen gewijd, waarnaar ik moge verwijzen. Ik kwam daarbij tot de conclusie, dat het zoveel betekenen moet als „bewerkt", „uitgewerkt", gezegd van hout of steen [219]).

pinik rinūpaka. Zie de verwijzing boven. Ik stel mij de soubasementen voor als die, welke wij van de t j a ṇ ḍ i-terreinen hebben leren kennen en op Bali nog steeds vinden, namelijk met kanten, die langwerpige, met reliefvoorstellingen versierde panelen dragen [220]).

wijil ing kulāla. Het is wel geheel overbodig hier te wijzen op de tienduizenden scherven van terracotta topstukken, welke op het terrein van de k r a t o n van Majapahit en omgeving zijn geraapt en die thans het interessantste deel van de collectie van het museum te Trowoelan uitmaken. Sommige konden geheel of gedeeltelijk uit de brokken worden samengesteld en de meeste vertonen uitvoerige voorstellingen, die aan een sterke Chinese invloed doen denken, niet zozeer wat hun stijl betreft — die echt-Javaans is — als wel wat betreft techniek en toepassing. Zij zijn zowel van geboetseerde als van ingesneden of ingestempelde versieringen voorzien [221]).

keçara. Het schijnt onmogelijk te zijn deze plant juist te identificeren. Men noemt haar Mimusops Elengi, wat echter ook de naam is voor de *bakula* van strofe 1 zang 37. Maar ook de t a n d j o e n g blijkt zo te heten, zodat tenminste twee verschillende bomen met één plantkundige naam worden aangeduid. Beide namen, *keçara* en *bakula*, schijnen geheel uit de taal verdwenen te zijn. De betekenis van het woord (de „harige") kan ons ook al weinig helpen; identificatie met de t j ĕ m ā r ā gaat niet op, daar deze boom een vreemdeling is in de woonsteden van de vlakten en in de bossen thuis hoort. Het is een zgn. nutteloze boom, die slechts door naar de bossen van Bussum en Hilversum verlangende Hollanders van zijn hoge standplaats is gehaald.

añjrah. Het doet vreemd aan de bloemen op de p ĕ l a t a r a n verspreid te zien liggen, daar geen erf zozeer als dit gedurig wordt

[219]) Zie *Bijdragen*, deel 90 (1933), blz. 279 vlgg.

[220]) Een bekend voorbeeld, is het tweede zgn. p ĕ n ḍ ā p ā-terras te Panataran, ten rechte het terras van een b a l é a g o e n g. Voor Bali zie het werk van Moojen, *Kunst op Bali*, passim.

[221]) Pottenbakkarswerk als versiering van daken vindt men thans behalve bij m a s d j i d's nog op vele huizen in de streek van Pati en Djoewana aan de Noordkust. Te Majapahit werden zij ook toegepast langs de hoekkepers.

schoongehouden en geveegd. Wij moeten dan ook wel tot de conclusie komen, dat niet van verspreid liggende bloemen, doch van verspreid staande bloembomen sprake is.

Paraphrase.

De dichter wijdt de laatste strofe van zijn beschrijving van de k r a t o n aan de huizen van de vorstelijke woonerven, die stijlen met snijwerk, wandschilderingen, reliefvoorstellingen op de soubasementen en topstukken van terracotta blijken te hebben. De erven zijn beplant met veelsoortige bloembomen [222]).

ZANG 12.

Strofe 1.

Tekst:

warṇṇan tingkah ikang pikanděl atatā tūt kaṇṭa ning nāgara/
wetan sang dwija çaiwa mukya sira ḍang hyang brahmarājādhika/
ngkāneng dakṣiṇa boddha mukya ng anawung sang kāka rĕngkannadī/
kulwan kṣatriya mantri punggawa sagotra çrīnarendrādhipa// [223])

Woordelijke vertaling:

„Beschrijven wij de ordening, die eromheen is, volgens rangorde langs de kanten van de stad. In het Oosten de heren çiwaietische priesters onder Dang Hyang Brahmārāja, de voortreffelijke. Dáár ten Zuiden van, de buddhistische (priesters), gezamelijk onder Sang Kāka Rĕngkannadī. In het Westen de *kṣatriya*'s, *mantri*'s (en) *punggawa*'s uit het Huis des Konings".

[222]) Het beeld, dat deze strofe van de woningen in de k r a t o n geeft, komt geheel overeen met dat van de Balische p o e r i's, doch niet met het voorkomen van de huizen en gebouwen van de k r a t o n's van Java. Alle overeenkomst van de indeling van de erven tussen Majapahit en de Vorstenlanden ten spijt blijkt er een groot verschil te bestaan tussen het uiterlijk voorkomen van hun bebouwing. Het is zaak zich hiervan terdege rekenschap te geven. Straks komen wij hier nader op terug.

[223]) Vertaling-Kern: „Wij zullen den staat beschrijven van de omgeving langs de zijden van de stad. Oostelijk (wonen) de Çiwaitische brahmanen, van wie de Hoogeerwaarde Brahmarāja de voornaamste is; in 't Zuiden de Buddhisten; de voornaamste van den Sanggha (Congregatie) is de Sthawira Rĕngkannadī; Westelijk de Kṣatriya's, Mantri's, Punggawa's en verwanten van Z. Maj. den Soeverein." *Nāg.*-uitgave, blz. 47 vlg.

Aantekeningen:

ikang pikandĕl. De vraagt ligt voor de hand hoe wij ons dit „eromheen zijnde" moeten denken, onmiddellijk aan de bètèng grenzende of verder ervan verwijderd. De uitdrukking betekent eigenlijk „wat dik maakt" [224]), zodat men op Bali een huis, dat aan de muur van de poeri grenst, pĕkandĕl poeri noemt en een kĕrisovertrek een kandĕlan. Waar wij straks echter zullen te maken krijgen met verblijven, waarvan vast staat, dat zij zich op een behoorlijke afstand van de kraton bevonden, zullen wij goed doen het begrip tamelijk ruim te nemen.

wetan. Het is vanzelfsprekend, dat de priesters in het Oosten wonen, daar de plaats van hun werkzaamheid ten Oosten aan de aloen-aloen grensde. Dat de buddhistische priesters echter ten Zuiden van hun çiwaitische collega's woonden, klopt niet met hun respectievelijke plaatsen bij de ceremoniën op het openbaar godsdiensterf aan de aloen-aloen. Ik weet hier geen verklaring voor.

dakṣiṇa. Kern vertaalt dit zó, dat men de indruk ontvangt alsof de buddhistische priesters geheel ten Zuiden van de kraton woonden. Hij verwaarloost het woordje *ngkāna* in vers 3, dat duidelijk uitdrukt hoe wij ons dat Zuiden moeten denken, nl. ten opzichte van de plaats der çiwaitische priesters.

ng anawung. Ik kan Poerbatjaraka's gissing niet overnemen, dat wij dit met het volgende *sang kāka* moeten verbinden en lezen: *anawung çangka,* wat dan op een *çangkhapāṇi* geheten functionaris zou moeten slaan [225]). De betekenis van „zich verenigend" past hier mijns inziens zeer goed, hoewel wij zeker niet met Kern aan de *sanggha* (buddhistische congregatie) mogen denken — van een monnikenverblijf is hier geen sprake, noch minder van een buddhistische gemeente. Men denke slechts aan de Balische pĕdanda siwa en boda, beiden functionarissen van één eredienst.

kulwan. Niets wijst erop, dat wij hier, evenals bij *dakṣiṇa,* rekening moeten houden met de woonsteden der çiwaitische priesters. Wij kunnen ons dus geheel naar het Westen van de kraton verplaatsen.

kṣatriya mantri punggawa. Dat er, niettegenstaande de gelijkstelling *kṣatriya - mantri,* waarop Van der Tuuk wijst, toch nog wel enig verschil mag worden aangenomen, lijkt mij juist door plaatsen als

[224]) De uitdrukking kandĕl betekent zoveel als „dik, stevig". Vgl. vers 1, strofe 1, zang 8.

[225]) *Nāg.*-uitgave, blz. 257. Voor den *çanghapāṇi* zie nog Poerbatjaraka in *O.V.* 1924, blz. 154.

deze aangetoond te worden [226]). De volgorde zou een reeks: hoofdambtenaren - ambtenaren - beambten doen veronderstellen, doch ik wil wijzen op het Balische poenggawa, dat een districtshoofd is en zeer lang geleden al was [227]). Het juiste onderscheid tussen al deze termen zal voorlopig wel onbekend moeten blijven.

sagotra. Ik zie geen reden om dit woord met Kern van het voorafgaande te scheiden en vertaal: „*kṣatriya*'s, *mantri*'s, *punggawa*'s, (allen) verwanten van enz.".

Paraphrase.

De dichter vangt in strofe 1 van deze zang zijn systematische beschrijving aan van wat er aan bijzonders rondom de kraton was op te merken. Allereerst noemt hij de woningen der çiwaitische en buddhistische priesters, die respectievelijk in groepen bijeen woonden ten Oosten van de kraton, eerstgenoemden ten Noorden van laatstgenoemden. Dan keert hij naar het Westen en vertelt ons dat daar de hoge ambtenaren woonden, die familie van de koning waren.

Strofe 2.

Tekst:

wetan (n)dan mahĕlĕt lĕbuh pura narendreng wĕngkĕr atyadbhutā/
sākṣāt indra lawan çacī nṛpati lāwan sang narendreng daha/
sang nātheng matahun narendra ri lasĕm munggw ing dalĕm
[tan kasah/
kannah dakṣiṇa tan madoh kamĕgĕtan sang nātha çobhāhalĕp// [228])

Woordelijke vertaling:

„In het Oosten, (maar) met een veld ertussen, de *pura* van de Vorst van Wĕngkĕr, buitengewoon fraai; als Indra met Çacī is de

[226]) Zie de aantekening bij zang 9, strofe 2 (*kidul ika* enz.).

[227]) De term duidt de hoogste ambtenaren onder den vorst aan, doch indien men de Balische vorsten als regenten beschouwt, onder een déwa agoeng, een koning, staande (wat vroeger inderdaad het geval was) en als men voorts dezen koning van Bali in de oudere litteratuur gelijkgesteld ziet aan de vorsten van Java, die tezamen weer onder den koning van Majapahit stonden, dan wordt de poenggawa inderdaad wat thans een districtshoofd is.

[228]) Vertaling-Kern: „Voorts ten Oosten met het Plein er tusschen is het wonderschoone paleis van den vorst van Wĕngkĕr; te vergelijken met Indra en Çacī is de(ze) vorst met de vorstin van Daha. De heerscher van Matahun (en) de vorstin van Lasĕm hebben hun plaats in 't onmiddellijk aangrenzende Hof; Zuidelijk, niet ver af, is gelegen de aanzienlijke huizing, prachtig schoon, van den vorst." *Nāg.*-uitgave, blz. 47 vlg.

Vorst met de Vorstin van Daha. De Vorst van Matahun, de Vorstin van Lasĕm verblijven in een *dalĕm,* onafscheidelijk; gelegen ten Zuiden, niet ver, is het prinselijk gastverblijf van den vorst, fraai en mooi".

Aantekeningen:

mahĕlĕt lĕbuh. Het is de vraag of, zoals Kern meent, hiermede de *lĕbuh agĕng* van de eerste strofe van zang 8 is bedoeld. Ik geloof van niet, daar wij dan precies op dezelfde plaats terecht zouden komen, waar wij zoeven de priesters zagen wonen, namelijk recht ten Oosten van de aloen-aloen. Ten rechte is er echter sprake van een kraton recht ten Oosten — niet van de aloen-aloen — doch van de kĕḍaton van den koning. Daar Prapañca verder niet meer op de Oostkant van de kraton terugkomen zal, is het zeer aannemelijk, dat de beide in Noord-Zuidelijke richting achter elkaar gelegen woningen de gehele Oostkant in beslag hebben genomen. Ik meen dat de *lĕbuh* een eigen, kleine aloen-aloen was van het verblijf van Wĕngkĕr, dat immers een *pura* (= kraton) genoemd wordt. Deze aloen-aloen lag dus ten Westen van het verblijf.

wĕngkĕr. Wie de vorst van Wĕngkĕr (= Ponorogo) was, is den lezer bekend. Het was 's konings aangetrouwde oom, gehuwd met 's konings tante, de vorstin van Daha, zuster van 's konings moeder. De familiebetrekking tot den koning was dan ook niet na genoeg om hen een woning in de kraton te doen reserveren, terwijl Wĕngkĕr's rang een eigen kraton eiste. De vergelijking met Indra en Çacī heeft natuurlijk een goede zin en hoofse betekenis gehad, die mij echter ontgaat [229]).

matahun. De vorst van Matahun (= Ngawi) [230]) was de schoonzoon van bovengenoemd echtpaar, waarvan de vorstin van Lasĕm de dochter was, een nicht dus van den koning. Zij had, volgens recht en billijkheid, haar ouders aan de rechterhand [231]).

[229]) De vorst van Wĕngkĕr stierf in 1388 en werd misschien bijgezet te Çūrabhāṇa, wat het tegenwoordige Soerowono is (Tjandi Soerowono nabij Paree, Kediri). Het heiligdom heette Wiṣṇubhawanapura.

[230]) De naam leeft nog voort in die van de desa Tawoen bij Ngawi, waar men schijnt af te weten van het bestaan van een vroeger rijk Mĕtawoen. De bĕrĕsih doesoen, die elk jaar onder grote belangstelling bij een badplaats gevierd wordt, biedt enkele bijzonderheden voor onderzoek.

[231]) De vorst van Matahun stierf in 1388 en werd misschien bijgezet te Tigawangi (Tjandi Tegowangi nabij Paree, Kediri). Het heiligdom heette Kusumapura. De oostelijke middenpilaster van het soubasement (van het tempellichaam staat niets meer) toont een onafgewerkt, buitengemeen fraai relief van een vorstelijk persoon met een vrouw. Ik acht het niet uitgesloten, dat met deze twee, buiten verhouding tot de overige versiering groot uitgebeelde personen de vorst van Matahun en zijn echtgenote, de vorstin van Lasĕm, zijn bedoeld.

tan kasah. Kern vertaalt met „onmiddellijk grenzend", wat niet goed klopt met het *tan madoh* van het volgende vers, dat toch altijd nog op enige afstand wijst. Ik stel voor de uitdrukking te laten slaan op het echtpaar en vertaal met „onafscheidelijk".

Paraphrase.

Prapañca wendt zich wederom, na ten Westen van de kraton vertoefd te hebben, geheel naar het Oosten, waar hij het overblijvende gedeelte toewijst aan twee vorstelijke echtparen, namelijk den vorst van Wĕngkĕr en de vorstin van Daha, alsmede hun kinderen, de vorstin van Lasĕm en den vorst van Matahun. Laatstgenoemden woonden ten Zuiden van hun ouders [232]).

Strofe 3.

Tekst:

ngkāneng uttara lor sakeng pĕkĕn agöng kuww āhalĕp çobhita/
sang sākṣāt ari de nareçwara ri wĕngkĕr sang makuww āpagĕh/
satyāsih ri narendra dhīra nipuṇeng nīty āpatih ring daha/
khyātīng rāt mangaran bhaṭāra narapaty angde halĕp ning prajā// [233])

Woordelijke vertaling:

„Dáár in het Noorden, ten Noorden van de Grote Markt, prijkt een fraai verblijf. Hij, die gelijk de jongere broeder is van de vorst van Wĕngkĕr, is het die daar vast verblijf houdt. Waarachtig in liefde tot den koning, moedig, geverseerd in levenswijsheid, is hij *patih* van Daha, bekend in de wereld onder de naam Bhaṭāra Narapati, die het heil van de bevolking veroorzaakt".

[232]) De onderlinge ligging van de vorstelijke verblijven komt niet overeen met die van de beide boven genoemde bijzettingsheiligdommen Soerowono en Tegowangi. Tegowangi ligt namelijk ten Westen van Soerowono.

[233]) Vertaling-Kern: „In 't Noorden, noord van de Groote Markt, is een allerfraaist verblijf; hij, die als het ware jongere broeder is van den vorst van Wĕngkĕr, is degene die daar vast zijn intrek neemt: oprecht den vorst genegen, moedig, knap in de staatkunde, als Patih van Daha, in den lande bekend onder den naam van Bhatāra Narapati, die 't heil des volks bevordert." *Nāg.*-uitgave, blz. 48.

Aantekeningen:

ngkāneng uttara. De dichter gaat van de beschrijving der Oost- en Westkanten over tot die van het Noorden — de toevoeging *lor sakeng pĕkĕn* doet voldoende uitkomen, dat hij niet bedoelt ten Noorden van de in vers 3 en 4 van de vorige strofe behandelde verblijven.

pĕkĕn agöng. De vraag is of de dichter hier dezelfde markt op het oog kan hebben als in strofe 2 van zang 8, die daar echter niet *agöng* heet. Laatstgenoemde markt lag ten Oosten van de Noordzijde van de k r a t o n, wat ongeveer zou moeten zijn tussen de verblijven der priesters van strofe 1 van onze zang en die van de vorstelijke personen van strofe 2. Wij tasten hier geheel in het duister en kunnen uit het gedicht zelf geen beslissing verkrijgen, zodat wij genoegen moeten nemen met de overtuiging dat deze markt in ieder geval benoorden de k r a t o n lag. Ik zie geen voldoende redenen om aan de huidige Grote Markt (p a s a r g ĕ ḍ é) te denken, aangezien tussen deze en de k r a t o n de Europese kamp ingeschoven is en daardoor alles van plaats veranderd kan zijn. Wij bezitten helaas geen nadere gegevens omtrent de oorspronkelijke bestemming van dit door de Compagnie ingenomen terrein, waar thans in het Westen de grote l o d j i (woning van den Gouverneur), in het Oosten het fort en de kleine l o d j i (woningen van ambtenaren) gelegen zijn. Evenmin is het duidelijk waartoe vroeger het langwerpige terrein diende, dat zich vlak ten Noorden van de a l o e n-a l o e n uitstrekt van k o r i g l a ḍ a g tot aan de ten Oosten van de b è t è n g lopende straatweg, een terrein, dat uitsluitend door niet-Javaanse gebouwen wordt ingenomen, zowel te Jogjakarta als te Soerakarta. Ook kan ons de ligging van de Grote markt in oudere Mataramse hofsteden niets leren; die de Plèrèd b.v. lag op een zeer grote afstand ten Westen van de a l o e n-a l o e n[234]). Het meest waarschijnlijke

[234]) Volgens de kaart van Van Goens, in fotostatische afdruk op het Landsarchief aanwezig. Of wij deze kaart mogen vertrouwen is een open vraag; in ieder geval blijken de verhoudingen onjuist te zijn. De kaart is zeker niet opgemeten, doch uit het geheugen geschetst. Volgens de kaart zou de gehele k r a t o n met een gracht of s l o k a n omgeven zijn geweest, doch het beloop der waterstromen is zo fantastisch en onmogelijk, dat wij niet weten wat er van te moeten denken. De indeling van de k r a t o n, zoals deze op de kaart voorkomt, spot met alles, wat wij dienaangaande van Java, Bali en Majapahit weten. Wellicht ware het mogelijk aan de hand van een nauwkeurige beschrijving van de k r a t o n een en ander op de kaart terug te vinden (zij het dan ook met onderling foutieve verhoudingen), doch Van Goens achtte zich door het tekenen van zijn kaart van een beschrijving ontheven (zie *Bijdragen*, deel 4 (1856), blz. 314: De beschrijving van 't hoff ende hoedanich 't selve gebout

is mijns inziens, dat de Grote Markt zich inderdaad ter plaatse van de *bètèng koempĕni* heeft bevonden en voor het bouwen van deze *bètèng* is ingeruimd. Dat zou dan de *kuwu* van de *patih* van Daha recht ten Noorden van het fort brengen.

kuwu. Ik vestig er in het voorbijgaan de aandacht op, dat de dichter van nu af aan niet meer spreekt van *pura, dalĕm* of *kamĕgĕtan,* doch uitsluitend van *kuwu,* wat een verblijf van niet-vorstelijke aard schijnt te zijn geweest[235]). Dat men aan een tijdelijk verblijf moet denken is natuurlijk onjuist — de *patih* van Daha was te Majapahit even ver van de dichtstbij gelegen delen van zijn gebied verwijderd als die van Majapahit van de daaraan grenzende. De centralisatie van het landsbestuur tijdens Majapahit is overigens bekend genoeg en had zijn goede redenen, vooral ten opzichte van de landsvorsten[236]).

Paraphrase.

De dichter brengt ons in strofe 3 recht naar het Noorden, steekt de Grote Markt over en toont ons het verblijf van den Rijksbestuurder van Daha (Kaḍiri).

zij, can door UEd. in de gem. affconterfijtingh pertinent bespeurt werden, daer aen mij desen aengaende refererende, sal ick overtreden tot des Koninghs ende der volckeren costumen ten hoove."). In het dagregister van E. Sebalt Wonderer, die in gezelschap van Van Goens in 1648 de k r a t o n bezocht, komt echter een korte beschrijving voor, welke ik hier in haar geheel overneem. „Aen 't zuijdeinde desselfs" (= de nieuwe stad, Plered) „comt des coninex hoof ofte dalem, viercant opgetrocken met gebacken metselsteen, groot in sijn omganck 600 roeden" (= 2256 m)", hebbende aen 't zuijt- ende noorteijnde maer een uutganck, alwaer denselven audientie geeft ofte sich vertoont, de ordinarij uutcomst is 't noorderpleijn corresponderende op de voorseijde streeck" (= de hoofdstraat van Plèrèd) „daer oock sijn rijplaetse ofte renbaan is, doch sijn extraordinarie uutcomste ofte vergaderinge is in 't zuijderplein alwaer wij audientie gehadt hebben, daer niemant mag binnencomen dan sijn beste vrinden ende heeren, daerop sich vertrout, ende uut deselve niemandt dan die door hem daer geroepen wierden. Verders is den Mattaram een 't eenenmael open plaets, die sijn sterckte bestaet in 't getal van de dorpen daer rontsom, mitsgaders die tselve bewoonen." (*Daghregister gehouden int Casteel Batavia, Anno 1647–1648,* 1903, blz. 115 vlg.). Het is duidelijk, dat Van Goens met het zuiderplein bedoelt de p ĕ l a t a r a n (het in het zuidelijk deel van de k r a t o n gelegen erf) en niet de a l o e n-a l o e n k i d o e l, welke waarschijnlijk niet heeft bestaan en in ieder geval nimmer als audientieplaats voor 's konings naaste omgeving heeft gediend. Op Van Goens' kaart komt echter wel een soort zuider a l o e n-a l o e n voor. Zie noot 211.

[235]) Een *akuwu,* een bewoner van een *kuwu,* schijnt zoveel als een districtshoofd geweest te zijn. De persoon, die door de oude Hollanders koning van Bantam wordt genoemd, was zulk een districtshoofd, zoals uit de naam van diens verblijf (p a k o e w o n) kan blijken.

[236]) Ook in de Nieuw-Mataramse tijd huldigde men dit principe. Bij Van

Strofe 4.

Tekst:

wetan lor kuwu sang Gajahmada patih ring tiktawilwādhika/
maṅtrī wīra wicakṣaṇeng naya matanggwan satya bhaktyaprabhu/
wāgmī wāk padu sārjjawopasama dhīrotsāha[237]) *tan lānana/*
rājādhyakṣa rumakṣa ri sthiti narendrān cakrawarttīng jagat//[238])

Woordelijke vertaling:

„In het Noord-Oosten is het verblijf (*kuwu*) van heer Gaja Mada, *patih* van Majapahit *adiningrat,* den ambtenaar, held, schrander in beleid, pal staande, zijn woord gestand doende, den koning ootmoedig dienende, welsprekend met het woord, rechtschapen, bezadigd, standvastig, moedig, zich niet aan beuzelingen overgevend, rijksbestierder, wakende over het bestaan van den koning, dat deze alleenheerser zij in de wereld".

Aantekeningen:

wetan lor. Letterlijk: Oost ten Noorden. Het is uitgesloten dat men mag denken aan de huidige k ĕ p a t i h a n, die namelijk recht ten Noorden van de k r a t o n gelegen is. De windstreekaanduiding brengt ons eerder ter hoogte van de Pakoelaman te Jogjakarta.

adhika. Rouffaer denkt aan a d i n i n g r a t als aequivalent, wat mij juist voorkomt[239]).

Goens (*Bijdragen,* deel 4 (1856), blz. 359) lezen wij „ende sond toen een magtig leger onder seeckeren Tommagon Wiera Goena, om 't eijland Madura te dwingen, dat hem eijndelijck geluckt is, voerende desen Wiera Goena den Pangeran" (= vorst van Madoera) „ende alle zijn geslacht naer booven in de Matâram, die nevens d'andere" (= de overige, te Mataram hofhoudende vorsten van de verschillende vroegere vorstendommen zoals Poerbaja, Blitar, Cheribon, Toeban, Pemalang, Demak, Soerabaja, Selaron, Krapjak, van wie de meeste woningen op de kaart van Van Goens staan ingetekend) „aldaer een plaets is aengeweesen om hun hoff te houden". Naar wat wij van de toestand te Majapahit weten schijnen vele vorsten in 's konings familie te zijn ingehuwelijkt geweest, waardoor uiteraard een nog sterker band ontstond dan op andere wijze mogelijk was.

237) Tekst: *dhīhotsāha.*

238) Vertaling-Kern: „Noordoost is het verblijf van Gajahmada, Patih van Majapahit: den Mantri dapper, wijs in beleid, betrouwbaar, oprecht onderdanig jegens den Koning, welsprekend in pleitrede, rechtschapen, bezadigd, standvastig, wakker, voortvarend, Rijksfiscaal, die zorg draagt voor (de handhaving der) verordeningen van den Koning als wereldbeheerscher." *Nāg.*-uitgave, blz. 49.

239) *Nāg.*-uitgave, blz. 257.

padu. Poerbatjaraka's correctie van dit woord in *sadhu* heb ik in de vertaling overgenomen[240]).

rājādhyakṣa. Kern's vertaling met rijksfiscaal lijkt mij niet juist. Letterlijk betekent het „superintendent van den koning", dus hij, die namens den koning het oppertoezicht uitoefent over alles, wat des konings is, m.a.w. het rijk.

sthiti. Ik denk niet zozeer met Kern aan 's konings verordeningen (vooral niet aan het slot van een zo hoogdravende, hoewel ongetwijfeld juiste karakterbeschrijving), als wel aan het „bestaan" van den koning zelve.

Paraphrase.

Prapañca wijst Gajah Mada's verblijf aan en geeft ons een treffende karakterbeschrijving, die door zijn omvang in verhouding tot die van alle andere genoemde personen de bijzondere betekenis van den *patih* goed doet uitkomen[241]).

Strofe 5.

Tekst:

nda ngkāne kidul ing purī kuwu kadharmmādhyakṣan arddāhalĕp/
wetan rakwa kaçaiwan uttama kaboddhan kulwan açry ātatā/
tan warṇṇan kuwu sang sumantry adhika lāwan sang parakṣatriya/
de ning kweh nira bheda ri sakuwu kuwu angde halĕp ning purà//[242])

Woordelijke vertaling:

„Maar dáár, ten Zuiden van de *kĕḍaton,* de verblijven (*kuwu*) der hoofdintendanten van de vrijgebieden, zeer mooi, te weten: in het

240) *Bijdragen,* deel 80 (1924), blz. 220. Ik wijs echter op het *sādhu* van zang 72, strofe 2, vers 3.

241) Uit het feit, dat Gajah Mada niet minder dan een gehele strofe krijgt, mogen wij zonder meer afleiden, dat deze voortreffelijke rijksbestuurder bijzonder hoog in de gunst des konings stond aangeschreven — indien wij zulks niet reeds uit andere gegevens waren te weten gekomen. Prapañca toch was hofdichter en zal er zich zeker voor gewacht hebben den rijksbestuurder meer, maar gok minder, te eren, dan den koning lief was.

242) Vertaling-Kern: „En ten Zuiden van 't paleis des Konings is het zeer schoone verblijf van den Dharmādhyakṣa; ten Oosten daarvan is een uitstekend Çiwaietisch heiligdom; ten Westen een prachtige Buddhistische tempel. Wij zullen niet beschrijven het verblijf van den voornaamsten Mantri en de Kṣatriya's. De groote verscheidenheid in de verschillende verblijven is een sieraad van de stad." *Nāg.*-uitgave, blz. 49.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

Oosten dat van den çiwaietischen (hoofdintendant), het voornaamste, in het Westen dat van den buddhistischen (superintendant), het doorluchtige, volgens rangorde opgesteld [243]). Beschrijven wij niet de verblijven (*kuwu*) der heren opperste *mantri*'s [244]) en van de heren *kṣatriya*'s; door hun groot aantal is het verschil tussen al die verblijven een oorzaak van de schoonheid van de *pura*".

Aantekeningen:

kidul ing purī. Dit is merkwaardig, indien het namelijk letterlijk dient te worden opgevat. Tegenwoordig zou „ten Zuiden van de kĕḍaton" ons toch nog altijd binnen de kraton-muren doen blijven. Daar wij echter boven uitdrukkelijk hebben gezien, dat wij ons in al de strofen van zang 12 buiten die muren bevinden, betekenen bovengenoemde woorden, dat er tussen de eigenlijke *kĕḍaton* en de zuider-bètèng niets meer was. En zo zou deze locus aanleiding kunnen geven tot de veronderstelling, dat die eigenaardige, niet op Bali voorkomende en ook niet Oud-Javaans aandoende verdubbeling van de huidige kraton's, waardoor de voorerven ten Noorden van de kĕḍaton zich ten Zuiden daarvan nog eens herhalen (het voorplein aloen-aloen incluis), vroeger niet bestaan heeft. Dit is belangrijk, niet alleen omdat hierdoor de totale afmetingen van de kraton, bij alle overeenkomst met de huidige, toch meer ruimte voor de erven waarborgen. Ik vestig er daarom in het bijzonder de aandacht op [245]).

kadharmmādhyakṣan. Prapañca heeft het hier over zijn eigen woning, die hij zeer bescheiden *açrī* noemt, doorluchtig. Dit moet waarschijnlijk goed maken, wat door het *uttama* van zijn çiwaietischen collega aan zijn eigen aanzien werd tekort gedaan.

[243]) Kern laat dit woord feitelijk onvertaald; ik ken er de reeds boven (zang 8, strofe 5 en zang 10, strofe 1) passend gebleken betekenis van „volgens rangorde" aan toe. Dit past ook bij mijn opvatting van wat onder *kaçaiwan* en *kaboddhan* verstaan wordt.

[244]) Het is mij niet duidelijk, waarom Kern *sumantri adhika* met een enkelvoud weergeeft, hoewel het toch duidelijk is, dat over vele verblijven wordt gesproken. Misschien heeft hij zich door het woordje *adhika* laten beinvloeden, doch als wij *sumantri adhika* letterlijk met „hoofdambtenaren" vertalen, zal het den lezer duidelijk zijn dat een meervoud wel degelijk mojelijk is.

[245]) Beziet men een kaart van de Vorstenlandse kraton's, dan ontkomt men niet aan de indruk,d dat het vorstenverblijf inderdaad ten Zuiden van de pĕlataran afgelopen is. Deze indruk is inderdaad juist, aangezien de ten Zuiden van de dwars door de kraton lopende rijweg gelegen erven niets met de eigenlijke kĕdaton te maken hebben. Te Jogjakarta woonden hier vroeger de pradjoerits van den vorst.

kaçaiwan. Ik ben het niet met Kern eens, dat dit woord een çiwaietische tempel moet verbeelden, evenmin als *kaboddhan* een buddhistische. Wij weten nu eenmaal dat er twee *dharmmādhyakṣa*'s waren, elk voor een van beide secten van de openbare eredienst. Het is mijns inziens duidelijk dat bedoelde woorden op de twee verblijven slaan — het woordje *rakwa* (= te weten) staat daar borg voor [246]).

bheda ri sakuwu. Het is goed deze woorden in de gedachten te houden, daar men maar al te zeer geneigd is alle woningen en gebouwen te Majapahit eenvormig en van één type te denken. Blijkbaar bestonden er belangrijke verschillen.

Paraphrase.

De dichter brengt ons met een sprong van het uitsterste Noorden naar het uiterste Zuiden en noemt zijn eigen woning het laatst van alle. Het is de westelijkste der beide *kadharmmādhyakṣan*'s en dus de lager in rang zijnde woning van den hoofdintendent van de buddhistische vrijgebieden; deze plaatsing laat overtuigend zien, dat het

[246]) Ik breng hier in herinnering, dat Kern zich ook in strofe 4 van zang 8 door de uitdrukking *kaçaiwan* van de wijs heeft laten brengen, welke uitdrukking hij ook daar met „çiwaietische tempel" heeft vertaald. De werkelijke oorzaak van deze vergissing moet waarschijnlijk worden gezocht in het feit, dat men in Kern's tijd nog algemeen aannam, dat de tjaṇḍi's tempels waren geweest. Hierdoor dacht men bij een uitdrukking als *kaçaiwan* als vanzelfsprekend aan een stenen, *tjaṇḍi*-achtig bouwwerk, dat natuurlijk overal kon worden verwacht. Had Kern enig inzicht gehad in de ware aard en gedaante van de Oud-Javaanse tempels (= tempelerven als op Bali) en hun plaatsing in een kraton Bali: poerī), dan zou hij zulk een çiwaitisch tempelerf zeker niet ten Zuiden van de kraton hebben geplaatst, doch ten Oosten of in het oostelijk gedeelte daarvan. De tempels toch behoren aan de uranische, reine kant te staan, wat voor Majapahit het Oosten was, daar in die windrichting de godenberg (Pāwitra = Penanggoengan) gelegen was. Wij zullen ons dan ook 's konings privé-tempel naast, achter of op zijn privé-woonerf moeten denken, dat wij reeds in het Oosten van de kraton hebben kunnen localiseren. Ook de rijkstempel van zang 8, strofe 4, lag in het Oosten, nl. ten Oosten van de aloen-aloen. Het Zuiden was eerder de streek van het sterven, dus van de kluizenaars en van begraafplaatsen. De *dharmādhyakṣa's*, hoofdintendenten van de bezettingsheiligdommen woonden ten Zuiden van de kraton en zoals men weet bevinden zich te Trolojo (op een paar honderd meter ten Zuiden van de plek, waar de traditie de kĕḍaton van Majapahit plaatst) enkele Mohammedaanse graven uit de tijd van en kort na Ayam Wuruk. Uit het op de maésan's daarvan voorkomende Majapahitse zonneteken mogen wij afleiden, dat daar familieleden van den koning begraven liggen, enkele waarvan dan reeds tijdens de bloeitijd van Majapahit de Islām moeten hebben beleden zonder dat zulks ook maar enigszins aan een reguliere, vorstelijke begrafenis in de weg stond. Ik hoop elders op dit merkwaardig verschijnsel terug te kunnen komen.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

Çiwaisme reeds toen als hoger gold, niettegenstaande alle bevoorrechting van het Buddhisme door vorsten en groten.

Strofe 6.

Tekst:

lwir ccandrāruṇa tekanang pura ri tiktaçrīphalānopama/
tejānggĕh nikanang karang sakuwukuww akweh madudwan halĕp/
lwir ttārāgraha tekanang nagara çesa nneka mukya ng daha/
mwang nūṣāntara sarwwa maṇḍalika[247]) *rāṣṭrāngāçrayākweh*
[*marĕk*//[248])

Woordelijke vertaling:

„Als maan en zon is de *pura*[249]) van het onovertroffen Majapahit. De vaste glans van de stralen zijn de vele adellijke verblijven (*kuwu*), verschillend van schoonheid. Gelijk de planeten zijn de vele overige rijken, in de eerste plaats Daha, en de andere eilanden; alle provinciehoofden naderen, in menigte steun zoekende".

Aantekeningen:

nagara. Uit de vergelijking tussen *pura* en *nagara* blijkt wel, dat men onder het laatste verstond de verschillende vorstendommen, waaruit het grote rijk bestond. Majapahit zelf in de eerste plaats, voorts Kahuripan (= Janggala), Singhasāri, Daha, Paguhan, Kabalan, Lasĕm, Matahun, Wĕngkĕr, Pajang, Mataram. Zij waren alle rijken binnen het geheel, dat door den Vorst van Majapahit als koning van Java werd bestuurd.

sarwwa maṇḍalika. In tegenstelling tot Kern's opvatting betrek ik de beide eerste woorden van vers 4 op het derde vers. De reden ligt in de betekenis van *maṇḍalika*, welke eerder provinciehoofd dan vazalstaat luidt. Niet *maṇḍalika* doch *maṇḍala* is een provincie of vazalstaat.

---

247) Tekst: *maṇḍhalitā*.

248) Vertaling-Kern: „Gelijk de Maan en de Zon is de onvergelijkelijke stad Tikta-çrī-phala; schitterend de plaats innemende van hun (der Zon en Maan) stralen, zijn de vele onderscheiden verblijven, die ieder hun verschillend schoon hebben. Gelijk planeten zijn de vele overige steden met Daha aan 't hoofd, en de andere eilanden, alle vasalstaten, welke in menigte steun zoekende hun opwachting maken." *Nāg.*-uitgave, blz. 49 vlg.

249) Kern vertaalt met „stad", doch dit is *nāgara*, zoals wij reeds weten en wel in de zin van stad + bijbehorende omgeving = rijk.

Paraphrase.

Prapañca eindigt zijn beschrijving van de kraton van Majapahit en omgeving ervan met een dichterlijke vergelijking met de grootste onder de hemellichamen. Waarschijnlijk was de dichter zich hierbij niet bewust, dat hij in het voetspoor trad van zijn collega's van voor duizenden jaren, die in Babylon en Assyrië den koning en diens trawanten als aardse afspiegelingen beschouwden van zon en planeten. Het verschil was slechts, dat deze oudere priesters een werkelijk bestaand magisch verband veronderstelden tussen hemelbeeld en aardbeeld, dat tot voorspellingen en ingrijpen kon leiden. Prapañca was verlichter.

* * *

Hebben wij in het bovenstaande een poging gedaan om de op de kraton van Majapahit betrekking hebbende zangen meer in overeenstemming met indeling en bebouwing van de Javaanse kraton's en Balische poeri's te vertalen dan Kern dat vermocht, thans rest ons nog de taak op het door deze vertaling opgewekte beeld enkele correcties aan te brengen. De herhaalde verwijzingen naar de kraton's te Soerakarta en Jogjakarta zouden den lezer namelijk in de veronderstelling kunnen brengen, dat de overeenkomst in indeling en bebouwing ook betekent overeenstemming in uiterlijk. Deze veronderstelling is echter ongetwijfeld onjuist. Vergelijkt men namelijk de kraton-gebouwen, welke ons door de reliefs van de Oost-Javaanse tjaṇḍi's uit de tijd van Majapahit worden getoond, met die, welke wij thans in de Vorstenlandse kraton's zien, dan treft een groot onderscheid. In het eerste geval zien wij uitsluitend op tamelijk hoge soubasementen gelegen, doch in omvang betrekkelijk kleine houten bouwwerken, welke een bescheiden indruk maken, terwijl in het laatste geval juist de grote omvang van de pĕṇḍåpå's en huizen den bezoeker opvalt[250]). Mochten daarbij de op de eigenlijke vorstenerven gevonden bouwwerken al in hun bouwprincipes enige overeenkomst vertonen met die van de reliefs (men vindt er namelijk in enkele gevallen betrekkelijk hoge soubasementen en enkele geheel uit hout opgetrokken gebouwen, zoals de pråbåjåsåḍ),

---

250) Voor de verschillende typen van gebouwen op de Oost-Javaanse reliefs zie men het reeds geciteerde werk van Th. P. Galestin, *Houtbouw op Oost-Javaansche tempelreliefs*, waarin duidelijke tekeningen van de typen in groten getale voorkomen.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

daarbuiten, hoewel nog binnen de k r a t o n-muren, treft men overal het eenvoudige huis-op-de-grond aan, terwijl geheel uit steen gebouwde huizen betrekkelijk zeldzaam zijn.

De aanwezigheid van deze geheel uit steen opgetrokken huizen kunnen wij gerust verder buiten beschouwing laten, daar zij ongetwijfeld een gevolg is van Europese invloeden; niet dat men Europese huizen heeft nagebouwd — men heeft slechts de tussen de houten stijlen van het Javaanse gebouw aangebrachte houten of bamboezen wandvlakken door stenen muren vervangen, zodat de oude constructie intact werd gelaten.

Hoe moeten wij nu echter het verschil verklaren tussen de gebruikelijke, op de grond gebouwde gesloten huizen van thans — een type, dat we gemakshalve het Nieuw-Mataramse type zullen noemen — en de op hoge soubasementen geplaatste *balé* of p ĕ n ḍ å p å-constructies van vroeger? Laten wij daartoe eens de verschillende bestaande of blijkens de historische gegevens bestaan hebbende typen onderscheiden.

Op West-Java, voornamelijk in de Soenda-landen, vinden wij een gesloten huis op neuten, niet zeer ver boven de grond staande. Dit Soendase type kennen wij thans elders op Java nog slechts bij graanschuren en dergelijke bouwwerkjes. Het komt echter in wezen overeen met het thans volgende type. Hoe het vroeger in de Soenda-landen was is volslagen onbekend [251]).

Op Midden-Java kende men vroeger — blijkens de reliefs van de bouwwerken uit de periode van de 8e-9e eeuw — gesloten huizen op hoge neuten of korte palen [252]). Zij komen in principe overeen met die van het zoeven besproken Soendase type, doch hebben in de bouwstijl van het eigenlijke huis (overschietende dakkepers en hellende wandvlakken) enige overeenkomst met Maleise woningtypen. Dat zij nu ook van Sumatraanse oorsprong zouden moeten zijn (zoals

[251]) Zoals men weet zijn van het oude West-Java geen overblijfselen bewaard gebleven en dus ook geen reliefs, die ons iets over de huizentypen hadden kunnen vertellen. In later eeuwen blijkt invloed van Oost-Java te hebben bestaan, doch wij weten niet of deze zich ook over de bouwstijlen heeft uitgestrekt.

[252]) De reliefs van de Boroboedoer en van Prambanan verschaffen talrijke voorbeelden, die hier niet alle behoeven te worden aangegeven, doch door den lezer in de bestaande werken over die bouwvallen gemakkelijk kunnen worden nageslagen. In slechts weinige gevallen zou men kunnen spreken van werkelijke paalwoningen; meestal zijn het gesloten huizen op hoge neuten. De laatstgenoemde komen voornamelijk in de k r a t o n-scènes voor, de eerstgenoemde in de scènes in de desa, hetgeen ook te verwarhten was.

wel eens beweerd is) is daarmede natuurlijk geenszins gezegd. Wij weten namelijk in het geheel niet hoe de Maleise huizen er vroeger op Sumatra uitzagen, in de tijd dat dit type, dat ik gemakshalve het Oud-Mataramse type zou willen noemen, op Java gebouwd werd. Eerder zou men een omgekeerde beïnvloeding kunnen aannemen, hoewel ook daar geen werkelijke reden voor bestaat. De overeenkomst met het Nieuw-Soendase type zowel als met dat van de paalwoningen elders in de Archipel (Borneo, Celebes) doet vermoeden, dat het een product is van een oud-inheemse bouworde en oude hinduïstische bouwstijlen uit de tijd van de eerste dynastieën van West-Java. Het Nieuw-Soendase type zou er dan in zekere zin een nazaat van zijn.

Op Midden-Java kent men dit type thans niet meer. Instede daarvan vindt men overal het gesloten huis-op-de-grond, welks inwendige constructie daarenboven die van het straks te bespreken p ĕ n ḍ å p å-type is (opstaande stijlen met tussengehangen wandvlakken). Ik stelde reeds voor dit type het Nieuw-Mataramse type te noemen [253]).

Op Oost-Java vonden wij vroeger — blijkens de reliefs — een type, dat wij thans nog overal op Bali tegenkomen. Het is een hoog soubasement, waarop een p ĕ n ḍ å p å-constructie staat, al dan niet met gordijnen of houten, dan wel bamboezen wandvlakken tussen de buitenste stijlen afgesloten [254]).

Thans kent men op Oost-Java uitsluitend het Nieuw-Mataramse type [255]).

Op Bali had men vroeger en heeft men thans nog het boven omschreven b a l é- of p ĕ n ḍ å p å-type op een hoog soubasement.

Bezien wij het bovenstaande eens nauwkeurig dan blijken er drie hoofdtypen te kunnen worden onderscheiden, te weten:

1. de gesloten woning op neuten (mengvorm van oud-inheemse en hinduïstische bouwstijlen), vroeger op Midden-Java, thans nog

[253]) Ik gebruik de naam p ĕ n ḍ å p å omdat deze woning, indien men de wandvlakken wegneemt (hetgeen zonder enig bezwaar voor de constructie kan geschieden, daar zij als het ware slechts tussen de buitenste stijlen zijn opgehangen), vanzelf tot een p ĕ n ḍ å p å wordt.

[254]) Dit type kent echter gemeenlijk een geringer aantal stijlen dan het Nieuw-Mataramse. Ook zijn de woningen of gebouwen daarvan gewoonlijk van geringer omvang, hoewel talrijker op één woonerf. Men kent dit verschijnsel van Bali, terwijl op een Nieuw-Matarams woonerf het huiselijk leven zich meer in één gebouw afspeelt.

[255]) Met uitzondering wederom van de boven reeds genoemde graanschuren en soortgelijke gebouwtjes.

slechts op West-Java te vinden (Oud-Matarams en Nieuw-Soendaas type).

2. de open b a l é- of p ĕ n ḍ å p å-constructie op een hoog soubasement, al dan niet met gordijnen of wandvlakken afgesloten (waarschijnlijk van de Indische *maṇḍapa* afgeleid), vroeger op Oost-Java, thans nog slechts op Bali te vinden (Balisch type).
3. de gesloten p ĕ n ḍ å p å-constructie rechtstreeks op de grond, thans overal op Java te vinden met uitzondering van de Soendalanden (Nieuw-Matarams type).

De vraag blijft thans slechts: waar komt type 3 vandaan, het type, dat wij thans ook in de k r a t o n's vinden, terwijl wij weten dat, bij alle overeenkomst tussen indeling en bebouwing van de k r a t o n's van thans en vroeger, dit type daar toenmaals niet bestaan heeft [256]).

Deze vraag te beantwoorden is eigenlijk op het ogenblik nog niet mogelijk. Daaraan zou een gedocumenteerd en omvangrijk onderzoek moeten voorafgaan, dat het bestek van dit artikel verre te buiten zou gaan. Toch is er wel genoegzaam bekend om de richting te kunnen wijzen, waarin dat onderzoek zich zal hebben te bewegen. Wij leren namelijk uit de beschrijvingen van het oude Bantĕn door de deelhebbers aan de eerste schipvaart, dat de huizen aldaar niet beantwoordden aan het Nieuw-Mataramse type, noch aan het tegenwoordige Soendanese type, doch dat zij het meest overeenkwamen met het Balische (= dat van Majapahit). Lodewycksz zegt namelijk: „Hare huysen zijn ghebout op 4. 8. oft 10. pileren van hout, fraey ghesneden, zijnde boven met Palmbladeren ghedeckt, ende onder heel open om de coelte te ghenieten: want het daer nimmermeer coudt en is, doch hebben wel gardynen, daer mede zijt des nachts rondtsom toe schuyven. Zy en hebben gheene cameren noch solders boven om yet op te legghen . . . ." [257]). Het minder nauwkeurige en volledige „Verhael enz." zegt van die huizen: „De huysen zijn al van stroo en riet ghemaect, rustende op 4. houte standaerts. De rijcke hebben hare camers al afgheschoten met gordynen van zyde, ofte catoene lijnwaet. De huysen staen al meest onder Cocos boomen, daer de stadt vol van gheplant is" [258]). Terwijl tenslotte Van der Does zegt:

[256]) Op geen enkel relief van Oost- of Midden-Java komt zulk een huis voor.
[257]) *Uitgaven der Linschoten-Vereeniging*, deel VII: *De eerste schipvaart*, I, blz. 108.
[258]) *Uitgaven der Linschoten-Vereeniging*, deel VII, II, blz. 24.

„haere huysen worden alle van hout gemaeckt ende met cocos blaederen gedeckt" [259]).

Men heeft in de huizen van deze beschrijvingen wel eens paalwoningen willen zien, tenminste huizen van het Soendanese type op neuten, doch dit komt mij voor onjuist te zijn geweest [260]). Er staat duidelijk, dat de huizen geheel open zijn en des nachts „rondtsom" met gordijnen kunnen worden toegeschoven. Zulk een omschrijving past in het geheel niet bij het Soendanese huistype, dat geheel gesloten is [261]), doch wel bij de Balische huizen en bij enkele van de huizen van de Oost-Javaanse reliefs, zoals Galestin ons die heeft afgetekend. Op die reliefs komen, geheel zoals op Bali, gordijnen voor, waarmede men de open ruimten van het huis kan afsluiten. Wij zullen dus wel, of wij willen of niet, in de mededeling, dat de huizen op palen staan, een vergissing van den beschrijver moeten zien, liever gezegd: een slordigheid, welke ook thans nog vaak genoeg voorkomt. Ik althans heb menigmaal een b a l é horen omschrijven als een „open hal op palen", waarbij de beschrijver niet bedacht, dat slechts het dak op palen stond. Zoiets moeten wij voor Bantĕn ook veronderstellen [262]).

Dit alles betekent nu, dat in 1596 aan Java's Noordkust, ver van Majapahit en lang nadat dit rijk tenonder was gegaan, nog huizen van het Majapahit-type stonden. Met andere woorden, dat het huis op de grond, het Nieuw-Mataramse type, blijkbaar nog niet ver was doorgedrongen.

Wij mogen dan ook wel veronderstellen, dat de bovenbedoelde mysterieuze verwisseling van het Oud-Mataramse huis door het

[259]) *Uitgaven der Linschoten-Vereeniging*, deel VII, II, blz. 308.
[260]) Onder anderen deed Rouffaer dit in *Bijdragen*, deel 89 (1932).
[261]) Galestin, *o.c.*, plaat X.
[262]) Welkome bevestiging hiervan vinden wij in het verhaal van Van Neck's bezoek aan den „koning" te Bantĕn. Hij zegt daarin o.a. „. . . doen vonden wy ons in een breede plaetze, ronsom met galaryen ghemaect, int midden een viercant ghebou, wat heerlycker als de galarien, aen allen canten open, ghesustineert van vier tedere pylaren in forme van een heemel, ghelyck daer de priesters in verleden tyden enich gulden sant oft santinne onder pleeghen te draghen; hieronder zadt den Coninck op een tapyt die op d'aerde was ghespreet . . .". (*Uitgaven Linschoten-Vereeniging*, deel XLII, De tweede schipvaart, I, blz. 68). De verwijzing naar de troonhemels voor heilige beelden van vóór de reformatie heft alle twijfel op, dat de schrijver een p ĕ n ḍ å p å of b a l é bedoelt en geen op palen staande hal, zoals men op grond van het „ghesustineert van vier tedere pylaren" zou kunnen menen. Dit was dus een gebouw in de zgn. k r a t o n, ten rechte een *pakuwon*, zoals de naam dan ook thans nog luidt.

Nieuw-Mataramse plaats heeft gehad tegelijk met de opkomst van Nieuw-Mataram, dus in ieder geval na 1500 A.D.

Nu is het wel toevallig, dat kort voor dien, maar ook nog lang na dien, aan de Noordkust gemeenten van Mohammedaanse Chinezen waren geconstateerd. In de eerste plaats door de ons reeds bekende Ma Huan, die in het eerste kwartaal van de 15e eeuw zegt: „In this country" (= Oost-Java) „there are three kinds of people: 1°.....; 2° the Chinese, being all people from Canton, Chang-chou en Ch'üan-chou, who have run away and settled here; what they eat and use is also very fine and many of them have adopted the Mohamedan religion and observe its precepts" [263]). Dit gold voor de plaatsen Toeban, Grisee en Soerabaja. In de tweede plaats door Lodewycksz, die zegt: „.... die wy aen de naturale Chinesen lieten sien (want daer noch andere zijn die aldaer langhe ghewoont hebben, ende 't Mahometische gheloove aengenomen hebben)...." [263]). Dit gold voor het oude Bantĕn van 1596, ruim anderhalve eeuw na Ma Huan. De bewijzen van de juistheid van deze laatste mededeling hebben wij nog heden over in de bouwval van de masjid patjinan te Bantĕn, gelegen nabij de Chinese graven aldaar, waarvan nog een minaret met Chinees reliefwerk in stucco en gepolychromeerde wanden staat [265]). Deze minaret moet blijkens de fundering van karangblokken uit de tijd van fort Speelwijk dateren, dus uit het einde van de 17e eeuw. Blijkbaar bestond de bedoelde gemeente van Mohammedaanse Chinezen te Bantĕn toen nog en bloeide zij zeer.

Uit Lodewycksz' bericht blijkt voorts duidelijk, dat deze Mohammedaanse Chinezen de „blijvers" waren, terwijl ook uit het bericht van Ma Huan zou kunnen worden gelezen, dat de Chinezen eerst hier te lande tot de Islām zouden zijn overgegaan. Dit verwondert ons enigszins, daar wij weten, dat juist Canton — de streek waar de Chinezen van Java vandaan kwamen — als de bakermat van de Islām in China wordt beschouwd en men daar zelfs de tombe aanwijst van den oom van den Profeet, die deze godsdienst naar het verre

[263]) Groeneveldt, *Notes enz.*, blz. 49.

[264]) *Uitgaven der Linschoten-Vereeniging*, deel VII, I, blz. 125.

[265]) Op de kaart van Serrurier in *T.B.G.*, deel XLV (1902), blz. 260 teveel zuidelijk ingetekend, doch in het gidsje van de oudheden van Oud-Bantĕn (uitgave Vos, Serang) juist ingetekend. Van de eigenlijke moskee, die blijkens Serrurier's kaart nog in 1902 moet hebben bestaan, is zo goed als niets meer over. De minaret is een vierkante toren met Europees aandoende profileringen en verdiepingsverdeling. De versieringen zijn echter geheel Chinees. Zij doet denken aan de minaret van de moskee te Kasoenjatan te Zuiden van Banten.

Oosten zou hebben gebracht [266]). Ik geloof dan ook, dat de door onze beschrijvers geconstateerde godsdienstovergang wel niet steeds een bekering zal zijn geweest, doch in vele gevallen het voortschrijden op de oude weg.

Hoe dit ook zij, wij moeten ons in ieder geval het feit realiseren, dat in de tweede helft van het bestaan van Majapahit (oudere berichten over bloeiende Chinese nederzettingen aan de Noordkust van Java hebben wij niet en uit alles blijkt, dat zij ook niet veel eerder ontstaan kunnen zijn) aan de kust talrijke Mohammedaanse Chinezen woonden. Wat is nu begrijpelijker dan dat, toen de Javanen — aan de kust eerst, in het binnenland later [267]) — tot de Islām overgingen, een nauw contact ontstond tussen hen en hun uitheemse geloofsgenoten. Een contact, dat ook in de kraton was gelegd, waar volgens de overleveringen Chinese prinsessen van Mohammedaans geloof door huwelijken waren binnengedrongen; men denke slechts aan de befaamde poetri tjĕmpå [268]). En wat is evenzeer begrijpelijker, dan dat dit contact heeft geleid tot een wederzijdse cultuurbeïnvloeding op gemeenschappelijke — Mohammedaanse — basis [269]). Een cultuurbeïnvloeding, waarvan wij de bewijzen bezitten

[266]) Zie Broomhall, *Islam in China*, blz. 109 vlgg. en Dabry de Thiersant, *Le Mahométisme en Chine*, deel I, blz. 16 vlgg.

[267]) Van de vele sĕngkalan's, welke op moskeën en graven (inheemse) van de Noord-Oostkust betrekking hebben, zijn er slechts enkele controleerbaar. Het zijn de volgende: Dradjat (Patjiran, Lamongan): grafgebouw 1532 hersteld in 1609; Sendangdoewoer (idem): houtsnijwerk grafgebouw 1585; Mantingan (Djapara): 1559. Die van Koedoes, Cheribon en andere oude plaatsen aan de Noordkust, zijn nog niet met zekerheid gelezen. In het binnenland heeft men te Gondanglor (Kalangbret, Toeloengagoeng): 1648 en te Tembajat (Klaten): 1633. Op de sĕtånå gĕḍong (= astånå gĕḍong) te Kediri staat een zeer oud graf uit de 16e—17e eeuw, terwijl er eveneens een moskee-ruïne gevonden wordt, die blijkens het ornament uit die zelfde tijd of daaromtrent kan dateren. Het is dringend noodzakelijk, dat alle te vinden jaartallen en sĕngkalan's van de oudste Mohammedaanse bouwwerken op Java met zorg gelezen worden en critisch gepubliceerd.

[268]) Moeten wij Duyvendak geloven, dan zouden Chinezen zelfs kampong-hoofden in Soerabaja zijn geweest en wel in het begin van de 15e eeuw (bericht van Ma Huan). Zie Duyvendak, *o.c.*, blz. 35: „About (every) thousand families or more also have a chief and amongst these (chiefs) are Chinese".

[269]) Dat de Chinezen zich daarbij geheel naar de Javanen zouden hebben gericht is niet wel aan te nemen. In Canton hebben zij hun moskeeën volgens het model van de buddhistische tempel gebouwd. Afbeeldingen daarvan geven een voor kenners der klĕntèng's van Java zeer vertrouwd beeld. Zie Dabry de Thiersant. *Le Mahométisme en Chine*, deel II (plaat tegenover de titel).

in onderdelen van moskeeën [270]), graftekens [271]) ornamentmotieven in houtsnijwerk zowel als steensculptuur [272]) en nog vele andere

[270]) Ik wijs op de eigenaardige, meloenvormige stenen neuten (oempak) van de Javaanse masdjid's aan de Noordkust. Precies deze meloenvormige neuten vindt men in de klĕntèng's aan de Noordkust en... in Chinese moskeeën van Canton. Voorts wijs ik op de zgn. soerambi, welke de Javaanse masdjid van haar soortgenoten daarbuiten onderscheidt en die in opzet overeenkomt met de voorbouw, zo typisch voor de klĕntèng's van Java. En tenslotte wijs ik op de sterk doorgevoerde drievuldigheid van de parallele assen van de Javaanse masdjid's, welke een van de grondprincipes uitmaakt van de Chineese tempelbouw (zie Boerschmann, *Die Baukunst und religiöse Kultur der Chinesen*, deel II, blz. 15).

[271]) De overeenkomst tussen vele oude Javaanse graftekens of maésan's en Chinese vazen of lantaarns heeft waarschijnlijk eveneens een dieper grond. Vazen of potten op graven zullen in wezen teruggaan op de beendervazen of beenderpotten van Zuid-China (zie *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 2, blz. 138), terwijl de witte Chinese lantaarns een algemeen bekend doodssymbool vormen. Ik wijs hierbij nog op de platte maésan's in de vorm van een oorkondesteen en voorzien van een jaartal. Hun gedaante doet denken aan die van de Chinese vooroudertabletten.

[272]) Chinese invloeden in hout- en steensculptuur zijn zo talrijk en duidelijk, dat zelfs een volslagen leek ze moet opmerken. Men denke slechts aan de zgn. Cheribonse wolkenmotieven, welke een letterlijke copie van bepaalde Chinese wolkenmotieven zijn. In het bijzonder herbergen de kraton's van Cheribon talrijke zaken van inheems maaksel, welke in hun uiterlijk een uitgesproken Chinees karakter tonen. Ook de Cheribonse rotstuin Soenjaragi is geheel Chinees, hier en daar verinheemst. Chinees houtsnijwerk versiert de gĕbjog van een van de grafhuizen van de pasaréan Asta bij Soemenep en menig andere elders. Dat met de Chineese zijde ook andere Chinese zaken de kraton's binnendrongen spreekt vanzelf. Te Jogjakarta heeft de pråbåjĕkså Chinese, opklapbare luikdeuren; in de dansvertoningen kan men de heftigheid van bepaalde Chinese tooneelbewegingen herkennen, terwijl ook bepaalde motieven in het gamĕlan-spel de herinnering oproepen aan Chinese muziek. De vorm van de paidon (speciaal de Vorstenlandse) is oer-Chinees, die van de gĕnḍågå (een aan beide zijde afgeplatte, potvormige metalen trommel, behorende tot de vorstelijke attributen) eveneens. Dat het bekleden van het in de Hindoeistische periode ook door koningen en koninginnen onbloot gedragen bovenlijf met baadjes (waaronder bepaaldelijk van Chinese snit) niet van de Chinezen zou zijn ontleend, moet nog worden bewezen. De oude, gewelfde pajoeng van de Boroboedoer-reliefs is reeds op Oost-Java door de Chinese vervangen en het thans nog in de streek ten Zuiden van de Slamat gedragen hoofddeksel met diezelfde, ojiefvormige belijning, is geheel door de Chinese tjaping verdrongen, al beleeft het tegenwoordig onder de invloed van de militaire helmen een tijdelijke wederopbloei. Dat het Chinese schimmenspel zogoed als geen rol speelt in de huidige studies over de herkomst van de Javaanse wajang koelit, is zeker verkeerd en in ieder geval heeft De Flines gewezen op het feit, dat zeer vele typen van de op de Boroboedoer-reliefs voorkomende, doch evenzo opgegraven bronzen ketels, vazen, kommen, potten en dozen regelrecht teruggaan op die van bepaalde typen van Chinese en Achter-Indische keramiek. Bovenstaande feiten, die uit het geheugen werden

zaken, die de Javaanse kunst en cultuur van de 16e en 17e eeuw kenmerken [273]).

Onder deze omstandigheden is het zeker niet onzinnig om enkele overeenkomsten op te merken tussen het Javaanse huis van het Nieuw-Mataramse type (het gesloten huis op de grond) en de oude traditionele Chinese woning van onze kuststeden. Bijvoorbeeld het voorerf met de régol, de „voorgalerij" (pringgitan), de binnenordonnantie met de pasrèn (het Javaanse familieheiligdom) juist op de plaats van het Chinese familiealtaar [274]). Kortom, overeenkomsten, welke een minutieus onderzoek ten volle wettigen en de hoop doen koesteren de invloeden, welke tot het ontstaan van de Nieuw-Mataramse woning uit Oud-Javaanse huizentypen kan hebben geleid, te kunnen traceren [275]).

Dit onderzoek echter voor later reserverende, constateren wij hier nogmaals, dat wij bij de vergelijking van de Vorstenlandse kraton's met die van Majapahit instede van de tegenwoordige woningen en huizen van het Nieuw-Mataramse type dus voornamelijk bouwwerken van het Balische of oud-Oost-Javaanse type moeten veronderstellen. Dit volgt eigenlijk reeds uit de talrijke tempelreliefs uit de tijd van Majapahit, welke alle dat type en geen ander te zien geven. Hierdoor dienen wij echter waarschijnlijk de afmetingen, welke in de huidige kraton's gevonden worden, te verkleinen, de batoer's en vloeren aanzienlijk te verhogen, doch tevens de poorten en andere uit baksteen opgetrokken bouwwerken veel rijziger voor te stellen

bijeengezocht en na enig onderzoek met tientallen vermeerderd zouden kunnen worden, spreken mijns inziens een duidelijke taal.

[273]) Bij het constateren van Chinese invloeden zij men echter steeds uiterst voorzichtig — de kans bestaat dat men voor invloed aanziet wat ten rechte uit een gemeenschappelijke cultuurbasis (bv. het Buddhisme) voortgevloeid is.

[274]) Helaas staan ons geen betrouwbare, voor vergelijking en studie in aanmerking komende opnamen van oude Chinese huizen ten dienste. Dergelijke opnamen te verzamelen lijkt mij een taak, welke niet al te lang meer op uitstel kan wachten — niet zozeer omdat de huizen zullen verdwijnen (in enkele „dode" stadjes aan de Noordkust zullen zij nog lang genoeg blijven staan), doch omdat het onderzoek geen langer uitstel kan lijden en speciaal dat van de Chinese zaken steeds luider aan de deur klopt.

[275]) Ik stel mij de gang van zaken aldus voor, dat het Chinese woningtype eerst aan Java's Noordkust meer en meer ingang vond, zowel voor de huizen van groten en ambtenaren als voor die van vissers en landbouwers (men lette op de sterk Chinees aandoende, hoewel hun prototype in Majapahit hebbende terracotta randversieringen op de daken van de huizen bij Pati en Djoewana), waarna dit type een meer algemene verspreiding over Java verkreeg door toedoen van de Mataramse kraton, die uiteraard ook inzake huizenbouw de toon aangaf.

dan men thans in de Vorstenlanden ziet. Omgekeerd moeten wij er ons voor hoeden de kraton van Majapahit in de bescheiden verhoudingen te zien, welke de Balische poeri's tonen. Ma Huan's bericht vertelt ons, dat de totale afmetingen van de kraton niet veel minder waren dan die van Soerakarta en Jogjakarta, afmetingen, waarbij die van de Balische poeri's in het niet verzinken. Kortom, men houde zich aan bouwtrant en versiering van de Balische poeri's, doch aan afmetingen en indeling van de Vorstenlandse kraton's.

Dit alles in gedachten houdende kunnen wij thans de hoofdzaken van Prapañca's en Ma Huan's beschrijvingen in de volgende korte opsomming resumeren.

De kraton van Majapahit bestond uit een ommuurd rechthoekig terrein van ongeveer een kilometer in het vierkant. De muur was ongeveer 9 meter hoog en had in het Noorden een gesloten poort met twee ijzer beslagen deuren. Ten Noorden hiervan lag de aloen-aloen, waartoe een toegang in het Westen lag; hij was omgeven door een slokan en een rij bomen, waaronder wachtlokalen van militairen stonden. In het Zuiden van de aloen-aloen, recht tegenover de hoofdpoort, lag de sitinggil, waarop de statiezitplaats voor de koning. Ten Noorden daarvan een wachtgebouw voor ambtenaren en geleerden. Ten Oosten van de aloen-aloen lag het godsdiensterf, waarschijnlijk op een plek, corresponderend met die van de masdjid agĕng van heden. Hier vonden de rijksoffers een plaats, die met de huidige goenoengan's van de garĕbĕg's kunnen worden geïdentificeerd. De juiste ligging van de verschillende gebouwen op dit erf wordt nauwkeurig aangegeven.

Ten Zuiden van de sitinggil en dus ook ten Zuiden van de aloen-aloen lag de bovengenoemde hoofdpoort met de ijzerbeslagen deuren. Vlak ten Oosten daarvan was een uitkijk, waarschijnlijk een tot de bovenkant van de muur verhoogd en van een pĕṇḍåpå voorzien terras. De juiste ligging van een markt en een heilige viersprong kon niet worden vastgesteld.

In zuidelijke richting door bovengenoemde poort gaande betrad men het buitenste voorerf van den koning; er liep een weg over in Oost-Westelijke richting, die zich waarschijnlijk binnen langs de kraton-muur voortzette en voor rijverkeer diende; hij was met tandjoeng-bomen en huizen omzoomd. Midden op dit buitenste voorerf stond de pĕṇḍåpå, waarin 's konings vechthanen in hun korven waren opgesteld. Langs de rand gebouwen.

Een in de zuidelijke muur van dit erf gelegen poort doorgaande kwam men op het middelste voorerf, waarop eveneens gebouwen stonden van niet nauwkeurig te bepalen model. Op dit erf schijnen vooral militairen wachtdienst te hebben gehad, die tot de kraton-korpsen behoorden. De uit hout opgetrokken gebouwen hadden stenen vloeren en waren waarschijnlijk van het pĕṇḍåpå-type.

Door een derde poort, gelegen in de zuidelijke muur van laatstgenoemd erf, kwam men op het binnenste voorerf, eveneens met allerlei gebouwen bezet. Ten Zuiden van dit erf lag de woning van den vorst van Paguhan, 's konings zwager. Ten Oosten lag de woning van den koning zelf en ten Noorden daarvan die van 's konings vader, den vorst van Singhasāri. Waarschijnlijk lagen deze drie woningen elk op een eigen erf, dat door een poort op het binnenste voorerf uitkwam. Op dit erf bevond zich de *pĕṇḍåpå*, waarin de koning met zijn ambtenaren raad hield; bezoekers mochten niet verder dan dit erf in oostelijke richting (dus in de richting van 's konings woning) doordringen. Op het erf stonden (o.a.?) *açoka*-bomen. De huizen van de drie bovengenoemde woonerven hadden van snijwerk voorziene stijlen, schilderingen op de wanden en reliefwerk op de soubasementen; hun daken waren gedekt met topstukken van terracotta met voorstellingen of ornament. De erven waren beplant met tandjoeng-, tjĕmpåkå- en *keçara*-bomen.

Het schijnt, dat zich buiten de drie genoemde woonerven met de daarbij behorende nevenerven, tempelerven e.d.m. niet veel meer binnen de kedaton heeft bevonden. Zij vormden tezamen de *purī*, de kraton in zijn geheel heette *pura*.

Rondom de eigenlijke kraton waren echter nog allerlei woonerven te vinden, die er wellicht tegenaangebouwd waren en zowel leden van de koninklijke familie als ambtenaren en geestelijken huisvestten.

Van een zuidelijke aloen-aloen vinden wij niets vermeld en ik geloof, dat wij wel mogen aannemen, dat deze ook niet bestaan heeft [276]). Ook blijkt niets van dat eigenaardige spiegelbeeld van de noordelijke voorerven van de Vorstenlandse kraton's (kĕmaṇ-

[276]) Dr. Adam betwijfelt dat er ooit een zuider aloen-aloen bij de Mataramse kraton's zou hebben behoord. Zie *Djawa*, deel 20 (1940), blz. 188. Wij hebben boven reeds gezien, dat wij waarschijnlijk het „suytpleijn", dat Van Goens voor Plèrèd constateert en waarin Adam een sitinggil ziet, met de pĕlataran moeten identificeren, dat inderdaad het meest zuidelijk gelegen, door bezoekers van de vorst betreden erf is.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

ḍoengan en sriměnganti), dat men ten Zuiden van de pělataran aantreft. Daar dit ook op Bali niet gevonden wordt en er twijfel bestaat of het ooit in de oudste Mataramse kraton's heeft bestaan, geloof ik, dat wij het in Majapahit niet moeten zoeken. Ik beschouw het, totdat nadere gegevens het tegendeel bewijzen, als een innovatie.

Een ander verschil met de huidige kraton's is gelegen in de plaatsing van het godsdiensterf en de woning van den vorst. Tegenwoordig liggen beide in het Westen, vroeger lagen beide in het Oosten. De verklaring voor dit verschil meen ik boven te hebben gegeven.

Hiermede moge ik mijn poging om Prapañca's beschrijving aan de huidige kraton's te toetsen en die van Majapahit met die van de Vorstenlanden te vergelijken, beëindigen. Wellicht heeft zij de overtuiging kunnen geven, dat er wel degelijk sprake is van continuïteit in de aanleg van de Javaanse vorstelijke woonsteden. Mocht dit zo zijn, dan verdienen de in die kraton's nog voortlevende gebruiken en opvattingen in bijzondere mate onze belangstelling en heeft het alle zin hier een beroep te doen op hunne vorstelijke bewoners om het nageslacht door het te boek stellen daarvan een zo groot mogelijk en zo nauwkeurig mogelijk materiaal te verschaffen voor de reconstructie van een van de bloeiperioden uit Java's verleden, die van Majapahit.

Batavia, Juli 1941.

KAARTEN.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

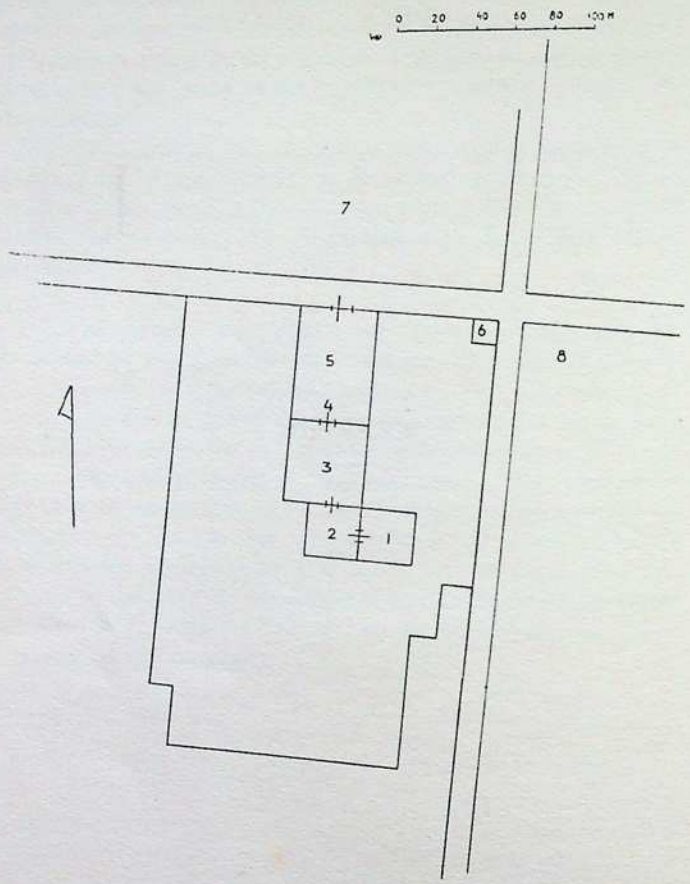

KAART I

LEGENDA BIJ KAART I.

(*De vorstenerven in de verdwenen p o e r i te Kloengkoeng*).

1 = pesarèn kangin; verblijf van den vorst van Kloengkoeng.
2 = pětandakan of midjil pisan; eerste voorerf, waar de vorst mensen te woord staat.
3 = soemanggèn; tweede voorerf.
4 = kori agoeng; afsluitbare hoofdpoort.
5 = antjak sadji; half openbaar voorplein.
6 = kĕrtagosa; uitkijk.
7 = bantjingah; voorplein.
8 = pĕkĕn; markt.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

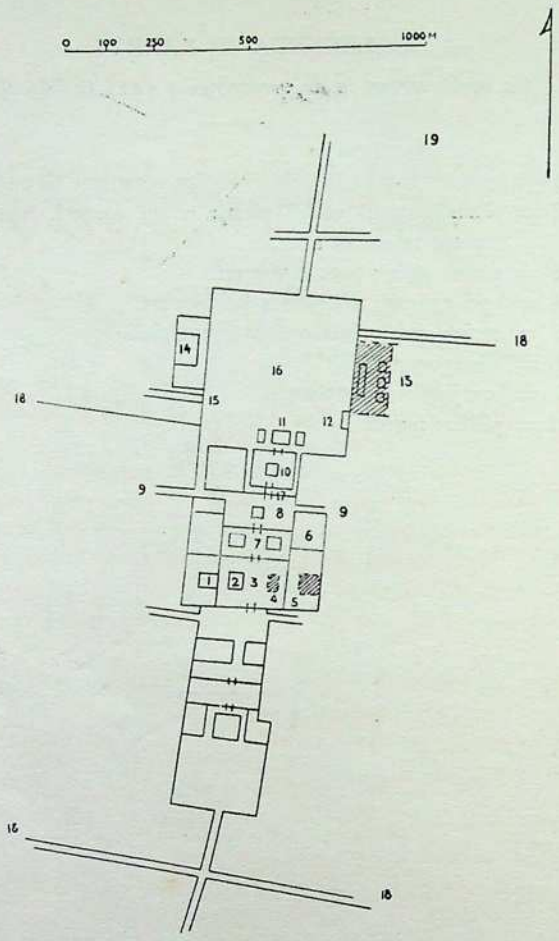

KAART II

LEGENDA BIJ KAART II.

(*De vorstenerven van de k r a t o n te Jogjakarta*).

1 = pråbåjĕkså (= *gṛhanopama*; 9:4:3 Nāgarakṛtāgama).
2 = bangsal kĕntjånå (= *witāna* op de *natar* van 9:4:4).
3 = pĕlataran (= *natar* met de *witāna* van 9:4:1-4), binnenste voorerf.
4 = *witāna* (9:4:4) gerecontrueerd.
5 = erf met de *gṛhanopama* (9:4:3) gereconstrueerd.
6 = srikatong.
7 = sriměnganti (= *pasewan* II van 8:6 - 9:2), middelste voorerf.
8 = kĕmaṇḍoengan (= *pasewan* I van 8:5), buitenste voorerf.
9 = rijweg (= *hawan* van 8:5:2).
10 = sitinggil (= *wanguntur* van 8:3), staatsie-erf.
11 = tratag pagĕlaran (= *weçma panangkilan* van 8:3:2).
12 = pamonggangan (= *batur patawuran* van 8:4:2).
13 = rijkstempelerf (8:4) gereconstrueerd.
14 = masdjid agoeng.
15 = westelijke toegang tot de aloenaloen (= *purawaktra* van 8:1:2).
16 = aloenaloen (= *lĕbuh agĕng* = *bubat*).
17 = régol brådjånalan (= *gopura* van 8:2:1).
18 = bètèng (= *kuṭa*? van 8:1:1).
19 = fort.

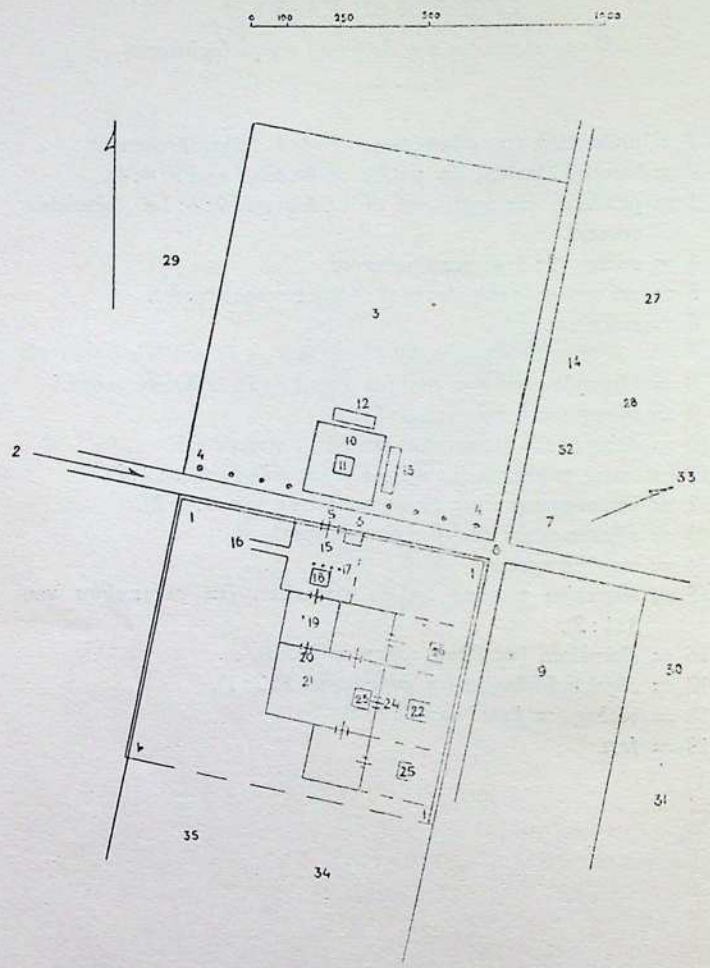

KAART III

LEGENDA BIJ KAART III.

(*Reconstructie van de p u r a te Majapahit*).

1 = kuṭa.
2 = purawaktra.
3 = lĕbuh agĕng = bubat.
4 = brahmasthāna.
5 = gopura.
6 = panggung.
7 = pĕkĕn agöng.
8 = catuṣpatha.
9 = lĕbuh (pahöman balasamūha).
10 = wanguntur.
11 = witāna.
12 = weçma panangkilan.
13 = nggwan çaiwaboddha.
14 = rijkstempelerf.
15 = pasewan I.
16 = hawan.
17 = tañjung.
18 = maṇḍapa.
19 = pasewan II.
20 = wijil ping kalih.
21 = natar.
22 = gṛhanopama.
23 = witāna.
24 = wijil pisan.
25 = singhawarddhanan.
26 = kṛtawarddhanan.
27 = woonplaatsen çiwaieten.
28 = woonplaatsen buddhisten.
29 = woonplaatsen mantri's.
30 = pura van Wĕngkĕr.
31 = dalĕm van Matahun.
32 = dalĕm (kuwu) van patih van Daha.
33 = dalĕm (kuwu) van patih van Majapahit.
34 = kadharmmādhyakṣan kaçaiwan.
35 = kadharmmādhyakṣan kaboddhan.

REGISTER

op de

Oud- en Nieuw-Javaanse en Balische woorden

in de Aantekeningen en Noten.

A.

abdidalĕm, 42, 90.
acintya, 33 n.
açoka-bomen, 86, 117.
açrī, 104.
adat, 91.
adhi, 66.
adhika, 102.
adiningrat, 102.
adipati, 34 n.
agimbar, 30.
ahalĕp, 29.
ahyang, 29.
ajajar ttigatiga, 48.
aji, 41.
akuwu, 101 n.
angsokå, 88 n.
antjak sadji, 9 n, 26, 12, 14.
apagĕh, 85.
arijå, 81, 88.
āryya, 81, 86, 87.
astånå gĕḍong, 113 n.
atatā, 55.
aloen-aloen, 6, 14-16, 20 n, 29, 31 n, 35 n, 38 n, 39, 41, 44, 47, 51, 54, 60, 67, 69, 80 n, 98, 104, 116, 117 et passim.

B.

babad, 33.
badjra, 21 n.
bådjrånålå, 21.
bajralepa, 25.
bakula, 94.
bala haji, 62, 67.
balé, 38, 39, 50, 52, 53, 55, 57, 58, 75 n, 108, 111.
balé agoeng, 39, 94 n.
balé pĕgat, 47.
balé tĕgĭh, 21.
bamboe, 37 n, 38.
bangsal, 33, 34, 37, 39 n, 47, 57, 75 n, 79-81.
bangsal aloes, 79.
bangsal kĕntjånå, 79, 82.
bangsal mangoentoer, 33, 34.
bangsal mangoentoer tangkil, 33.
bangsal pangoerakan, 19 n.
bangsal påntjåniti, 75 n.
bangsal pĕngapit, 39 n, 47, 75 n.
bangsal pĕngrawit, 25 n, 39 n.
bangsal pradatan, 56 n.
bangsal sasånåséwåkå, 79, 81, 82, 85.
bangsal sriměnganti, 75 n.
bangsal witånå, 33, 34, 47, 57.
bangsal wringin binatoer, 17.
bantĕn i sor, 28, 50, 53.
bantĕn roehoer, 48, 50.
bantjingah, 15, 16.
bata, 61.
batabang, 13.
batoer, 5 n, 10, 17, 25 n, 37, 38, 61 n, 115.
batur patawuran, 48, 50, 51, 52 n, 76 n.
bĕdaja, 72.
bĕrĕsih doesoen, 42, 46, 98 n.
bĕrĕsih nĕgari, 46, 47.
bètèng, 6, 8, 14 n, 31 n, 56, 58, 96, 100, 101, 104.
bètèng koempĕni, 101.
bhayankāri, 62, 66-68.
bhrisadi, 43.
bhujangga, 30, 4e, 66, 68, 69 n, 86.
blabag, 10, 62.
blangkon, 90.
bodhi-boom, 17, 19.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

brâdjâ, 33 n.
brâdjâ soengkoeh, 33.
brahmasthāna, 17.
brahmāstra, 21.

C.

caitra, 28, 43-45.
çaiwaboddha, 40.
campaka, 93.
çangkha, 50.
çangkhapāṇi, 96.
caracara, 17.
caru, 50.
caturddiçi, 35, 40.
catuṣpatha, 28.
çiwalingga, 77.
çrāddha, 32 n,
çri katwang, 77.

D.

dalĕm, 6, 12, 71, 78, 83-85, 87 n, 90, 91, 98, 101.
dĕmung, 80, 82, 83, 85.
desa, 57.
dewa agoeng, 97 n.
dharmādhyakṣa, 84, 87, 88, 105.
dhyakṣa, 43, 81 n.
djajèngsĕkar, 65.
djamang, 68 n.
djati, 23 n.
djawi-lĕbĕt, 39 n.
djĕmbar, 30.
don ing bhāṣa, 84.

G.

gaḍing, 64 n.
gaḍoeng, 64 n.
gaḍoeng mĕlati, 64.
gamĕlan, 114 n.
gamĕlan monggang, 40, 41, 51, 68 n.
gamĕlan sĕkati, 40.
gaṇḍĕk, 76.
garĕbĕg, 31, 34, 44, 45, 51 n, 116.
garĕbĕg mauloed dal, 33.
gĕbjog, 90, 114 n.
gĕḍong panggoeng, 23.
gĕṇḍaga, 114 n.
gĕntarang, 50.
gimbar, 30.
gladi rĕsik, 44, 45.
goenoengan, 44, 45, 116.
gopura, 14, 20, 57.
grahana, 42, 43.
g(ĕ)rĕbĕg, 44, 45.
gṛha, 55, 70, 73, 75-79.
grijâ, 55, 72, 79, 92.
gusti, 18 n, 67.

H.

hawan, 56.
hĭngan, 85 n.

I.

içwara, 91.

J.

Jayāgŏng, 63, 65.
jayengprang, 63, 65.
jâsâprâbâ, 77.
juru, 43.

K.

kaboddhan, 105.
kaçaiwan, 49, 105.
kadharmmādhyakṣan, 83, 104, 105.
kadipatèn, 77.
kadja, 49 n.
kaiwapu, 63, 65.
kakawin, 93.
kamantryan, 84.
kamĕgĕtan, 101.
kampong, 113 n.
kandĕl, 96 n.
kandĕlan, 96.
kanuruhan, 80, 82.
karakṣan, 18.
kasah, 99.
kĕbĕn, 56.
kĕdaton, 1 n, 12, 45, 54, 56, 59, 66, 84, 85, 91 98 103-105 117.
kĕmaṇḍoengan, 14 n, 23, 57, 60, 75 n, 118.
kĕparak, 82.
kĕpatihan, 38, 39, 69, 102.
kĕris, 33, 90, 96.
kĕrtagosa, 24.
keçara, 93, 94, 117.
kidul, 49, 50.
kirab, 46.
kirīta makuṭa, 68 n.
kjahi, 39 n.

klĕntèng, 113 n, 114 n.
koeloek, 68 n.
koeloek djamang, 68 n.
kontĕn, 21.
kori, 36, 54.
kori gladag, 6, 20, 100.
kotang, 68.
krandjang, 27.
kraton, 1 n, 3 n, 5 n, 26 n, 29-32, 39, 42 n, 54 sqq, 95, 98, 100 n, 104 sqq, et passim.
krtapura, 63, 65.
kṣatrija, 66, 68, 69, 86, 95-97, 104.
kuṭa, 11, 12.
kuwu, 43, 61, 101-106.

L.

latar, 74 n.
lawangan, 72.
lawang bhayangkara, 67 n.
lawang gapit, 21.
lawang gĕdé, 78 n.
lĕbuh, 98.
lĕbuh agĕng, 15, 17, 67, 98.
lĕmboe, 16.
lĕmboea agoeng, 15, 16, 21.
lepa, 26.
li, 7, 8.
limasan-dak, 9.
lo-boom, 17.
lodji, 14, 100.
lodji ngoeproepan, 17.
lor, 40, 50.

M.

madérĕnggâ, 79 n.
madhyarangga, 79 n.
maésan, 105 n, 114 n.
mahaliman, 65 n.
mahĕlĕt lĕbuh, 98.
mahingan, 85.
makandĕl, 14.
manangkil, 80.
maṇḍala, 106.
maṇḍalika, 106.
maṇḍapa, 36, 49, 53, 55, 57, 70, 73, 100.
mantri, 30, 32 n, 39, 43, 68, 70, 80, 81, 83, 84, 95-97, 104.
mantri djawi, 38, 69.
mantri lĕbĕt, 69, 73.
mantri sĕpoeh, 81.
maputih, 26.
masdjid, 77 n, 94 n, 114 n.
masjid agoeng, 15,31, 40, 51, 52, 116.
masjid patjinan, 112.
masuruhan, 65.
mârgâjâsâ, 77 n.
mawéda, 50.
mĕlati, 52 n.
mèroe, 49, 50, 52.
midjil pisan, 72.
mokirukiran, 93.

N.

nâgara, 12, 84, 106.
nagarī, 84.
natar, 55-57, 59.
nggwan, 41, 49.
ngindrâkilâ, 58 n.
ngoembar, 58 n.
njĕpi, 42, 44-46, 48.
nṛpa, 91.
nyugaḍing, 63, 64, 65.

O.

odalan, 42, 44.
oekiran, 52.
oekiroekiran, 52.
oempak, 114 n.
oepatjârâ, 77.
oesoek, 62.

P.

padoeraksa, 20.
padu, 103.
pagĕlaran, 25 n, 31, 38 n, 39, 62 n, 75 n.
pagĕr, 20 n,
pahöman, 28, 48, 52 n.
paidon, 114 n.
pajoeng, 34, 114 n.
pakapalan, 18, 35, 36, 46, 67.
pakoewon, 64 n, 101 n.
palawangan, 54, 73.
pânâkawan kadji, 40.
pangalasan, 63, 64, 66, 83, 85.
pangalasan alit, 85.
pangéran, 79 n, 81, 82.
panggoeng sânggâ boewânâ, 22.
panggung, 21-25, 27, 29, 53, 57, 58.
panggung lĕbuh agung, 15, 24.
pamĕngkang, 31 n, 54 n, 75 n.
pamonggangan, 40, 41, 47, 51, 58.
panèwon, 64 n.

pantjabalikrama, 50.
parakṣatriya, 68, 69.
paramantri, 39, 68, 69.
pårâmantri djawi, 39.
pårâpoedjånggâ, 40, 68.
parapurī, 83, 84.
parāryya, 85.
paras, 26.
pårâsĕdijâ, 78 n.
pasanggrahan, 13, 26 n.
pasangguhan, 81.
pasar, 27.
pasaréan, 75-78, 114 n.
pasar gĕdé, 100.
pasatan, 57, 58.
pasĕban, 18, 35, 55, 56.
pasewan, 18, 35, 55-57, 59-61.
pasrèn, 115.
pathani buddhi, 17.
patih, 82, 83, 85, 99, 101-103.
pĕdanda boeda, 30 n, 40 n, 96.
pĕdanda siwa, 30 n, 40 n, 96.
pĕkandel poeri, 96.
pĕkĕn, 15, 25, 27-29.
pĕkĕn agöng, 27, 28, 100.
pĕlataran, 23, 37, 60, 68-80, 86-88, 92, 94, 117 n, 118.
pĕnḍapa, 4, 23 n, 25 n, 32 n, 34, 36, 37, 49, 55, 57, 58, 72-75, 90, 92, 94 n, 107-111, 116, 117 et passim.
pĕnghoeloe 40.
pĕsarèn kangin, 71.
pĕtaṇḍakan, 71, 72.
phalguṇa, 42-44, 46.
poenggawa, 97.
poera pamaradjan, 42 n.
poera panataran, 41 n, 51 n.
poesâkâ, 33, 35, 77.
poetrâ, 81, 82, 88.
poetri tjĕmpâ, 113.
prâbâjâsâ, 77-79, 90, 107.
prâbâjĕksa, 77, 144 n.
prabhā, 77.
prabhayaça, 77.
pradjoerit, 18, 68 n.
pradjoerit njoetrâ, 67 n, 68 n.
prajñāpāramitapurī, 84.
prawirâtâmâ, 65.
prāyaçcitta, 42, 43.
pringgitan, 90, 115.
punggawa, 95, 97.
pura, 1 n, 11, 12, 14, 41 n, 50, 89, 92, 97, 98, 101, 104, 106, 117.
purādbhuta, 12.
purasabhā, 18.
purawaktra, 14.
purī (poeri), 1 n, 4 n, 9 n, 12, 24, 26, 27 55, 71, 83-85, 95, 96, 105 n, 107, 116, 117.
purī jro, 42 n, 84.
pusadhi, 43 n.

R.

racanan, 55.
rājadewi, 64.
rājādhyakṣa, 103.
rājapatnī, 32 n, 84.
rājasa, 64.
rakryan mantri, 39.
rangga, 80, 82.
rĕsi, 87.
régol, 52, 54, 115.
régol brâdjânalan, 6, 7, 9, 21, 22 n, 27, 29, 31 n, 54, 56, 58, 75 n.
régol dânâpĕrtâpâ, 60 n, 67 n.
régol kĕdaton, 60, 67-70, 75
régol kĕmaṇḍoengan, 63.
régol srimĕnganti lor, 60 n.
réjok, 65 n.
ringgit tijang, 72.
ringin binatoer, 17.

S.

sadhu, 103.
sagotra, 97.
sahopakāra, 42.
saka, 42 n, 62.
sâkâ, 62.
sāmaja, 65.
samir, 76.
sanggha, 96.
sangguh, 81.
satata, 80, 81.
sawoh kĕtjik-bomen, 88 n.
sĕḍah, 64 n.
sĕgaran, 16.
sĕkatèn, 45.
sĕnggoehoe, 50.
sĕngkalan, 22, 113 n.
sĕntânâ, 81, 82.
sĕtana gĕḍong, 113 n.
sébâ, 55, 62.
séwâhâ, 62 n.
silâ, 80.
sinĕlir, 63, 64.
singhāsana, 32 n.

sirap, 10.
sirih, 64 n.
sitinggil, 13 n, 20, 31-33, 36-38, 43, 45-48, 54, 58, 60, 68 n, 74, 116, 117 n.
slokan, 16, 17, 100 n, 116.
soekasânâ 79 n.
soemanggin, 71, 72.
soengkoeh, 33 n.
soengoe, 50.
soepit oerang, 21, 31 n, 54, 75 n.
soerambi, 40, 51 n, 52 n, 114 n.
soerânâtâ, 40.
soerja, 33 n.
soesoen, 49, 53.
sogata, 87.
songsong gilap, 34.
sopacāra, 77.
srikatong, 77.
srimĕnganti, 60, 63, 75 n, 118.
srimpi, 72.
sthiti, 103.
stūpa, 27 n.
sudharmma haji, 87.
sukhāsana, 79 n.
sumantri, 70.
suruh, 64 n.

T.

tamanan, 58 n.
taṇḍa, 18 n, 35, 67.
tangkil, 37, 62, 66, 80 n.
tañjung-bomen, 53, 56-58, 93, 94, 116, 117.
tatah, 22.
tâtâ krâmâ, 55, 80.
tawur, 50.
tĕbiran moeloed, 44 n.
tejas, 77.
tilem kasanga, 42 n.
tjampoer bawoer, 52 n.
tjaṇḍi, 26 n, 31-34, 49, 61 n, 87, 94, 105 n, 107.
tjaṇḍi bĕntar.
tjaṇṭang baloeng, 51 n.
tjaping, 114 n.
tjĕmpâkâ-bomen, 117.
tjĕmârâ, 94.
toempang, 49, 53.
tonggwan, 35, 67.
tonggwan parataṇḍa, 18.
tradjoema, 75 n.
tratag, 37 n, 38, 55, 68 n, 75.
tratag pagĕlaran, 38, 39 n, 47.
tumĕnggung, 80-82.
tumpa, 61.

U.

ulul, 36 n.
ululan, 36 n.
upakāra, 42 n.
upapatti, 43, 84, 87.
usuk, 62.
uttamasoesoen, 49, 52 n.

W.

wadwā haji, 67.
waiçangka, 63, 65
wajang, 41, 68 n
wajang koelit, 114 n.
wajra, 21, 33 n.
waktra, 14.
wanguntur, 30, 32, 33, 36-38, 43, 53, 54 n 60, 77 n.
waringin koeroeng, 17, 19 n, 56.
watang, 36.
watangan, 35, 67.
watoe gilang, 39 n, 75 n.
watu, 61.
wĕkas ing apañjang, 28.
weça (weṣa), 83.
weça purī, 12.
weçana, 37, 38, 55, 62, 74.
weçma panangkilan, 37, 38.
weṣapurī, 84.
wĕsi, 21.
wetan, 40.
wijil ing kulāla, 94.
wijil pingkalih, 68, 72.
wi(d)jil pisan, 72, 78, 79, 89-91.
wijos dalĕm garĕbĕg, 45.
winarṇṇana, 93.
wipra, 50, 87.
wirâbrâdjâ, 65.
witāna, 9 n, 25, 30, 33, 36-38, 55, 57, 75, 78-80, 86, 89.
wong bhayangkara, 67 n.
wong tâpâ, 33 n, 34.
widdha mantri, 81, 85 n.
wwang jaladhi, 65.
wwang panewwan, 64 n, 65.

Y.

yaça, 28, 77.
yajña, 50.
yawapuri, 83.

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

UITGAVEN

VAN HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië

OOK VERKRIJGBAAR BIJ

MARTINUS NIJHOFF

UITGEVER - 's-GRAVENHAGE

MEDE DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL.

Leden van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië kunnen één exemplaar van de in deze lijst vermelde uitgaven koopen voor de helft van den prijs.

*Deze bepaling geldt echter niet voor de met een * gemerkte uitgaven.*

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

BIBLIOGRAPHIE.

Catalogus der Koloniale Bibliotheek van het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, door G. P. Rouffaer en W. C. Muller. 1908. X en 1052 blz. gr. 8vo. In linnen f 5.25

—— Hetzelfde. Eerste supplement [1908—1913]. 1915. VIII en 426 blz. gr. 8vo. In linnen f 2.60

—— Hetzelfde. Tweede supplement [1914—1925]. 1927. VIII en 485 blz. gr. 8vo. Gecart. f 2.60

—— Hetzelfde. Derde supplement [1926—1935]. 1937. VIII en 439 blz. gr. 8vo. In linnen f 3.65

Catalogus der land- en zeekaarten van- en uitgegeven door het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, door W. C. Muller. 1913. VIII en 150 blz. Met register. gr. 8vo. f 2.10

Literatuur-overzicht voor de taal-, land- en volkenkunde en geschiedenis van Ned.-Indië, door F. H. van Naerssen en H. van Meurs. Deel I-IV, 1936—1939. 1937—1940. gr. 8vo. Per deel f 1.55

VERZAMELWERKEN.

Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, gr. 8vo.

Deel 1-104. 1853-1948. Prijs per deel varieerend van f 3.15-f 10.50
Gedeeltelijk uitverkocht.

—— Inhoudsopgave van de deelen I (1853) tot en met deel 90 (1933). Met alphabetisch register. Samengesteld door W. C. Muller. 1933. 233 blz. gr. 8vo. f 2.60

—— Hetzelfde van de deelen 91 (1934)-100 (1941). Met alphabetisch register. Samengesteld door H. van Meurs 1941. 26 blz. gr. 8vo. f 0.52

Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan, op 4 Juni 1926. 1926. IV en 285 blz. Met 2 kaartjes, 1 afbeelding en 32 platen. gr. 8vo. f 3.15

Verhandelingen van het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië. gr. 8vo.

Deel I. H. Terpstra, De factorij der Oost-Indische Compagnie te Patani. 1938. IV en 250 blz. Met 1 schetskaartje. f 4.20
„ II. E. J. van den Berg, De val van Sora. 1939. XVI en 193 blz. f 3.70
„ III. C. Nooteboom, Oost-Soemba. Een volkenkundige studie. 1940. 182 blz. Met 9 afbeeldingen. f 3.70
„ IV. M. Antoinette P. Roelofsz., De vestiging der Nederlanders ter kuste van Malabar. 1943. IV en 396 blz. Met 13 afbeeldingen op 8 platen en 3 kaarten. f 8.40
„ V. Hadji Hasan Moestapa. Over de gewoonten en gebruiken der Soendaneezen. Uit het Soendaasch vertaald en van aanteekeningen voorzien door R. A. Kern. 1946. XIV en 290 blz. f 8.40
„ VI. Dr. J. J. Dormeier, Bangganisch Adatrecht. f 15.—

GEOGRAPHIE — ETHNOGRAPHIE — REIZEN.

Bock, Carl, Reis in Oost- en Zuid-Borneo, van Koetei naar Banjermassin, ondernomen op last der Indische regeering in 1879 en 1880. Met histor. inleiding over Koetei en de betrekkingen van dit leenrijk tot de regeering van Nederlandsch-Indië, uitg. door P. J. B. C. Robidé v. d. Aa. 1881—1887. 2dln. I: 64 blz.; II: blz. 65-129 en LXXI blz. Met atlas van 30 platen (kleurendruk) en 1 kaart. 4to. f 8.40

Ethnographie van de Kleine Soenda-eilanden in beeld. Uitgegeven door het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië te 's-Gravenhage, uit de nagelaten papieren van G. P. Rouffaer. 1937. 63 blz. Met 60 afbeeldingen. gr. 8vo. f 1.05

Groot, J. J. M. de, Het kongsiwezen van Borneo. Eene verhandeling over den grondslag en den aard der Chineesche politieke vereenigingen in de koloniën, met eene Chineesche geschiedenis van de kongsi Lanfong. 1885. VIII en 193 blz. Met 2 kaarten. 8vo. f 2.90

—— De lijkbezorging der Emoy-Chineezen. 1892. II en 114 blz. 8vo. f 1.55
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Vijfde Reeks, VII.

Jacobs, J., en *J. J. Meyer,* De Badoej's. 1891. VIII en 175 blz. gr. 8vo. (f 3.60) f 3.15

Ludeking, E. W. A., Schets van de residentie Amboina. 1868. IV en 274 blz. Met 1 plaat. 8vo. f 2.60
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Derde Reeks, III.

Martin, K., Bericht über eine Reise im Gebiet des Oberen Surinam. 1886. II en 76 blz. Met 4 platen. 8vo. f 1.55

OUDHEDEN — KUNST — MUNTKUNDE.

* *Beschrijving* van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago, in de residentie Pasoeroean. Samengesteld naar de gegevens verstrekt door H. L. Leydie Melville en J. Knebel, onder leiding van J. L. A. Brandes. 1904. XII en 116 blz. Met 104 lichtdrukken naar foto's, 24 bouwkundige teekeningen en 1 kaart. folio In linnen f 26.25

* Zie noot op pag. 1 van den omslag.

Groneman, J., Tjandi Parambanan op Midden-Java, na de ontgraving. 1893. IV en 30 blz. Met 2 plattegronden en 64 lichtdrukken. folio. In portefeuille f 26.25

—— De Garebeg's te Ngajogyakarta met photogrammen van Cephas. 1895. 88 blz. Met 25 platen en 1 kaart. langw. 4to. Gecart. f 6.30

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

Loebèr Jr., J. A., Timoreesch snijwerk en ornament. Bijdrage tot de Indonesische kunstgeschiedenis. 1903. 81 blz. Met 22 platen. gr. 8vo. f 2.10

Millies, H. C., Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indien et de la Péninsule Malaie. (Publié par G. K. Niemann). 1871. VIII en 180 blz. Met 26 platen. gr. 4to. f 6.30

GESCHIEDENIS.

Corpus Diplomaticum Neerlando-Indicum. Verzameling van politieke contrasten en verdere verdragen door de Nederlanders in het Oosten gesloten, van privilege-brieven aan hen verleend, enz. Uitgegeven en toegelicht door J. E. Heeres en F. W. Stapel. Deel I-V, 1596—1752, 1907—1838. gr. 8vo. Per deel f 10.50

Vormen de deelen 57, 87, 91, 93 en 96 van de: Bijdragen T. L. en V.
De deelen I en II (57 en 87 der Bijdragen) zijn uitverkocht.
Aan elk contract gaat vooraf een korte historische uiteenzetting, betreffende de aanleiding tot het aangaan van de overeenkomst.
De serie zal de contracten tot en met 1800 bevatten.

Chijs, J. A. van der, De Nederlanders te Jakatra. Uit de bronnen, zoo uitgegevene als niet uitgeg. bewerkt. 1860. XII en 264 blz. 8vo. f 1.55

Coen, Jan Pietersz., Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië. Verzameld door H. T. Colenbrander. Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië. 1919—1923. Deel I-V. Met 2 portretten, gr. 8vo.
Per deel in linnen, kop verguld (f 25.—) f 15.75

Het zesde deel bevattende de levensbeschrijving van Coen is uitverkocht.

Robidé van der Aa, P. J. B. C., De groote Bantamsche opstand in het midden der vorige eeuw, bewerkt naar meerendeels onuitgegeven bescheiden uit het oud-koloniaal archief, met drie officieele documenten als bijlagen. 1881. II en 128 blz. 8vo. f 1.55

Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Vierde Reeks, V.

RECHTS- EN STAATSWETENSCHAP.

(Inwendig beheer — Inlandsche bevolking — Inlandsch recht).

Adatrechtbundels bezorgd door de commissie voor het adatrecht. gr. 8vo.

De inhoud der bundels bestaat uit afgedrukte rapporten of andere gegevens uit regeerings- of bestuursarchieven, uit adatvonnissen en uit niet of moeilijk bereikbare verhandelingen en gegevens van particulieren. Waar noodig werden die stukken door de commissie bewerkt of van noten voorzien.

Inhouds- en prijsopgave van de bundels I-XLII, 1910-1943:
Alaslanden, zie: Gajolanden
Ambon, zie: Borneo
Bali en Lombok, XV f 5.25; XXXVII f 6.30 (*zie ook:* Java)
Bataklanden, zie: Gajolanden
Borneo, XIII f 5.25 (*zie ook:* Maleisch gebied.)
Borneo, Zuid-Selebes, Ambon, enz., XXXVI f 6.30
Celebes, IX f 3.65; XVII f 4.20; XXXI f 5.75 (*zie ook:* Borneo en Zuid-Selebes)
Gajo-Alas- en Bataklanden, XXXVIII f 5.25
Gemengd, I f 2.60; V f 4.20; VII f 4.20; X f 4.20; XII f 4.20; XVII f 5.75; XXII f 6.30 XXV f 6.30; XXVIII f 6.30; XXIX f 6.30; XXXIII f 5.75; XXXIX f 6.30; XLII f 15.75
Groote Oost, XXIV f 6.30
Groote Oost en Philippijnen, XVI f 6.30; XXI f 5.75
Java en Bali, XXIII f 6.30
Java en Madoera, II f 3.15; IV f 4.20; VIII f 3.15; XIV f 5.25; XIX f 6.30; XXXIV f 5.75
Lombok, *zie:* Bali
Madoera, *zie:* Java
Maleisch gebied en Borneo, XXVI f 6.30
Minahasa,III f 2.10
Philippijnen, *zie:* Groote Oost.
Riau, *zie:* Sumatra
Selebes, *zie:* Celebes en Zuid-Selebes
Sumatra, VI f 4.20; XI *Uitverkocht;* XXVII f 6.30; XXXV f 6.30; XLI f 6.80 (*zie ook:* Zuid-Sumatra)
Sumatra en Riau, X f 6.30
Zuid-Selebes, *zie:* Borneo
Zuid-Sumatra, XXXII f 5.75
Bundel XXX bevat de Registers op de bundels I-XXIX f 4.20
Bundel XL bevat de Registers op de bundels XXXI-XXXIX f 6.30

Berg, L. W. C. v. d., Het inlandsche gemeentewezen op Java en Madoera. 1901. 140 blz. 8vo. f 2.10

—— De Mohammedaansche vorsten in Ned.-Indië. 1901. 80 blz. 8vo. f 1.30

Afzond. afdrukken uit: Bijdragen T. L. en V., Zesde Reeks, VIII en IX.

Bleeker, P., Nieuwe bijdragen tot de kennis der bevolkings-statistiek van Java. 1870. II en 192 blz. 8vo. f 1.55

Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Derde Reeks, IV.

Bordewijk, H. W. C., Ontstaan en ontwikkeling van het staatsrecht van Curaçao. 1911. VIII en 307 blz. gr. 8vo. f 4.20

—— Handelingen over de reglementen op het beleid der regeering in de koloniën Suriname en Curaçao. 1914. 876 blz. gr. 8vo. f 10.50

Boudewijnse, J., Alphabetisch overzigt van het werk van S. van Deventer J.Szn. „Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java". 1868. 125 blz. 8vo. (f 1.25) f 1.05

Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Derde Reeks, II.

Kern, R. A., Javaansche rechtsbedeeling. Een bijdrage tot de kennis der geschiedenis van Java. 1927. II en 130 blz. 8vo. f 1.55
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., deel 82.

Korn, V. E., Balische overeenkomsten. 1922. 119 blz. gr. 8vo. f 2.60

Langen, K. F. H. v., De inrichting van het Atjehsche staatsbestuur onder het sultanaat. 188. II en 91 blz. Met 1 plaat. 8vo. f 1.55
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Vijfde Reeks, III.

Liefrinck, F. A., De landsverordeningen der Balische vorsten van Lombok. 1915. 2 dln. I: IX en 475 blz.; II: VIII en 299 blz. gr. 8vo. f 6.30

—— Landsverordeningen van inlandsche vorsten op Bali. 1917. XII en 352 blz. gr. 8vo. f 4.20

—— Nog eenige verordeningen en overeenkomsten van Balische vorsten. 1921. 541. blz. gr. 8vo. f 6.30

Ossenbruggen, F. D. E. van, Oorsprong en eerste ontwikkeling van het testeer- en voogdijrecht, beschouwd in verband met de ontwikkeling van het familie- en erfrecht. Eene ethnologisch-juridische schets. 1902. III en 221 blz. gr. 8vo. f 2.90

Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra. Uitgegeven, vertaald en toegelicht door L. W. C. van den Berg. 1894. X en 352 blz. 8vo. f 3.15
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., Vijfde Reeks, IX.

Wilken, G. A., Struma en cretinisme in den Indischen archipel. 1890. II en 77 blz. 8vo. f 1.55

—— Over het huwelijks- en erfrecht bij de volken van Zuid-Sumatra. Eene bijdrage tot de ontwikkeling van het familierecht. 1891. II en 87 blz. 8vo. f 1.70
Afzond. afdrukken uit: Bijdragen T. L. en V., Vijfde Reeks, V-VI.

TAAL EN LETTEREN.

Algemeen.

Kern, H., Verspreide geschriften. Onder toezicht verzameld. 15 deelen, met een Register en een Supplement. 1913—1936. gr. 8vo.

I. Voor-Indië, eerste gedeelte. 1913. VIII en 320 blz.
II. Voor-Indië, tweede gedeelte. 1914. VI en 320 blz.
III. Voor-Indië, slot. — Achter-Indië, eerste gedeelte. 1915. VIII en 323 blz.
IV. Achter-Indië, slot. — Brahmanisme en Buddhisme. — Maleisch-Polynesische taalvergelijking, eerste gedeelte. 1916. VIII en 343 blz.
V. Maleisch-Polynesische taalvergelijking, slot. — Indonesië in 't algemeen, eerste gedeelte. 1916. VIII en 321 blz.

VI. Indonesië in 't algemeen, slot. — Inscripties van den Indischen Archipel, eerste gedeelte. 1917. VIII en 317 blz.
VII. Inscripties van den Indischen Archipel, slot. — De Nāgararakrtāgama, eerste gedeelte. 1917. VIII en 320 blz.
VIII. De Nāgararakrtāgama, slot. — Spraakkunst van het Oudjavaansch, eerste gedeelte, 1918. VIII en 324 blz.
IX. Spraakkunst van het Oud-Javaansch, slot. — Diversen Oud-Javaansch, eerste gedeelte. 1920. VIII en 316 blz.
X. Diversen Oud-Javaansch, slot. — Diversen Nieuw-Javaansch. — Filippijnsche studies, eerste gedeelte. 1922. VIII en 324 blz.
XI. Filippijnsche studies, slot. — Germaansch, eerste gedeelte. 1923. VI en 327 blz.
XII. Germaansch, slot. — Andere Indogermaansche talen. 1924. VI en 332 blz.
XIII. Diversen en nalezing, eerste gedeelte. 1927. VIII en 319 blz.
XIV. —— Hetzelfde, tweede gedeelte. 1927. VIII en 340 blz.
XV. —— Hetzelfde, derde gedeelte. — Levensberichten. 1928. VIII en 350 blz.

Register en Bibliographie. 1929. VI en 93 blz. Prijs f 2.10
Supplement. 1936. 68 blz. Prijs f 1.55
De prijs van een compleet exemplaar, 15 deelen, met register en supplement is f 65.— inplaats van f 93.50.
Afzonderlijke deelen (van I-VX) zijn verkrijgbaar à f 6.30

Verschillende talen (alphabetisch).

Cowan, H. K. J., De „Hikajab malém dagang". Atjèhsch heldendicht, tekst en toelichting. 1937. 115 blz. gr. 8vo. f 2.60

Damsté, H. T., De legende van de Heilige Zeven Slopers in het Atjèhsch. f 1.50

Hikajah Ĕĕlia Toedjoh. f 0.80
Overdruk dl. 98 Bijdrage Taal-, Land- en Volkenkunde van N.-I. 1939.

Langen, K. F. H., van, Handleiding voor de beoefening der Atjehsche taal. 1889. XIV en 158 blz. 8vo. f 2.60

—— Woordenboek der Atjehsche taal. 1889. VI en 288 blz. 8vo. f 4.20
Handleiding en Woordenboek tezamen genomen f 5.—

Adriani, N., Bare'e-verhalen. Voor de uitgave bewerkt door M. Adriani-Gunning. Deel I: Tekst. 1932. VIII en 427 blz. 4to. f 4.20

—— Hetzelfde. Deel II: Verkorte, vrije vertaling. 1933. XI en 247 blz. 4to. f 2.60

Kruijt, A. C., Woordenlijst van de Bareë-taal, gesproken door de Alfoeren van Centraal Celebes beoosten de rivier van Poso, benevens de Topebato-Alfoeren bewesten genoemde rivier. 1894. 122 blz. 8vo. f 2.10

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

Geschiedenis van Tanette. Boegineesche tekst met aanteekeningen, uitg. door G. K. Niemann. 1883. IV en 174 blz. 8vo. f 2.35

Matthes, B. F., Eenige proeven van Boegineesche en Makassaarsche poëzie. 1883. IV en 62 blz. 8vo. f 1.05

Hendriks, H., Het Burusch van Màsarètè. 1897. IV en 176 blz. 8vo. f 3.15

Costenoble, H., Die Chamoro Sprache. 1940. VI en 543 blz. gr. 8vo. f 10.50

Baarda, M. J. van, Woordenlijst Galéreesch-Hollandsch met ethnologische aanteekeningen op de woorden, die daartoe aanleiding gaven. 1895. 536 blz. 8vo. f 7.85

—— Leidraad bij het bestudeeren van 't Galela'sch dialekt op het eiland Halmaheira. 1908. 168 blz. gr. 8vo. f 2.60

Breukink, J., Bijdrage tot eene Gorontalo'sche spraakkunst, Sjart Behasa Gorontalo. 1906. 85 blz. gr. 8vo. f 1.25

Abiâsâ. Een Javaansch tooneelstuk (wajang), met een Hollandsche vertaling en toelichtende nota, door A. C. Humme. 1878. IV en 148 blz. 8vo. f 2.35

Adiparwa. Oudjavaansch proza geschrift. Uitgegeven door H. H. Juynboll. 1906. VI en 214 blz. 8vo. f 2.90

* *Babad Tanah Djawi*, in proza. Javaansche geschiedenis, loopende tot het jaar 1647 der Javaansche jaartelling. In opdracht van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, naar de uitgave van J. J. Meinsma in het Nederlandsch vertaald door W. L. Olthof. 1941. 380 blz. gr. 8vo. f 16.—

* *Babad Tanah Djawi*, Poenika serat, wiwit saking nabi Adam doemoegi ing taoen 1647. Kaetjap wonten ing tanah Nèderlan ing taoen Welandi 1941. 362 blz. gr. 8vo.

Deze twee deelen zijn alleen tezamen verkrijgbaar voor f 16.80
Hierbij is verschenen: Register op de tekst en vertaling van de Babad Tanah Djawi, uitgave 1941, samengesteld door A. Teeuw. 36 blz. gr. 8vo. f 1.05
* Zie noot op pag 1 van den omslag.

Berg, C. C., Kidung Harsa-Wijaya. Tekst, inhoudsopgave en aanteekeningen. 1931. 238 blz. gr. 8vo. f 2.60
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., deel 88.

—— Bijdrage tot de kennis der Javaansche werkwoordsvormen. 1937. 396 blz. Met 4 tabellen. gr. 8vo. f 10.50

Bhârata Yuddha. Oudjavaansch heldendicht. Uitgegeven door J. G. H. Gunning. 1903. IV en 136 blz. gr. 4to. Gecart. f 6.30

Gonda, J., Agastyaparwa. Een Oud-Javaansch prozageschrift, uitgegegeven, gecommenteerd en vertaald. 1936. IV en 277 blz. gr. 8vo. f 3.90
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., deel 94.

Poerbatjaraka (Lesya), R. Ng., Arjuna-Wiwāha. Tekst en vertaling. 1926. IV en 125 blz. 8vo. f 2.10
Afzond. afdruk uit: Bijdragen T. L. en V., deel 82.

Râmâyana. Oud-Javaansch heldendicht, uitgegeven door H. Kern. 1900. 340 blz. 4to. Gecart. f 10.50

Sang hyang Kamahâyânikan. Oud-Javaansche tekst met inleiding, vertaling en aanteekeningen, door J. Kats. 1910. 216 blz. 8vo. f 3.15

Vertellingen, Javaansche, bevattende de lotgevallen van een kantjil, een reebok en andere dieren, voor de uitgave bewerkt door W. Palmer van den Broek. 1878. VIII en 212 blz. 8vo. (f 4.—) f 3.40

Wirâtaparwa. Oudjavaansch prozageschrift. Uitgegeven door H. H. Juynboll. 1912. 98 blz. 8vo. f 1.90

* *Hasselt, J. L.* en *F. J. F. van*, Noemfaarsch Woordenboek f 9.—

Juynboll, H. H., Kawi-Balineesch-Nederlandsch glossarium op het Oud-Javaansche Râmâyana. 1901. VI en 644 blz. 8vo. f 10.50

* *Niemann, G. K.*, Bloemlezing uit Maleische geschriften. (Mal. tekst). 2 dln. 8vo.
Deel I, Vijfde druk, 1906. f 3.65; deel II, Vierde druk, 1907. f 1.55
* Zie noot op pag. 1 van den omslag.

* *Tuuk, H. N. van der*, Maleisch leesboek. (Beberapa tjeritera melajoe). Tiende druk. 1932. 60 blz. kl. 8vo. f 1.05
* Zie noot op pag. 2 van den omslag.

Toorn, J. L. van der, Minangkabausch-Maleisch-Nederlandsch woordenboek. 1891. XI en 392 blz. in 2 kol. 8vo. Gecart. f 8.40

—— Minangkabausche spraakkunst. 1899. XXIV en 227 blz. gr. 8vo. Gecart. f 5.25

Sundermann, H., Niassische Sprachlehre. 1913. 136 blz. gr. 8vo. f 1.80

Hasselt, F. J. F. van, Spraakkunst der Nufoorsche taal. 1905. 64 blz. 8vo. f 0.85

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

Stresemann, E., Die Paulohisprache. Ein Beitrag zur Kenntnis der Amboinischen Sprachengruppe. 1918. XXIII en 243 blz. gr. 8vo. f 4.20

Teksten, Sangireesche, met vertaling en aanteekeningen, uitgegeven door N. Adriani. 1894. II en 416 blz. 8vo. f 4.20

Wijngaarden, J. K., Sawuneesche woordenlijst. 1896. 119 blz. 8vo. f 1.55

Fortgens, J., Bijdrage tot de kennis van het Sobojo. (Eiland Taliabo, Soela-groep). 1921. 111 blz. gr. 8vo. f 2.60

Kats, J., Het Tjamoro van Guam en Saipan, vergeleken met eenige verwante talen. Met opmerkingen van J. C. G. Jonker. 1917. XI en 309 blz. gr. 8vo. f 3.15

Hueting, A., Tobèloreesch-Hollandsch woordenboek, met Hollandsch-Tobèloreesche inhoudsopgave. 1908. 516 blz. 8vo. f 8.40

Roest, J. L. D. van der, Woordenlijst der Tobelo-Bòeng-taal. 1905. 139 blz. 8vo. f 1.85

* *Veen, H. van der,* Tae' (Zuid-Toradjasch)-Nederlandsch woordenboek, met register Nederlandsch-Tae'. 1940. XXIII en 930 blz. in 2 kol. Met 2 portretten. 8vo. f 15.75

PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

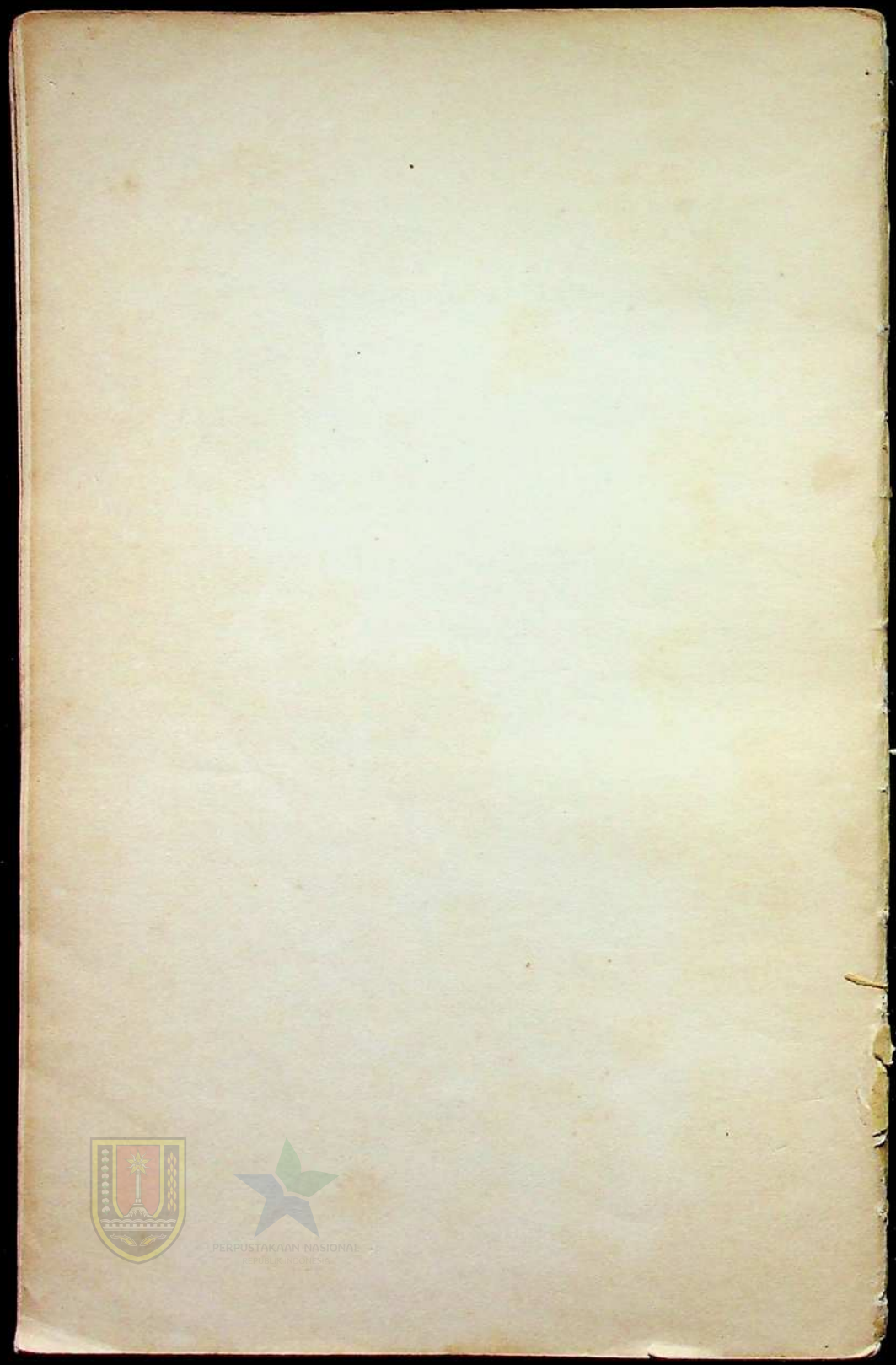

VERHANDELINGEN
VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR
DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DEEL VII

DE KRATON VAN MAJAPAHIT

DOOR

Dr. W. F. STUTTERHEIM

'S-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF - 1948

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

tot metaal geworden, afgesneden mannelijk lid van Sèh Maoelånå Maribi zou zijn [86]). En daar deze heilige persoon een wongtåpå uit de tijd van Majapahit was, doch tevens bij het ontstaan van de Mataramse vorstelijke familie een rol zou hebben gespeeld (zij het dan ook een louter magische), moeten wij aannemen dat de piek Kjahi Agĕng Plèrèd als het ware het symbool is van de band, die Mataram met Majapahit verbindt, en dus ook een symbool van de grotere macht van het vergane Javaanse eenheidsrijk. De hoge eerbied, welke door de vorst te Jogjakarta aan deze piek wordt betuigd — in diens tegenwoordigheid mag de piek door een open songsong gilap (gouden pajoeng) worden beschaduwd, welk voorrecht alleen aan gelijk- of hogergeplaatste vorsten is toegekend [87]) — getuigt eveneens voor diens positie van symbool voor een machtiger verleden, waaraan glans en glorie wordt ontleend. Het plaatsen van deze Majapahitse Kjahi Agĕng Plèrèd op de bangsal witånå — de plaats, waar de koning van Majapahit bij zijn garĕbĕg's gezeten was — en het plaatsnemen van de huidige vorst vóór die bangsal in de bangsal mangoentoer zou ik willen zien als een door een der Jogjakartase (of wellicht reeds door de Mataramse) vorsten als gepast gevoelde hulde aan de kraton van Majapahit, bij wiens majesteit vergeleken het nageslacht zich slechts als plaatsvervanger beschouwen wil [88]). Iets dergelijks schijnt namelijk ook te Soerakarta het geval geweest te zijn. Daar is de vorst bij garĕbĕg's eveneens in een, bangsal mangoentoer geheten, kleine pĕṇḍåpå gezeten en niet in een bangsal witånå. Wat men wel als zodanig aanwijst is een bangsal, waarin de voor

ging vertonen. Hoewel de betekenis van verlossingsheiligdom voldoende vast is komen te staan en de verlossing van de ziel weder nauw met de bijzetting van de asresten samenhing, is het nog niet zeker of Tjaṇḍi Soekoeh ooit als dynastiek bijzettingsheiligdom heeft dienst gedaan. Het daar aangetroffen groot aantal typische bijzettingsbeelden van vorsten en vorstinnen maakt dit echter wel zeer aannnemelijk.

[86]) Zie Groneman, o.c., blz. 55 vlg.

[87]) Zie B. P. H. Poeroebojo, in *Djawa*, deel 21 (1941), blz. 99.

[88]) Legt men bij het verhaal van Sèh Maoelånå Maribi, zijn bovennatuurlijke zoon Djåkå Taroeb en diens lijfelijke moeder Dèwi Råså Woelan (dochter van de adipati van Toeban) de nadruk op de Majapahitsche herkomst der ouders, dan geldt in de eerste plaats bovenstaande overweging; ziet men echter vóór alles in de jonge Taroeb de op bovennatuurlijke wijze geboren stamvader van de Mataramse vorstenfamilie, dan behoeft men Majapahit natuurlijk niet rechtstreeks bij het vraagstuk van de plaatsing van de Kjahi Agĕng Plèrèd te betrekken, daar het voorwerp, waaraan die dynastie haar ontstaan dankt, uiteraard reeds verheven genoeg is om aldus geëerd te worden.

Soerakarta's kraton hoogheilige Njahi Sĕtomi, een bronzen kanon, wordt bewaard [89]). Ook hier dus de voornaamste plaats voor een poesåkå uit het verleden.

i caturddiçi watangan. Bij de uitdrukking *caturddiçi* zullen wij ons wel niet letterlijk moeten voorstellen: recht naar het Oosten en, recht naar het Zuiden, resp. Westen of Noorden, maar zoveel als „naar alle kanten", dus: „omringd door". De vraag is echter, wat wij onder *watangan* zullen moeten verstaan. Kern vertaalt met „tournooiveld", maar enige strofen verder vertaalt hij het met paséban [90]). Indien hij nu onder laatstgenoemd woord een veld zou verstaan (wat in het oud-Hollandse „passeerbaan" opgesloten lag en wat de paséban dan ook in werkelijkheid is geweest), dan zou er geen verschil bestaan, doch uit andere plaatsen weten wij, dat Kern onder *pasewan* een gebouw verstond. Hier schuilt dus een tegenstrijdigheid — *watangan* kan niet tegelijk tournooiveld en audiëntiehal zijn. De bovenbedoelde tweede plaats, waar *watangan* voorkomt, luidt: *nāhan tādhinya munggw ing watangan alunalun*, wat wil zeggen: „Aldus de voornaamsten van hen, die in de *watangan's* van de aloen-aloen verblijven", hetgeen doelt op lieden, welke allen in de voorafgaande strofen militairen bleken te zijn [91]). Daar wij nu in de eerste strofe van zang 8 gelezen hebben, dat de militairen (*taṇḍa*, vaandrig) hun wachtplaatsen (*tonggwan*) op het „grote veld" (= aloen-aloen) hadden, ligt het voor de hand de *tonggwan*'s van strofe 1 van zang 8 voor hetzelfde te houden als de *watangan*'s van de boven geciteerde strofe 2 van zang 9. En daar wij genoemde *tonggwan*'s vroeger reeds met de huidige pakapalan's van de aloen-aloen hebben geïdentificeerd (waartegen zang 9 geen bezwaren doet gevoelen [92]), ligt het eveneens voor de hand in de *watangan*'s van de strofe, welke ons thans bezig houdt (3 van zang 8) dezelfde gebouwtjes te zien. Dat *watangan* zulk een gebouwtje, zulk een wachthuis voor militairen

[89]) Zie Zimmermann, in *T.B.G.*, deel LVIII (1917), blz. 311.

[90]) Zang 9, strofe 2.

[91]) Ibidem.

[92]) Het is mij niet recht duidelijk waarom Krom in zijn aantekening op zang 9 strofe 2 in het schetsje de *alun-alun* met een binnen de kraton-muur gelegen erf identificeert. Weliswaar bevindt Prapañca zich in zang 9 reeds binnen de kraton-poort, doch dat behoeft toch niet uit te sluiten, dat hij het over iets daarbuiten kan hebben. Als wij *watangan* met „wachthuizen" vertalen, waar dus de op het erf van zang 9 strofe 2 ter sprake komende en hun wachtdienst verrichtende militairen uitrusten, dan is er geen enkel bezwaar tegen mijn opvatting. De groote massa van die militairen vertoefde dan immers op de aloen-aloen en niet op dat binnenerf.